

ISSN 2565-5043 Print
ISSN 2822-1974 Online

प्रशासन

(सार्वजनिक प्रशासनसम्बन्धी जर्नल)

PRASHASAN

(The Nepalese Journal of Public Administration)

वर्ष ५७, अङ्क २, पूर्णाङ्क १४२, २०८२ मंसिर

Volume 57, Issue 2, No. 142, December 2025

नेपाल सरकार

सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय
सिंहदरबार, काठमाडौं

१४२

प्रशासन

(सार्वजनिक प्रशासनसम्बन्धी जर्नल)

PRASHASAN

(The Nepalese Journal of Public Administration)

वर्ष, ५७, अङ्क २, पूर्णाङ्क १४२, २०८२ मंसिर

Volume 57, Issue 2, No. 142, December 2025

“व्यवसायिक र सिर्जनशील प्रशासन: विकास, समृद्धि, र सुशासन”
(वि.सं. २०७८-२०८२)

नेपाल सरकार

सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय
सिंहदरबार, काठमाडौं, नेपाल

प्रशासन

वर्ष ५७, अङ्क २, पूर्णाङ्क १४२, २०८२ मंसिर

प्रकाशक: सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय

प्रशासन सुधार तथा व्यवस्थापन परीक्षण शाखा

सिंहदरबार, काठमाडौं, नेपाल

फोन नं.: +९७७-०१-४२००२९१, ४२००३६४, ४२००३०२

Email: prashasan.journal@mofaga.gov.np, admin.reform.section@mofaga.gov.np

Web: www.mofaga.gov.np

प्रशासन

(सार्वजनिक प्रशासनसम्बन्धी जर्नल)

PRASHASAN

(The Nepalese Journal of Public Administration)

वर्ष ५७, अङ्क २, पूर्णाङ्क १४२, २०८२ मंसिर

Volume 57, Issue 2, No. 142, December 2025

संरक्षक

चन्द्रकला पौडेल

सचिव

प्रधान सम्पादक

एकदेव अधिकारी

सहसचिव

कार्यकारी सम्पादक

महेन्द्र विश्वकर्मा

उपसचिव

सम्पादक

गंगबहादुर थापा

शाखा अधिकृत

विवेक विडारी

शाखा अधिकृत

लिला राज काफ्ले

शाखा अधिकृत

प्रकाशक

नेपाल सरकार

सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय

सिंहदरबार, काठमाडौं, नेपाल

संस्करण

प्रकाशन वर्ष: २०८२ मंसिर

वर्ष ५७, अङ्क २, पूर्णाङ्क १४२

आवरण तस्वीर: सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय

© : सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय

यस जर्नलमा प्रकाशित लेखमा व्यक्त धारणा लेखकका स्वतन्त्र एवम् निजी हुन् । यसप्रति सम्पादन मण्डल र प्रकाशक जवाफदेही हुने छैनन् । प्रकाशित लेखबारे आफ्नो प्रतिक्रिया व्यक्त गर्न चाहने पाठक वर्गलाई यस मन्त्रालयको प्रशासन सुधार तथा व्यवस्थापन परीक्षण शाखामा पठाउन अनुरोध गरिन्छ । प्राप्त प्रतिक्रियाका सम्बन्धमा सम्बन्धित लेखकलाई जानकारी दिई सम्भव भएसम्म जवाफसमेत प्रकाशित गरिनेछ ।

सम्पादकीय

सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयबाट विगत ५७ वर्षदेखि नियमित रूपमा सार्वजनिक प्रशासन सम्बन्धी जर्नलको रूपमा प्रशासन जर्नल अर्धवार्षिक रूपमा प्रकाशन हुँदै आइरहेको छ। १४२औं अङ्कको रूपमा यो संस्करण हाम्रा पाठकहरू समक्ष पुऱ्याउन पाँउदा खुसी व्यक्त गर्दछौं।

प्रशासन जर्नल प्रकाशन सम्बन्धी कार्यविधि, २०८० बमोजिम यस जर्नलमा सार्वजनिक प्रशासन तथा व्यवस्थापन, सार्वजनिक नीति, आर्थिक तथा सामाजिक विकास, शासन प्रणाली, शासकीय सुधार, सुशासन, सार्वजनिक सेवा प्रवाह, सार्वजनिक प्रशासनमा सदाचार, शिष्टाचार र सकारात्मक सौच लगायत समसामयिक प्रशासनिक विषयमा विभिन्न विचारमूलक तथा अनुसन्धानमूलक लेख/रचना प्रकाशन हुँदै आएको व्यहोरा पाठक वर्गमा विदितै छ।

प्रकाशनका लागि प्राप्त भएका लेख/रचनाहरूलाई कार्यविधि बमोजिम सम्बन्धित विषय विज्ञ, समीक्षक (Peer Review) बाट समीक्षा र बौद्धिक चोरी परीक्षण (Plagiarism Check) को प्रकृया पूरा गरी प्रकाशन गरिने हुँदा यसले जर्नलको विश्वसनीयता कायम गर्न सहयोग पुग्दछ। जर्नलको यो अङ्क सम्पादनका क्रममा प्राप्त भएका कतिपय लेख रचनाहरू जर्नल प्रकाशन सम्बन्धी कार्यविधि र प्रकाशकीय नीति भित्र नपरेका कारण प्रकाशन गर्न सकिएको छैन। अगामी दिनमा जर्नल प्रकाशनको कार्यविधि र प्रकाशकीय नीतिगत प्रकृयाभित्र हुने गरी सबै लेख रचनाहरू प्राप्त हुने अपेक्षा पनि गरेका छौं।

अहिले विश्व डिजिटल युगको प्रयोगमा रहेको छ। डिजिटल प्रविधिको प्रयोग मार्फत यस जर्नललाई विश्वव्यापी रूपमा इच्छुक पाठकहरूलाई सहज पहुँच हुन सकोस भनी Nepal Journals Online (NepJOL) मा समेत आबद्ध गरी प्रकाशित गरिएको छ।

यो पत्रिका अर्धवार्षिक रूपमा नियमित प्रकाशित हुने भएकोले लेखकवर्गलाई आफ्ना लेख रचना समयमा नै उपलब्ध गराई सहयोग हुन समेत अनुरोध गर्दछौं। यस जर्नललाई आगामी दिनमा समयसापेक्ष अझ परिस्कृत र स्तरीय बनाउन थप सुझाव, सल्लाह, हौसलाका सकारात्मक प्रतिकृयाको अपेक्षा गर्दछौं।

अन्त्यमा, यस जर्नलमा लेख रचना उपलब्ध गराई सहयोग गर्नु हुने लेखक, विषयविज्ञ समीक्षक, भाषा सम्पादक त्रिभुवन विश्वविद्यालयका आदरणीय उपप्राध्यापक श्री शक्तिराज नेपालज्यू लगायत जर्नल सम्पादन/प्रकाशन/व्यवस्थापन कार्यमा सहयोग गर्नुहुने सबै प्रति सम्पादन मण्डल हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु।

प्रकाशकीय तथा सम्पादकीय नीति

- (क) प्रायोगिक, अनुसन्धानमूलक, तथ्यपरक, सैद्धान्तिक अवधारणामूलक एवम् मौलिक लेख/रचना तथा कृति समीक्षालाई प्राथमिकता दिइनेछ।
- (ख) लेखकबाट प्राप्त भएको लेखको पाण्डुलिपी तथा लेखकको परिचय लगायतका विषय जर्नल प्रकाशन पूर्व सम्पादन मण्डल तथा जर्नल प्रकाशनका क्रममा खटिने कर्मचारी बाहेक गोप्य रहनेछ। अस्वीकृत लेख/रचना तथा लेखकको परिचय सार्वजनिक गरिने छैन।
- (ग) प्रकाशनका लागि लेख/रचना स्वीकृत वा अस्वीकृत गर्ने अधिकार सम्पादन मण्डलमा रहनेछ। अस्वीकृत भएका लेखका लेखकलाई सोको जानकारी गराइनेछ।
- (घ) सम्पादन मण्डलबाट स्वीकृत सबै लेख एकै अङ्क वा पछिल्लो अङ्कमा क्रमशः प्रकाशन गर्न सकिनेछ।
- (ङ) प्रकाशनका लागि छनौट हुने सबै लेखको विषयविज्ञ समीक्षा (Peer Review) गरिनेछ।
- (च) प्रकाशनमा औपचारिक भाषाशैली प्रयोग गरिनेछ। कुनै व्यक्ति वा समुदाय वा सम्प्रदाय विशेषको प्रतिष्ठामा आँच पुग्ने गरी लेखिएका लेख/रचना समावेश गरिने छैन।
- (छ) कुनै राजनैतिक विचारप्रति प्रत्यक्ष झुकाव राख्ने लेख/रचना प्रकाशनमा समावेश गरिने छैन।
- (ज) अन्यत्र प्रकाशन भइसकेको लेख/रचना स्वीकार गरिने छैन।
- (झ) अन्यत्र प्रकाशित लेख रचनाको कुनै अंश वा खण्ड हुबहु नक्कल गरेको लेख/रचना समावेश गरिने छैन। तर त्यस्ता लेख रचनाको कुनै अंश वा खण्ड लेख/रचनामा समावेश गर्दा तोकिएको ढाँचामा अनिवार्य रूपमा स्रोत खुलाउनु पर्नेछ।
- (ञ) प्राप्त लेख/रचनाको बौद्धिक चोरी परीक्षण (Plagiarism Check) गरिनेछ। यस्तो परीक्षणमा असफल लेख/रचनालाई समावेश गरिने छैन।
- (ट) संयुक्त रूपमा लेखिएका लेख रचनामा मूल लेखक तथा सहलेखकको परिचय तथा आबद्धता स्पष्ट रूपमा खुलाउनुपर्नेछ।
- (ठ) प्रचलित नेपाल कानून, सरकारका घोषित नीति तथा कार्यक्रम प्रतिकूलका लेख/रचना जर्नलमा समावेश गरिने छैन। तर उल्लिखित विषयमा अनुसन्धानमूलक, तथ्यपरक र आलोचनात्मक दृष्टिले लेखिएका लेख/रचना समावेश गर्न बाधा पुग्ने छैन।
- (ड) प्रकाशित हुने लेख/रचनाको प्रतिलिपि अधिकार प्रचलित कानूनबमोजिम मन्त्रालयसँग रहनेछ।
- (ढ) प्रकाशित लेख/रचनामा व्यक्त धारणा सम्बन्धित लेखकको निजी धारणा हुनेछ। यसप्रति प्रकाशक तथा सम्पादन मण्डल जवाफदेही हुने छैन।

लेख रचनाका प्राथमिकताको विषयक्षेत्र

- (क) सार्वजनिक प्रशासन तथा सार्वजनिक व्यवस्थापन,
- (ख) सार्वजनिक नीति तथा विकास नीति,
- (ग) विकास प्रशासन तथा व्यवस्थापन,
- (घ) आर्थिक तथा सामाजिक विकास,
- (ङ) शासन प्रणाली,
- (च) शासकीय सुधार,
- (छ) सुशासन,
- (ज) सार्वजनिक सेवा प्रवाह,
- (झ) सार्वजनिक प्रशासनमा सदाचार, शिष्टाचार र सकारात्मक सोच,
- (ञ) समसामयिक अन्य विषयहरू।

विषयसूची

शीर्षक : नेपाली खण्ड

विद्युतीय शासन प्रणालीको अवधारणा, आवश्यकता र उपयोग <i>डा. कृष्ण बहादुर घिमिरे</i>	१-१२
स्थानीय तहको आवधिक विकास योजनाको निर्माण <i>डा. गोपीकृष्ण खनाल</i>	१३-३३
निजामती सेवा: छविको विनिर्माण र सुधारका क्षेत्र <i>ठाकुर प्रसाद बस्ताकोटी</i>	३४-४६
विद्यालय शिक्षामा वैदेशिक सहायता: ऐतिहासिक समीक्षा र वर्तमान अवस्था <i>देवीराम आचार्य</i>	४७-५९
निजामती प्रशासनमा स्वास्थ्य सचेतना: जोखिम न्यूनीकरणको उपाय <i>डा. राम थापा क्षेत्री</i>	६०-७५
नेपालमा बजेट तर्जुमा: कानुनी व्यवस्था, समस्या र समाधानका उपायहरू <i>हरि प्रसाद उपाध्याय</i>	७६-९३

अङ्ग्रेजी खण्ड

The Legality of Recording Police Officers and Conversations in Police Stations: A Jurisdictional Analysis and Human Rights Perspective <i>Bivek Chaudhary</i>	94-110
Review of Nepal's Commerce Policy in the Wake of LDC Graduation <i>Lila Dhar Adhikari, Ashish Khatri and Sammit Khadka</i>	111-133
Reinforcing or Fragmenting Trust? Public Service Reform and the Paradox of Accountability in Nepal <i>Megh Raj Shankar</i>	134-147
The Role of Emotional Intelligence in Enhancing the Effectiveness of Public Service in Nepal <i>Nirajan Sharma</i>	148-159
Post-Gen Z Protests and Federal Security: Implications for Institutions and Policy in Nepal <i>Tomnath Uprety</i>	160-170

प्रशासन मंसिर २०८२, वर्ष ५७, अङ्क २, पूर्णाङ्क १४२, १-१२

©२०८० सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय

<https://doi.org/10.3126/prashasan.v57i2.91206>

www.mofaga.gov.np/prashasanjournal

ISSN: 2565-5043 Print / ISSN: 2822-1974 Online

विद्युतीय शासन प्रणालीको अवधारणा, आवश्यकता र उपयोग

डा. कृष्ण बहादुर घिमिरे*

लेखसार

१९९० को दशक पश्चात् सूचना तथा सञ्चार प्रविधि (Information & Communication Technology, ICT) को प्रयोगमा वृद्धि हुन थाल्यो। ICT को प्रयोगबाट नै विद्युतीय शासन प्रणाली सम्भव भएको छ। विश्वमा विद्युतीय शासन प्रणालीको प्रयोग र विस्तार हुँदा नेपालले समेत २०५७ सालमा 'सूचना प्रविधि नीति, २०५७' मार्फत यस प्रणालीलाई आत्मसात् गर्‍यो। सार्वजनिक प्रशासनमा विद्युतीय शासन प्रणालीले इन्टरनेटका माध्यमबाट राम्रो सरकार (Better Government) प्राप्तिको औजारका रूपमा कार्य गर्दछ। यहाँ राम्रो सरकार भन्नाले सार्वजनिक सेवा सरल र सहज ढङ्गबाट प्रदान गर्नु र सरकारका आन्तरिक कामहरू अझ बढी सुविधाजनक, ग्राहकमुखी, लागत-प्रभावकारी र विधिसम्मत ढङ्गले सम्पादन गर्नु हो। विद्युतीय शासन प्रणालीका विभिन्न चरणहरू रहेका छन्: उदयीमान चरण (Emerging Stage), विस्तारित चरण (Enhanced Stage) र अन्तरक्रियात्मक चरण (Interactive Stage) मा प्रयोगकर्ताहरूले फारमहरू र इमेल आधिकारिक रूपमा डाउनलोड गर्नका साथै वेबमार्फत अन्तरक्रिया गर्न सक्छन्। त्यस्तै, कारोबारको चरण (Transactional Stage) मा प्रयोगकर्ताहरूले सेवाहरू लिन तथा सेवाका लागि भुक्तानी गर्न सक्छन् र सिमलेस चरण (Seamless Stage) मा विना रोकटोक सहज ढङ्गबाट नागरिकहरूले प्रशासनिक सीमाहरूभित्र ई-सेवाहरूको पूर्ण एकीकरण र उपयोग गर्न पाउनेछन्। यी चरणहरूमध्ये हामी कहाँ छौं भन्ने कुरा पाठकहरूले महसुस गर्न सक्नुहुनेछ। यस लेखमा विद्युतीय शासन प्रणालीको अवधारणा, नेपालमा यसको प्रयोग र आवश्यकतालाई समेट्ने प्रयास गरी सुदृढीकरणका लागि केही सुझावहरू प्रस्तुत गरिएको छ।

* पूर्व उपसचिव, नेपाल सरकार

इमेल: ghimire.krishna@gmail.com

शब्दकुञ्जी: सञ्चार तथा सूचना प्रविधि (ICT), ज्ञानमा आधारित समाज (Knowledge-based Society), विद्युतीय शासन प्रणाली (E-governance System), सूचना प्रविधि नीति (Information Technology Policy) ।

पृष्ठभूमि

सन् १९९० को दशकबाट कम्प्युटरको प्रयोग विश्वमा बढ्दै जाँदा यसै दशकको मध्यतिर ज्ञानमा आधारित समाज (Knowledge-based Society) को सुरुवात भएको र नेपाली समाजमा पनि कम्प्युटरको प्रयोग बढ्दै आएको पाइन्छ। व्यक्तिगत रूपमा, निजी क्षेत्रमा, सरकारी कामकाजको सिलसिलामा तथा शिक्षाको क्षेत्रमा समेत कम्प्युटरको प्रयोग र इन्टरनेटको उपयोग अत्यावश्यक ठानिन थालिएको पाइन्छ। इन्टरनेटका माध्यमबाट अनुसन्धान तथा स्रोतको बाँडफाँट (Research and Resources Sharing) विश्व समुदायमा द्रुत गतिमा हुँदै आएको पाइन्छ। बीसौँ शताब्दीमा विकास भएको उच्च गतिको प्रविधि (High Speed Technology) जसको विशाल नेटवर्क साइज छ; यसैलाई सूचना तथा सञ्चार प्रविधि (Information & Communication Technology, ICT) भनिन्छ।

ICT को प्रयोगबाट नै विद्युतीय शासनको सुरुवात तथा प्रयोग सम्भव भएको छ। सूचना तथा सञ्चार प्रविधिले सङ्गठनात्मक सुधार र सार्वजनिक क्षेत्रको कार्यप्रक्रिया तथा कार्यविधिको सुधारमा महत्त्वपूर्ण अवसर दिन्छ। अर्थात्, ICT नै आज विश्वको प्रभावशाली औजारका रूपमा विकास भएको पाइन्छ। सूचना तथा सञ्चार प्रविधिमा आएको विश्वव्यापी क्रान्तिका कारण मानिसहरू विश्वका जुनसुकै वस्तु, सेवा तथा सूचना र ज्ञानको प्राप्ति गर्न सक्षम भएका छन्। आजको २१ औँ शताब्दी सूचना प्रविधिको युग हो।

सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको प्राविधिक विकासको अर्को पक्ष भनेको कम्प्युटिङ, दूरसञ्चार र प्रसारण प्रविधि (Broadcasting Technology) को अभिसरण (Convergence) हो। यी प्राविधिक विकासले अनौपचारिकता, पहुँचको सापेक्ष सहजता, लक्ष्य क्षमता, ट्रान्सेबिलिटी र समय सापेक्ष कम लागतको साथै मानव गतिविधिहरू कम समयमा, भौगोलिकता, र संज्ञानात्मक अवरोधहरूलाई पार गर्न सम्भव बनाउँछ। राष्ट्रिय आर्थिक गतिविधि कसरी नेटवर्कमार्फत छिटो जानकारी गराउन सकिन्छ र त्यसको साझेदारी तथा पुनः उत्पादन गरिन्छ, त्यसैमा निर्भर गर्दछ। अर्थात्, सूचना युगमा नयाँ सञ्चार माध्यम र प्रविधिबाट

सूचनाको आदान-प्रदानलाई समाजमा कसरी सञ्चालन गर्ने भन्ने आधारमा राष्ट्रिय विकासको गति निर्धारण हुन्छ भन्ने कुरा कोरियन प्राध्यापक लि ले सन् २००१ को “Educational Theories of ICT” मा उल्लेख गर्नुभएको छ। सूचना तथा सञ्चार प्रविधिमा खासगरी निम्न सबल पक्षहरू समावेश भएका हुन्छन् (Song, 2004):

स्वचालन (Automation): प्रक्रियाबाट मानव श्रम हटाउने।

सूचनात्मक (Informational): बुझ्ने प्रक्रियाका लागि प्रक्रिया जानकारी क्याप्चर गर्दै सूचना दिने।

क्रमिक (Sequential): प्रक्रिया अनुक्रम परिवर्तन, वा समानान्तर सक्षम गर्ने।

ट्र्याकिङ (Tracking): प्रक्रिया, स्थिति र वस्तुहरूको नजिकबाट निगरानी गर्ने।

विश्लेषणात्मक (Analytical): जानकारीको विश्लेषण र निर्णय लिन सुधार गर्ने।

भौगोलिक (Geographical): दूरी पार गरी समन्वय गर्ने प्रक्रिया।

विद्युत्तीय शासनको अवधारणा

विद्युत्तीय शासन भनेको अबल शासन प्राप्त गर्न सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको प्रयोग हो। प्रशासनिक दक्षता र प्रभावकारिता अभिवृद्धि गरी नीति निर्माण प्रक्रियामा नागरिकको सहभागिता, पारदर्शिता र जवाफदेहिता बढाएर समाजलाई रूपान्तरण गर्न सक्षम बनाउने यो एउटा औजार हो, तर यो आफैमा लक्ष्य भने होइन (OECD, 1999)। विशेष गरी, इन्टरनेटमा आधारित ई-सरकारी सेवाले नागरिकहरूलाई सरकारी निकायहरूसँग आफ्नै घरबाट कार्यालयको काम र औँलाको प्रयोग गरी अनलाइनमा कारोबार गर्न सम्भव बनाउँछ (Song, 2002a)।

विद्युत्तीय शासन व्यवस्थाले सार्वजनिक क्षेत्रको सुधारका लागि एक पुलका रूपमा काम पनि गर्दछ। प्रशासनिक सुधार र कम्प्युटराइजेशनका माध्यमबाट अथवा ई-गभर्नेन्स मार्फत व्यापार प्रक्रिया पुनः इन्जिनियरिङ (Business Process Re-engineering) गर्ने कार्य विद्युत्तीय शासन प्रणालीले सम्भव तुल्याउँछ। संक्षेपमा भन्दा, विद्युत्तीय सरकारले इन्टरनेटका माध्यमबाट राम्रो सरकार (Good Governance) प्राप्तिको औजारका रूपमा कार्य गर्दछ। यहाँ राम्रो सरकार भन्नाले सार्वजनिक सेवा सरल र सहज ढङ्गबाट प्रदान गर्नु र सरकारका आन्तरिक कामहरू अझ बढी सुविधाजनक, ग्राहकमुखी, कम लागतमा र विधिसम्मत ढङ्गले सम्पादन गर्नु हो (OECD, 2003; Hughes, 2003; Holmes, 2001:2)।

खास गरी, विद्युतीय शासन प्रणालीमा दुईवटा तत्त्वहरू समावेश भएका हुन्छन् भन्ने कुरा सर्वव्यापी मान्यता रहेको पाइन्छ, जसमा पहिलो विद्युतीय माध्यम अर्थात् ICT र दोस्रो सरकार। ICT लाई प्रविधिको उपप्रणालीका रूपमा र सरकारलाई सामाजिक उपप्रणालीका रूपमा लिन सकिन्छ। ICT ले मानिसहरूलाई कम्प्युटर र तिनीहरूका अनुप्रयोगहरू प्रयोग गरेर कुनै पनि समयमा कुनै पनि स्थानमा लेनदेन गर्न सक्षम बनाउँछ, भने सरकारले सार्वजनिक क्षेत्रमा नीति निर्माण र प्रशासनिक सेवा प्रवाहको संरचना, प्रक्रिया र अभ्यासहरूमा प्रविधिलाई समावेश गर्ने कार्यमा मद्दत गर्दछ।

यस अर्थमा विद्युतीय शासन प्रणालीको अभिन्न अङ्गका रूपमा सूचना प्रविधिलाई लिनुपर्ने हुन्छ। सूचना प्रविधिका माध्यमबाट सार्वजनिक क्षेत्रको सुधार भनेको वातावरणीय परिवर्तनको प्रतिक्रिया र सुशासनको आगमनका लागि एक सक्षमकर्ता हो। द्रुत रूपमा परिवर्तन हुने वातावरणीय बल, सरल र सुसङ्गत होइन, बरु जटिल र विरोधाभासी परिवर्तनहरू (जस्तै: विकेन्द्रीकरण विरुद्ध केन्द्रीकरण) तथा विविधता (UNDP, 1999: 58) र सामाजिक समस्याहरूको समाधान गर्ने संयन्त्रका रूपमा सरकारलाई प्रतिस्थापन गर्दै सार्वजनिक क्षेत्रको सुधार गर्न सक्षम बनाउँछ।

त्यसैले परम्परागत शासन व्यवस्थाको सट्टामा विद्युतीय शासन प्रणाली आजको आवश्यकता हो। विद्युतीय शासन प्रणालीले जनतालाई मालिक बनाउँछ भने परम्परागत शासन प्रणालीले जनताप्रति बलपूर्वक शासन गर्दछ। विद्युतीय शासन प्रणालीका गतिविधिहरूलाई निम्न अनुसार वर्गीकरण^[1] गर्ने गरिएको पाइन्छ:

सरकारको तहमा: (Government to Government, G2G; back office processing), (Government to Business, G2B; front office output), (Government to Citizen, G2C; front office output)

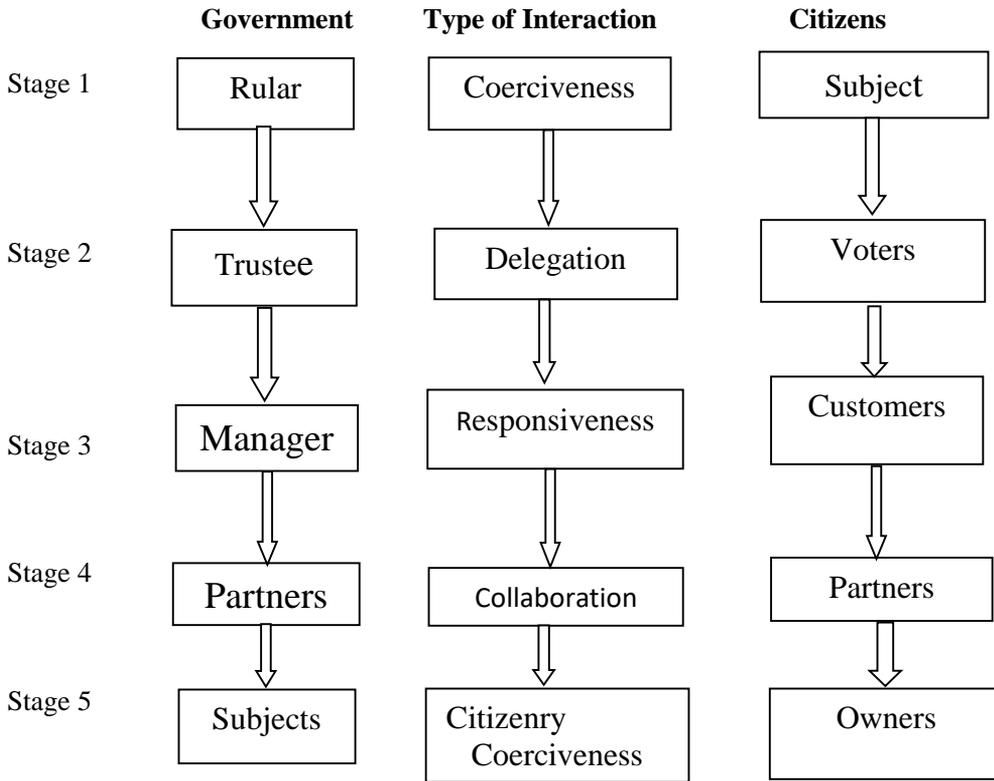
व्यापारको तहमा: (Business to Government, B2G; front office input), (Business to Business, B2B), (Business to Citizen, B2C)

नागरिक तहमा: नागरिकदेखि सरकारसम्म)Citizen to Government, C2G; Front office input), (Citizen to Business, C2B), (Citizen to Citizen, C2C)

विद्युतीय शासन प्रणाली लागू भएपश्चात् सरकार र नागरिकका बिचमा विभिन्न चरणमा हुने अन्तरक्रियाको विषयलाई प्रस्ट पार्न सार्वजनिक क्षेत्रको सुधारका लागि नागरिकहरूलाई ग्राहकका रूपमा सन्तुष्ट बनाउने गरी सरकारले कार्य गर्नुपर्दछ। वास्तवमा, सार्वजनिक सेवा प्रवाहका आधारमा नागरिकलाई ग्राहकका

रूपमा व्यवहार गरी चार प्रतिस्पर्धात्मक दृष्टिकोणहरूबाट सन्तुष्ट पार्न धेरै गाह्रो छ। जस्तै: सेवा प्राप्तिकर्ताका रूपमा (उत्तरदायी हुने), सेवा प्रावधानमा साझेदारका रूपमा (सेवाको प्रभावकारिता), कार्यसम्पादनको निरीक्षकका रूपमा (जवाफदेहिता) र करदाता (दक्षता) का रूपमा। यस अर्थमा नागरिकहरूलाई सन्तुष्ट पार्नका लागि विद्युतीय शासन प्रणालीको प्रयोग आवश्यक देखिन्छ।

Changing Interaction of Government- Citizen*

विद्युतीय शासनको आवश्यकता तथा महत्त्व

माथि उल्लिखित पृष्ठभूमि तथा परिभाषाका आधारमा विद्युतीय शासन प्रणालीको आवश्यकता र महत्त्वका बारेमा यहाँ चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ। राज्यका विभिन्न निकायहरूमा कार्यरत कर्मचारीहरूले निष्पक्षता र तटस्थता कायम गर्न, प्रशासनिक संयन्त्रमा प्रभावकारिता र दक्षता ल्याउन, सेवा प्रवाहमा छिटो, छरितो, सहजता र सरलता कायम गरी सबै जनतालाई समान पहुँच सुनिश्चित गर्न, सुशासन कायम गर्न, मितव्ययिता अपनाउन तथा भ्रष्टाचार नियन्त्रण गरी सदाचार कायम गर्नका लागि विद्युतीय शासन

* Building e-governance through Reform

प्रणालीको आवश्यकता रहने कुरामा दुई मत हुँदैन। त्यसै गरी विभिन्न किसिमका ई-सेवाहरूको आदानप्रदान, ई-शिक्षण सिकाइ, ई-पुस्तकालय, विद्युतीय प्रणालीको प्रयोगबाट ई-स्वास्थ्य सेवा, विभिन्न किसिमका ई-व्यापार, ई-व्यवसायमा सहजता र ई-बैंकिङ प्रणालीको सञ्चालन आदि कार्यका साथै सशक्त सञ्चार पनि विद्युतीय शासन प्रणालीबाट नै सम्भव छ।

संक्षेपमा भन्दा, सूचना प्रविधिको प्रयोगबाट शासकीय स्वरूपलाई सक्षम, सुदृढ, सेवामुखी र जनउत्तरदायी बनाई भौगोलिक सीमाविहीन ढङ्गबाट अनलाइन सेवा प्रवाह गरी जनउत्तरदायी एवं 'पेपरलेस' शासन व्यवस्था सञ्चालन गर्न विद्युतीय शासन प्रणालीको अपरिहार्य आवश्यकता रहेको छ। सूचना प्रविधिका कारण विश्वलाई एक गाउँका रूपमा विकास गरेको अवस्थामा शासन व्यवस्थालाई अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा नै प्रतिस्पर्धात्मक र व्यावसायिक बनाउन समेत विद्युतीय शासन प्रणाली उपयुक्त औजारका रूपमा प्रयोग गरिनुपर्दछ।

OECD ले विद्युतीय शासन प्रणालीको आवश्यकता तथा महत्त्वको विषयलाई सरकार र नागरिकहरूबिचको सम्बन्ध तथा परिपक्वतासँग जोडेर हेर्दछ। विद्युतीय शासन प्रणालीको परिपक्वतालाई तीन भागमा विभाजन गरिएको छ, जुन सरकार र नागरिकबिच हुने अन्तरक्रियाको मात्राद्वारा मापन गरिन्छ:

पहिलो चरण (सूचना): यसमा सरकारले नीति निर्माणसम्बन्धी सूचना आफ्नै पहलमा वा नागरिकको मागअनुसार नागरिकहरूलाई उपलब्ध गराउँछ। सूचना अनिवार्य रूपमा एउटै दिशामा (सरकारबाट नागरिकतर्फ) प्रवाहित भएको हुन्छ। यसमा सार्वजनिक अभिलेख, आधिकारिक राजपत्रहरू र सरकारी वेबसाइटहरू मार्फत एकतर्फी सूचना प्रवाह गरिन्छ।

दोस्रो चरण (परामर्श): यसमा सरकारले नीति निर्माणमा नागरिकको प्रतिक्रिया माग्ने गर्दछ। सरकार र नागरिकबिचको सीमित द्विपक्षीय सम्बन्धका रूपमा परामर्श प्राप्त गर्न सरकारले विचार र मुद्दाहरूलाई परिभाषित गर्दछ। जस्तै: सरकारले कानूनका मस्यौदा तयार गरी नागरिकका प्रतिक्रिया माग्ने र सार्वजनिक राय सर्वेक्षणका लागि अन्तरक्रिया गर्ने।

अन्तिम चरण (सक्रिय सहभागिता): यस अवस्थामा नागरिकहरू सक्रिय रूपमा नीति निर्माण प्रक्रियामा सहभागी भइरहेका हुन्छन्। यसलाई सरकार र नागरिकहरूबिचको एक उन्नत द्विपक्षीय सम्बन्ध मानिन्छ, जहाँ खुला कार्य समूह, प्यानल र संवाद प्रक्रियाहरूका रूपमा साझेदारीको सिद्धान्तमा आधारित रहेर विद्युतीय शासनको उपयोग गरिन्छ।

UN/AsPPa (2002:2) ले विद्युतीय शासन प्रणालीको आवश्यकताको विषयमा 'इमर्जिङ स्टेज' देखि 'सिमलेस स्टेज' सम्मको पाँच चरणको ई-सरकार परिपक्वता मोडल (Maturity Model) सुझाव दिएको पाइन्छ। यसले सरकारी एजेन्सीभित्रका प्रक्रियाहरूलाई निर्बाध एकीकरणमा रूपान्तरण गर्दछ:

- उदयीमान चरण (Emerging stage): यस अवस्थामा सरकारले आफ्नो आधिकारिक अनलाइन उपस्थिति जनाउँछ।
- विस्तारित चरण (Enhanced stage): सरकारी वेबसाइटहरू मार्फत जानकारी बढाइन्छ र ती साइटहरूलाई थप गतिशील बनाइन्छ।
- अन्तरक्रियात्मक चरण (Interactive stage): प्रयोगकर्ताहरूले फारमहरू डाउनलोड गर्ने, आधिकारिक इमेल पठाउने र वेबमार्फत अन्तरक्रिया गर्न सक्छन्।
- कारोबारको चरण (Transactional stage): प्रयोगकर्ताहरूले वास्तवमा सेवाहरू लिन र ती सेवा वा अन्य लेनदेनका लागि अनलाइनमार्फत भुक्तानी गर्न सक्छन्।
- सिमलेस चरण (Seamless stage): विना रोकटोक सहज ढङ्गबाट नागरिकहरूले प्रशासनिक सीमाहरूभित्र ई-सेवाहरूको पूर्ण एकीकरण र उपयोग गर्न पाउनेछन्।

माथि प्रस्तुत गरिएका परिपक्वताका चरणअनुसार विद्युतीय शासन प्रणालीको आवश्यकता तथा औचित्य महसुस गर्न सकिन्छ। यी परिपक्वता स्तरहरूमध्ये स्तर जति उच्च छ, त्यति नै बढी लाभहरू आशा गर्न सकिन्छ।

नेपालमा विद्युतीय शासनको अवस्था

नीतिगत र संस्थागत प्रयास नेपाल सरकारले वि.सं. २०५७ सालमा पहिलो पटक 'सूचना प्रविधि नीति' लागू गरी सूचना तथा सञ्चार प्रविधिमार्फत देश विकासको बृहत्तर हित गर्ने उद्देश्य राखेको पाइन्छ। त्यसै गरी वि.सं. २०५९ सालमा विज्ञान र प्रविधि मन्त्रालय अन्तर्गत 'राष्ट्रिय सूचना प्रविधि केन्द्र' स्थापना गरियो। यो केन्द्र स्थापना गर्नुको मुख्य उद्देश्य ज्ञानमा आधारित संस्था र उद्योगहरूलाई सहयोग गरी ज्ञानमा आधारित समाज निर्माण गर्नुका साथै सूचना प्रविधिलाई जनताको पहुँचमा पुऱ्याएर प्रवर्द्धन र विकास गर्नु रहेको थियो। २०६० सालमा आईसीटी क्षेत्रको विकासका लागि उपयुक्त नीति तर्जुमा गर्न र सरकारी सेवाहरूलाई स्वचालित बनाउन प्रधानमन्त्रीको अध्यक्षतामा 'उच्चस्तरीय सूचना प्रविधि आयोग' (HLCIT) स्थापना गरिएको थियो, जुन हाल खारेज भइसकेको छ।

समयक्रमको विकाससँगै सन् २००६ मा कोरियाली आईटी उद्योग प्रवर्द्धनको सहयोगमा नेपाल सरकारले 'विद्युतीय गुरुयोजना' (e-Government Master Plan-eGMP) तयार गऱ्यो। यो गुरुयोजनाले

नेपालको ई-गभर्नेन्सका लागि भिजन, रणनीति र रूपरेखा स्थापित गर्‍यो। तर आवश्यक पूर्वाधार, जनशक्ति र कानुनी पक्षको अभावका कारण यो अझै पूर्ण कार्यान्वयनमा आउन सकेको छैन। सन् २०१४ मा राष्ट्रिय सूचना प्रविधि रोडम्याप को मस्यौदा प्रस्तुत गरियो, जसमा सबै सरकारी सेवालाई ५ वर्षभित्र ई-सेवामा रूपान्तरण गर्ने लक्ष्य राखिएको थियो।

वि.सं. २०६० मा सरकारले ल्याएको 'खुला दूरसञ्चार नीति' (Open Licensing Regime) ले दूरसञ्चार क्षेत्रलाई प्रतिस्पर्धी बनायो। यसको फलस्वरूप नेपाल टेलिकमको एकाधिकार अन्त्य भई बजार प्रतिस्पर्धी बन्यो। वि.सं. २०६३ मा 'विद्युतीय कारोबार ऐन' लागू भयो र यसै आधारमा प्रमाणीकरण नियन्त्रकको कार्यालय, सूचना प्रविधि विभाग तथा राष्ट्रिय सूचना प्रविधि केन्द्रको स्थापना भयो। २०७२ सालमा 'सूचना प्रविधि नीति, २०७२' जारी गरियो, जसले सन् २०२० सम्मका लागि निम्न लक्ष्यहरू राखेको थियो:

- ७५ प्रतिशत नेपालीलाई डिजिटल साक्षर बनाउने।
- ९० प्रतिशत जनतासमक्ष ब्रोडब्यान्ड सेवाको पहुँच सुनिश्चित गर्ने।
- कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा सूचना प्रविधि क्षेत्रको योगदान २.५ प्रतिशत पुऱ्याउने।

डिजिटल नेपाल फ्रेमवर्क र वर्तमान अवस्था सन् २०१९ मा जारी गरिएको 'डिजिटल नेपाल फ्रेमवर्क' ले डिजिटल प्रविधिको प्रयोगबाट आर्थिक वृद्धिको मार्गदर्शन गर्दछ। यसमा डिजिटल जग, कृषि, स्वास्थ्य, शिक्षा, ऊर्जा, पर्यटन, वित्त र सहरी पूर्वाधार गरी ८ क्षेत्र पहिचान गरिएको छ। यसै फ्रेमवर्कको आधारमा 'नागरिक एप' (Nagarik App) सञ्चालनमा आएको छ, जसबाट हाल नागरिकता, राहदानी, कर, प्रहरी चारित्रिक प्रमाणपत्र लगायतका ६२ भन्दा बढी सेवाहरू मोबाइल वा कम्प्युटरबाट प्राप्त गर्न सकिन्छ। नेपालमा विद्युतीय शासनका मुख्य उपलब्धिहरू निम्नअनुसार छन्:

- सरकारी आधिकारिक पोर्टल (nepal.gov.np) बाट एकीकृत सूचना प्रवाह।
- ई) पेमेन्ट-e-Payment) प्रणाली (Connect IPS, eSewa, Khalti आदिको सरकारी राजस्वसँग (आबद्धता।
- अनलाइन राहदानी (e-Passport), सवारी चालक अनुमति पत्र र व्यक्तिगत प्यान (PAN) कार्डको वितरण।
- राष्ट्रिय साइबर सुरक्षा नीति, २०८० र राष्ट्रिय एनीति .आई., २०८२ को जारी।

चुनौती र सुधारका क्षेत्र

नेपालको संविधानले सूचना प्रविधिको उच्चतम प्रयोग गरी जनताको सहज पहुँच सुनिश्चित गर्ने नीति लिएको छ। यद्यपि, हालसम्म नयाँ साइबर कानून निर्माण हुन बाँकी छ। 'विद्युतीय कारोबार ऐन, २०६३' बमोजिम गठन हुनुपर्ने 'सूचना प्रविधि न्यायाधिकरण' गठन नहुँदा साइबर अपराधका मुद्दाहरू जिल्ला अदालतबाटै फैसला हुने गरेका छन्।

भौतिक तथा प्राविधिक पूर्वाधारको कमी, दक्ष जनशक्तिको अभाव र साइबर सुरक्षासम्बन्धी सचेतनाको कमीले गर्दा नेपाली विद्युतीय शासन प्रणाली जोखिममा देखिन्छ। राजनीतिक अस्थिरताका कारण केही महत्त्वपूर्ण संस्थागत संरचनाहरू खारेज हुनु र बनेपाको सूचना प्रविधि पार्क प्रयोगविहीन हुनुले नीतिगत र संरचनागत व्यवस्थामा थुप्रै सुधारको खाँचो रहेको प्रस्ट पार्दछ।

विद्युतीय शासन प्रणालीमा सुधारका लागि सुझाव तथा निष्कर्ष

नेपालको संविधानको भावना बमोजिम राष्ट्रिय आवश्यकता अनुसार सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको विकास र विस्तार गरी सर्वसाधारण जनताको सहज र सरल पहुँच सुनिश्चित गर्न र राष्ट्रिय विकासमा सूचना प्रविधिको उच्चतम प्रयोग गर्नुपर्ने हुन्छ। सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको उच्चतम र सुरक्षित प्रयोगले नेपालको मौजुदा शासकीय स्वरूपलाई सक्षम, सुदृढ, सेवामुखी र जनउत्तरदायी बनाई भौगोलिक सीमाविहीन ढङ्गबाट अनलाइन सेवा प्रवाह गरी 'पेपरलेस' शासन व्यवस्था सञ्चालन गर्न सक्ने देखिन्छ। यस किसिमको शासन प्रणाली विद्युतीय शासन प्रणाली हो र यो प्रणाली नै आजको आवश्यकता पनि हो। यो आवश्यकता परिपूर्तिका लागि माथि प्रस्तुत गरिएका नीतिगत लक्ष्यहरूको समीक्षा गर्ने र समस्या तथा चुनौतीहरूको सामना गर्न साइबर सुरक्षासम्बन्धी कानुनी र संरचनागत व्यवस्थाका अतिरिक्त 'साइबर सुरक्षा नीति, २०८०' मा औल्याइएका सुधार र 'सूचना प्रविधि नीति, २०७२' इमानदारीपूर्वक कार्यान्वयनमा ध्यान दिनु अपरिहार्य छ। यसका लागि राजनीतिक नेतृत्व, सार्वजनिक नीति निर्माताहरू, निजी क्षेत्र र सूचना तथा सञ्चार प्रविधि क्षेत्रका विज्ञहरूबिच समन्वयात्मक सहकार्यको आवश्यकता छ। जसको फलस्वरूप विद्युतीय शासन प्रणालीका लागि स्पष्ट कानुनी ढाँचासहित नियामक निकायहरूको स्थापना भई देशको समग्र शासन प्रणालीमा सहजता र सुधारको अपेक्षा गर्न सकिनेछ।

निरन्तरको अस्थिर राजनीतिक प्रणाली, कठिन भौगोलिक विविधता, कमजोर पूर्वाधार, जनशक्तिको अभाव तथा संस्थागत समन्वयको कमी जस्ता विषयका कारण विद्युतीय शासन प्रणालीमा अपेक्षित सुधार नभएको यथार्थ हाम्रो सामु छर्लङ्ग छ। यसर्थ, अन्तर्राष्ट्रिय दूरसञ्चार सङ्घ (ITU, 2012) र यस क्षेत्रमा भएका विभिन्न अध्ययनका आधारमा नेपालको विद्युतीय शासन प्रणालीमा निम्न सुधारहरूको खाँचो देखिन्छ:

- **नीतिगत र संस्थागत सुधार:** विद्युतीय शासनका लागि एकीकृत राष्ट्रिय नीति र कानुनी ढाँचालाई थप सुदृढ बनाउने र 'डिजिटल गभर्नेन्स अथोरिटी' (Digital Governance Authority) को स्थापना गर्ने।
- **जनशक्ति विकास:** दक्ष जनशक्ति पलायन हुने क्रमलाई रोकी जनशक्ति विकास योजना निर्माण गर्ने। सरकारी सेवामा रहेका कर्मचारीहरूको सूचना प्रविधि सम्बन्धी ज्ञान बढाउन तालिम र विकासमा ध्यान दिने।
- **शिक्षामा डिजिटल साक्षरता:** विद्यालय तहदेखि विश्वविद्यालय तहसम्म डिजिटल साक्षरता विषयलाई अनिवार्य गर्ने।
- **एकीकृत सेवा प्रवाह:** सबै सरकारी सेवाहरूलाई एउटै 'सिंगल पोर्टल' (Single Portal) प्रणालीमा ल्याउने।
- **साइबर सुरक्षा:** 'राष्ट्रिय साइबर सुरक्षा केन्द्र' (National Cyber Security Center) स्थापना गरी साइबर सुरक्षा प्रणालीलाई सुदृढ बनाउने।
- **राजनीतिक प्रतिबद्धता:** शासकीय स्वरूप अनुसार विकासका लागि सबै राजनीतिक दलहरूले नवप्रवर्तन र विकासका मुद्दामा साझा धारणा बनाएर अघि बढ्नु आवश्यक छ। बलियो नेतृत्व शैली र समन्वयात्मक संस्थागत नीति सुधार आजको आवश्यकता हो।
- **पूर्वाधार विकास:** भौगोलिक विकटतालाई सम्बोधन गर्न दूरसञ्चार पूर्वाधारको विकास गर्ने। परिवर्तित समयको माग बमोजिमका आधुनिक उपकरण र उच्च गतिको नेटवर्कको प्रयोगमा सुधार गर्ने।
- **कानुनी वैधानिकता:** डिजिटल भुक्तानी र औपचारिक कार्यहरूमा विद्युतीय कारोबारलाई पूर्ण वैधानिकता दिने गरी 'साइबर कानुन', 'सूचनाको हक सम्बन्धी कानुन' र 'एकद्वार नीति' (One Window Policy) प्रभावकारी रूपमा लागू गर्ने।
- **स्थानीयकरण:** तथ्याङ्कहरूलाई नेपाली भाषामा अद्यावधिक गरी नेपाली भाषाकै माध्यमबाट इन्टरनेटमा सूचना प्रवाह र कामकाज गर्ने व्यवस्थालाई सरल बनाउने।

- अनुसन्धान र विकास (R&D): सूचना प्रविधिको क्षेत्रमा अध्ययन तथा अनुसन्धानका लागि पर्याप्त पुँजी प्रवाह गर्ने।
- जनचेतना र तालिम: सरकारी तथा गैरसरकारी क्षेत्रमा विद्युतीय शासनको महत्त्वबारे पर्याप्त तालिम र जनचेतना फैलाउने।
- अनुगमन र मूल्याङ्कन: विद्युतीय शासन प्रणालीको विकास र प्रभावकारिताको नियमित अनुगमन र मूल्याङ्कन गर्ने।
- मोबाइल गभर्नेन्स (m-Governance): मोबाइल सेवाबाटै अधिकांश विद्युतीय शासन प्रणालीको प्रवाह र उपभोग गर्न सकिने व्यवस्था मिलाउने।

सन्दर्भ सामग्री

नेपाल सरकार. (२०७२). *नेपालको संविधान. कानून किताब व्यवस्था समिति.*

नेपाल सरकार. (२०८०). *राष्ट्रिय साइबर सुरक्षा नीति, २०८०. सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालय.*

Holmes, D. (2001). *E-Gov: E-business strategies for government.* Nicholas Brealey Publishers.

Hughes, O. E. (2003). *Public management and administration: An introduction* (3rd ed.). Palgrave Macmillan.

International Telecommunication Union. (2012). *Wireless broadband masterplan for the Federal Democratic Republic of Nepal.*

K. Buddhacarya, & Chatterjee, J. M. (2019). E-governance in Nepal: The challenges in the implementation of the national identity card in Nepal. *Journal of Management and Administration*, 2705-4683.

Lee, T. U. (2001). *Educational theories of ICT.* Hyunsul Press.

Ministry of Information and Communications. (2015). *Information and communication technology policy.* Government of Nepal.

Ministry of Communication and Information Technology. (2019). *Digital Nepal framework 2019.* <https://mokit.gov.np/application/resources/admin/uploads/source/EConsultation/EN%20Digital%20Nepal%20Framework%20V8.4%2015%20July%202019.pdf>.

Nagarik App. (n.d.). <https://nagarikapp.gov.np/>.

घिमिरे, कृष्ण बहादुर, २०८२

OECD. (1999). *Integrating financial management and performance management* (PUMA/SBO(99)4 FINAL).

OECD. (2001). *Citizens as partners: Information, consultation and public participation in policy-making*.

OECD. (2003). *The e-government imperative: OECD e-government studies*.

Song, H. J. (2004). *Building e-government through reform*. Ewha University Press.

UNDP. (1999). *Human development report 1999*. Oxford University Press.

UN/ASPA. (2002). *Benchmarking e-government: A global perspective*.

स्थानीय तहको आवधिक विकास योजनाको निर्माण

डा. गोपीकृष्ण खनाल*

लेखसार

स्थानीय तहको आवधिक विकास योजना दीर्घकालीन सोचसहित कम्तीमा आगामी पाँच वर्षलाई लक्षित गरी बनाइने रणनीतिक योजना, स्थानगत योजना, विषयगत योजना र कुनै स्थान विशेषका विशिष्ट योजनाको सम्मिश्रण हो। नेपालमा तीव्र गतिमा सहरीकरण भइरहेको छ। गाउँहरू रित्तिने र सहरी क्षेत्र भरिने क्रम बढेको छ। बढ्दो सहरीकरणको परिप्रेक्ष्यमा आगामी दिनमा स्थानीय तहहरूले स्थानगत आवधिक योजना निर्माण कार्यलाई उच्च प्राथमिकतामा राख्नु आवश्यक छ। स्थानगत आवधिक विकास योजनाले स्थानीय विकासका आवश्यकता र यसमा गरिने क्रियाकलापहरूलाई स्थानीय भूगोल र प्राकृतिक अवस्थसँग जोड्छ। स्थानीय तहको आवधिक योजनामा रणनीतिक मार्गदर्शनको अंश सानो तर स्थानगत सम्भागको पक्ष विस्तृत हुनु पर्नेमा सो हुन नसकेका कारण हाल निर्माण भएका आवधिक योजनाहरू कार्यान्वयनमा आउन सकेका छैनन्। नेपाल सरकारले प्रदेशसँग सहकार्य गरी स्थानीय नागरिक, स्थानीय जनप्रतिनिधि र स्थानीय तहका कर्मचारीतन्त्रको स्वामित्वबोध हुनेगरी स्थानगत आधारमा आवधिक योजना निर्माणमा सहयोग गर्न सक्नुपर्छ। स्थानीय तहले आवधिक योजना निर्माण गर्दा मध्यम तथा दीर्घकालीन प्रकृतिका आयोजना सूची समेत तयार गर्नुपर्ने कानुनी व्यवस्थालाई कार्यान्वयन गरी यिनै सूचीका आधारमा परियोजना बैंक निर्माण गरी यी परियोजनालाई मध्यकालीन खर्च संरचनामा समावेश गरी यसैको आधारमा वार्षिक विकास योजना निर्माण गर्ने पद्धतिको खाँचो रहेको छ। यो विवरणात्मक लेखमा स्थानगत आवधिक विकास योजनाका अवधारणा र यसका सम्भागबारे चर्चा

*पूर्व सचिव, नेपाल सरकार

इमेल: gopikhanal@gmail.com

गरिएको छ। यो लेख स्थानीय तहका जनप्रतिनिधि र स्थानीय तहको आवधिक विकास योजना निर्माणका सरोकारवालाई लक्षित गरिएको छ।

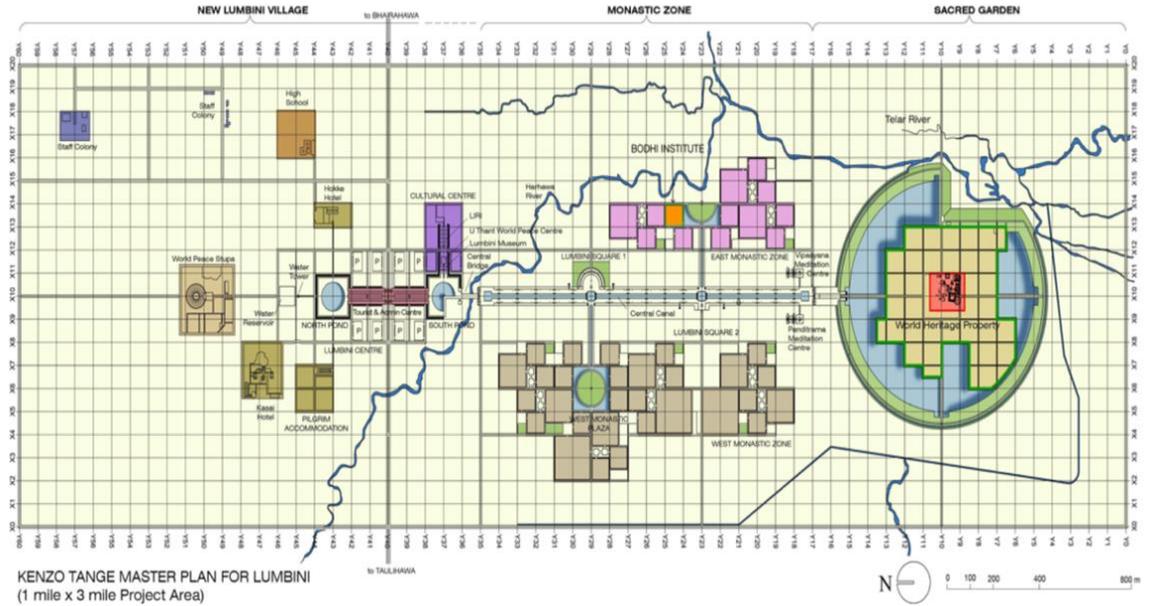
शब्दकुञ्जी: स्थानगत योजना, रणनीतिक योजना, भू-उपयोग योजना, स्थानीय विकास, दिगो विकास।

परिचय

स्थानीय तहको विकास योजना निर्माण गर्दा राष्ट्रिय योजना आयोगबाट तयार गरिएको स्थानीय तहको योजना तर्जुमा दिग्दर्शनमा उल्लेख गरिएका विषयक्षेत्रलाई समेटी स्थानगत आधारमा बनाउनुपर्छ। स्थानगत आवधिक विकास योजनाले स्थानीय बासिन्दा र त्यहाँको भूगोलबीच अन्तरसम्बन्ध कायम गरी स्थानीय तहमा गरिने सडक निर्माण, भू-उपयोग, वातावरण संरक्षण, बस्ती विकास, सहरी पुनःरोत्थानका पूर्वाधार निर्माण आदिका नक्सा, स्थान, मापदण्ड, निर्माण योजना, परियोजना खाका, गुणस्तर आदि सहित स्थानीय नागरिकहरूको आर्थिक तथा सामाजिक समृद्धिलाई प्रवर्द्धन गर्न भौतिक खाका प्रदान गर्छ। यो योजनाले स्थानीय तहको यातायात, वातावरण संरक्षण, स्थानीय आर्थिक विकास, शिक्षा, स्वास्थ्य एवं सामाजिक विकास, पूर्वाधार विकास जस्ता क्षेत्रलाई समेट्ने गर्दछ। स्थानगत आवधिक विकास योजना स्थानीय तहको विकास तथा समृद्धिको रूपरेखा मात्र नभई उक्त क्षेत्रको सुन्दरता, प्रकृतिको संरक्षण र मानव र प्रकृतिबीचको तालमेलको मार्गदर्शन पनि हो (UN Habitat Nepal, 2025)।

स्थानगत योजनाका वास्तविक योजनाकारहरू स्थानीय जनता नै हुन्, र यसको निर्माणमा संलग्न प्राविधिक जनशक्तिले यो योजना निर्माण गर्दा स्थानीय जनताका प्रतिनिधिसँग सँगै बसेर स्थानीय जनतासँग घनिष्ठ संवाद र सहकार्य गरेर बनाउनुपर्दछ। यो योजना वार्षिक विकास कार्यक्रमको कार्यान्वयनको वास्तविक स्रोत हो। यो योजना मसिनो रूपमा केलाएर बनाइने योजना हो। जापानी आर्किटेक्ट केन्जो टांगेले लुम्बिनीको गुरु योजना बनाउँदा सोही क्षेत्रमा बसी कुना-कुना केलाएर यसको ऐतिहासिक अध्ययन गरी पर्याप्त छलफलपछि निर्माण गरेका थिए (Lumbini Social Service Foundation, n.d.)। त्यसैले कुनै स्थानको स्थानगत आवधिक विकास योजना बनाउँदा सो स्थानको भूगोल, आर्थिक-सामाजिक परिवेश, इतिहास, मूल्य, मान्यता तथा संस्कृतिको पर्याप्त विश्लेषण गरेर मात्र निर्माण गर्नुपर्दछ।

आकृति १ : लुम्बिनी गुरुयोजना

श्रोत: (Lumbini Social Service Foundation, n.d.)

आवधिक विकास योजनासम्बन्धी कानुनी व्यवस्थाहरू

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा २४ मा गाउँपालिका तथा नगरपालिकाले आफ्नो अधिकार क्षेत्रका विषयमा स्थानीय स्तरको विकासका लागि आवधिक, वार्षिक, रणनीतिक, विषयक्षेत्रगत, मध्यकालीन तथा दीर्घकालीन विकास योजना बनाई लागू गर्नुपर्ने व्यवस्था छ (नेपाल सरकार, २०७४)। सो ऐनमा यसरी योजना बनाउँदा नेपाल सरकार र प्रदेश सरकारको नीति, लक्ष्य, उद्देश्य, समयसीमा र प्रक्रियासँग अनुकूल हुने गरी वातावरण, बालमैत्री, जलवायु परिवर्तन अनुकूलन, विपद् व्यवस्थापन, लैङ्गिक विकास तथा सामाजिक समावेशीकरण जस्ता अन्तरसम्बन्धित विषयलाई ध्यान दिनुपर्ने उल्लेख गरिएको छ।

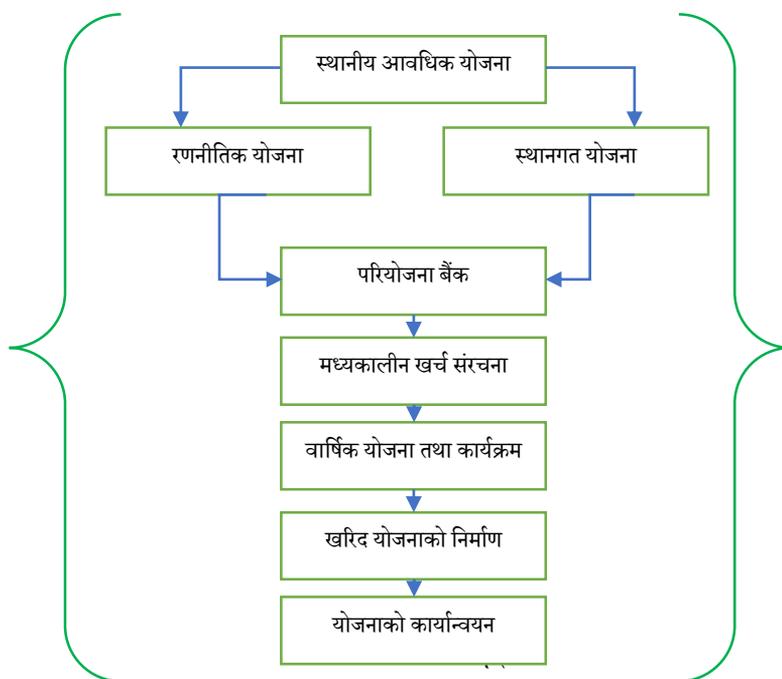
स्थानीय तहले आवधिक योजना निर्माण गर्दा (१) आर्थिक विकास र गरिबी निवारणमा प्रत्यक्ष योगदान पुग्ने, (२) उत्पादनमूलक तथा छिटो प्रतिफल प्राप्त गर्न सकिने, (३) जनताको जीवनस्तर, आम्दानी र रोजगारी बढ्ने, (४) स्थानीय बासिन्दाहरूको सहभागिता जुट्ने, स्वयंसेवा परिचालन गर्न सकिने तथा लागत कम लाग्ने, (५) स्थानीय स्रोत, साधन र सीपको अधिकतम प्रयोग हुने, (६) महिला, बालबालिका तथा पिछडिएका वर्ग, क्षेत्र र समुदायलाई प्रत्यक्ष लाभ पुग्ने, (७) लैङ्गिक समानता र

सामाजिक समावेशीकरण अभिवृद्धि हुने, (८) दिगो विकास, वातावरणीय संरक्षण तथा सम्बर्द्धन गर्न सघाउ पुऱ्याउने, (९) भाषिक तथा सांस्कृतिक पक्षको जगेर्ना तथा सामाजिक सद्भाव र एकता अभिवृद्धिमा सघाउ पुऱ्याउने विषयलाई प्राथमिकता दिनुपर्दछ (नेपाल सरकार, २०७४)।

स्थानीय तहहरूले आवधिक, रणनीतिक तथा क्षेत्रगत योजना निर्माण गर्दा मध्यम तथा दीर्घकालीन प्रकृतिका आयोजनाको सूची समेत तयार गर्नुपर्ने कानुनी प्रावधान रहेको छ। स्थानीय तहको आवधिक योजनाको सहजीकरणका लागि राष्ट्रिय योजना आयोगले स्थानीय तहको योजना तर्जुमा दिग्दर्शन कार्यान्वयनमा ल्याएको छ (राष्ट्रिय योजना आयोग, २०७८)। यो दिग्दर्शनले विषयक्षेत्रगत योजना तर्जुमा गर्दा स्थानगत योजना (**Spatial Planning**) को अवधारणामा आधारित भई भौगोलिक सूचना प्रणाली वा एकीकृत योजना तर्जुमा सम्बन्धी सफ्टवेयरको प्रयोग गर्न सुझाव दिएको छ।

स्थानीय शासन कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन (सञ्चालन तथा व्यवस्थापन) कार्यविधि, २०८२ मा वार्षिक बजेटमा समावेश भएका आयोजना वा कार्यक्रमलाई स्वीकृत दीर्घकालीन वा विषयक्षेत्रगत योजनाले निर्धारण गरेका स्थानीय विकासका प्राथमिकता क्षेत्रअनुसार सांकेतिकरण गरेको भन्ने सूचक समावेश गरिएको छ। उक्त कार्यविधिमा वार्षिक योजनामा सडक गुरुयोजनाले प्राथमिकीकरण गरेको सडकको प्रतिशत तथा जोखिम संवेदनशील भू-उपयोग योजनाको निर्माणलाई समेत अङ्गभार प्रदान गरिएको छ (नेपाल सरकार, २०८२)।

आकृति २: स्थानीय तहको आवधिक विकास योजनाका खण्डहरू

Source : UN-Habitat Nepal (2025)

स्थानगत आवधिक विकास योजनाका सम्भागहरू

भू-उपयोग क्षेत्र

एकीकृत स्थानगत आवधिक विकास योजनाको सबैभन्दा महत्वपूर्ण पाटो सो क्षेत्रको दिगो भू-उपयोग योजनाको निर्माण हो। नेपाल भूकम्पीय जोखिम क्षेत्रमा रहेकाले यहाँ जोखिम संवेदनशीलता विश्लेषण गरी भू-उपयोगको आधारमा मात्र संरचना तथा पूर्वाधारहरू निर्माण गर्नुपर्दछ। भू-उपयोग योजना निर्माण गर्दा नेपाल सरकारबाट जारी गरिएको भू-उपयोग ऐन, २०७६ लाई आधार मान्नुपर्दछ।

उक्त ऐनअनुसार स्थानीय तहले भू-उपयोग योजना निर्माण गर्दा आफ्नो क्षेत्रको भूगोललाई भू-बनोट, भूमिको क्षमता तथा उपयुक्तता, भूमिको मौजुदा उपयोग र आवश्यकता समेतका आधारमा (१) कृषि क्षेत्र, (२) आवासीय क्षेत्र, (३) व्यावसायिक क्षेत्र, (४) औद्योगिक क्षेत्र, (५) खानी तथा खनिज क्षेत्र, (६) वन क्षेत्र, (७) सांस्कृतिक तथा पुरातात्विक महत्वको क्षेत्र, (८) नदी, खोला, ताल तथा सिमसार क्षेत्र, (९) सार्वजनिक उपयोगको क्षेत्र र (१०) आवश्यकता अनुसार अन्य क्षेत्रमा विभाजन गर्नुपर्छ (नेपाल सरकार, २०७६)।

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा २७(२) मा “स्थानीय तहहरूले भू-जोखिम संवेदनशीलताका आधारमा जग्गाको उपयोग सम्बन्धी मापदण्ड तोक्नुपर्ने र त्यस्तो मापदण्डको अधीनमा रही तोकिएको क्षेत्रमा मात्र भवन निर्माण गर्न स्वीकृति दिन सकिनेछ” भनी उल्लेख गरिएको छ (नेपाल सरकार, २०७४)। यस प्रावधानमा रही स्थानीय तहहरूले भू-उपयोग योजनाको आधारमा कुन क्षेत्रमा कस्तो संरचना निर्माण गर्ने भन्ने सम्बन्धमा नियमन गर्न सक्दछन्। सोही ऐनको दफा २७(३) मा पालिकाको पूर्व स्वीकृति नलिई कसैले पनि भवन निर्माणका लागि जग्गा खण्डीकरण वा प्लटिड गर्न नपाउने व्यवस्था गरिएको छ।

भू-उपयोग योजना निर्माण गर्दा भौगोलिक सूचना प्रणाली (GIS Map) मा आधारित भई निर्माण गर्नुपर्दछ। हाल QGIS जस्ता ओपन सफ्टवेयर उपलब्ध भएकाले यस्तो नक्सा बनाउन त्यति कठिन हुँदैन। यस्ता नक्साहरू अन्य सफ्टवेयरमा पनि बनाउन सकिन्छ।

नेपाल सरकारबाट स्वीकृत गरिएको बस्ती विकास, सहरी योजना तथा भवन निर्माण सम्बन्धी आधारभूत निर्माण मापदण्ड, २०७२ को बुँदा ११ मा स्थानीय तहहरूले स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ ले

तोकेको प्रक्रिया पूरा गरी नगर क्षेत्रमा पूर्ण वा आंशिक रूपमा जोखिम संवेदनशील भू-उपयोग नक्सा (Risk Sensitive Land Use Map) कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्ने व्यवस्था छ। यो प्रयोजनका लागि स्थानीय तहको परिषद्ले राष्ट्रिय वन नीति, २०७१ ले आत्मसात गरेको “एक घर-एक रूख, एक गाउँ-एक वन, एक नगर-अनेक उद्यान” को अवधारणालाई मध्यनजर गर्दै राष्ट्रिय भू-उपयोग नीति, २०७२ र राष्ट्रिय भू-उपयोग ऐन, २०७६ का आधारमा भूमिलाई विभाजन गरी भू-उपयोग नक्सा तयार गर्नुपर्ने र तोकिएको क्षेत्रमा तोकिएको प्रयोजनका लागि मात्र निर्माण अनुमति प्रदान गर्न सकिने प्रावधान रहेको छ।

जिल्ला विपद् व्यवस्थापन समितिले विशेषज्ञहरूको संलग्नतामा जोखिमयुक्त क्षेत्रको पहिचान गरी भवन निर्माणमा प्रतिबन्ध लगाउन सिफारिस गरेमा स्थानीय तहले त्यस्तो क्षेत्रमा भवन निर्माण अनुमति दिन नसक्ने प्रावधान समेत उक्त बुँदामा रहेको छ (सहरी विकास मन्त्रालय, २०७२)।

आकृति ३ : भू-उपयोग योजनाका वर्गीकरण क्षेत्रहरू

हरियाली तथा वातावरण संरक्षण क्षेत्र

हरियाली तथा वातावरण संरक्षण योजनामा नगरपालिकाले आफ्नो क्षेत्रमा आवश्यक पार्कहरू, हरित उद्यानहरू, बोटानिकल गार्डेनहरू, वन क्षेत्रहरू, चिडियाखाना, स-साना हरित आइल्यान्डहरू, सरसफाइ, ल्यान्डफिल साइटहरू, प्रदूषण नियन्त्रण, सडक आसपास हरियाली, ताल-पोखरीको निर्माण तथा संरक्षण, स्थानीय इनार तथा पानीका मुहानको संरक्षण, नदी किनारको संरक्षण आदि विषयहरू समेट्नुपर्छ। यस

योजनामा बर, पिपल, शमी आदिका चौतारोहरूको निर्माणका विषयहरू पनि समावेश हुने गर्दछ। कतिपय देशहरूले यस योजनामा Eco-design का अवधारणा समेत अघि सारेका छन्।

राम्रा गाउँ तथा नगरहरूमा हरियाली हुने गर्दछ। नेपालमा पनि प्राचीन कपिलवस्तु र प्राचीन जनकपुर फूल र बगैचाले सजिएको सुन्दर सहर थियो भन्ने कुरा इतिहासमा पढ्न पाइन्छ (नेपाल सरकार, २०७४)। सार्वजनिक संरचना निर्माण गर्दा आसपास पर्याप्त हरियाली हुने गरी निर्माण गर्नुपर्दछ। हरियाली वातावरण क्षेत्रको प्रवर्द्धनका लागि स्थानीय तहले वातावरणमैत्री स्थानीय शासनको प्रारूप, २०७८ लाई कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्छ। यस प्रारूपले घरपरिवारदेखि जिल्ला तहसम्मका वातावरणमैत्री स्थानीय शासनका सूचकहरू समावेश गरेको छ (संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय, २०७८)।

स्थानीय यातायात क्षेत्र

नगरपालिकाहरूले स्थानीय आर्थिक विकास र सार्वजनिक सेवामा स्थानीय नागरिकको सहज पहुँच सुनिश्चित गर्न स्थानीय यातायात योजना निर्माण गर्नुपर्दछ। यस योजनामा योजना अवधिभर निर्माण हुने सडक तथा यातायातका अन्य माध्यमको खाका तयार गरिन्छ। सडक निर्माण गर्दा सडकको अधिकार क्षेत्र समेत उल्लेख गर्नुपर्छ। सहरी योजना, बस्ती विकास तथा भवन निर्माण सम्बन्धी मापदण्ड, २०७२ ले सडक अधिकार क्षेत्रसम्बन्धी स्पष्ट व्यवस्था गरेको छ।

सहरी क्षेत्रमा हाल सवारीसाधनरहित सडक (No Car Street) को अवधारणा विश्वव्यापी रूपमा कार्यान्वयनमा आएको छ। सहरहरू सवारीसाधनका लागि मात्र नभई साइकल र पैदलयात्रीका लागि समेत उपयोगी हुने गरी निर्माण गर्नुपर्दछ। सामान्यतया सहरको डिजाइन गर्दा १५ मिनेटसम्मको दूरीभित्र मानिसलाई हिँड्न प्रोत्साहन गर्ने गरी डिजाइन गर्नु उपयुक्त मानिन्छ (Steuteville, 2021)। वातावरण तथा मानव स्वास्थ्यका दृष्टिले घना सहरी क्षेत्रमा साइकल लेनबिनाको सडक निर्माण गर्नु उचित मानिँदैन।

स्थानीय तहले सडक निर्माण गर्दा कम्तीमा पेट्टी (फुटपाथ) सहितको सडक निर्माण गर्नुपर्दछ। सडक यातायात गुरुयोजनामा सडकको नामाकरण, सडकको अधिकार क्षेत्र तथा सेटब्याक निर्धारण, सडक

जग्गा एकीकरण (Land Pooling) ले बस्ती बसाउनका लागि वा कृषि प्रयोजनका लागि नमिलेका चोचामोचा जग्गाहरूलाई मिलेको प्लटमा रूपान्तरण गरिदिन्छ। बस्ती विकासका लागि गरिने जग्गा एकीकरणमा एकीकरणपश्चात व्यक्तिको जग्गा क्षेत्रफल घटे पनि साविकको भन्दा बढी मूल्यको घडेरीमा रूपान्तरण हुने गर्दछ (सहरी विकास मन्त्रालय, २०४५)। स्थानीय तहहरूले सस्तो स्थानको जग्गा किनेर त्यसलाई व्यवस्थित घडेरीका रूपमा विकास गरी बिक्री गरेर पनि एकीकृत बस्ती विकास गर्न सक्छन्।

एकीकृत बस्ती विकास गर्दा मलिला धान फल्ने स्थानमा गर्नु उपयुक्त हुँदैन। पुराना बस्तीहरूलाई विकास गर्नुपर्दछ। अब बस्ती विस्तार छरिएका सहर (Sprawl City) भन्दा बस्तीको सघनता (Compact City) मा जोड दिने गरिएको छ, ताकि सानो स्थानबाट मानिसले हिँडेरै सेवा पाउन सकून्। सरकारी कार्यालय राख्दा पनि छरपस्ट रूपमा भन्दा एकीकृत रूपमा राख्दा सेवा प्रवाह र समन्वयमा सहजता हुन्छ।

(ग) स्थानीय आर्थिक विकास क्षेत्र: स्थानीय आर्थिक विकास योजनामा निजी लगानी परिचालन, बाह्य लगानी आकर्षण, लघु, घरेलु तथा साना उद्योगको प्रवर्द्धन, लगानी बढाउन पूर्वाधार निर्माण, औद्योगिक करिडोर, औद्योगिक ग्राम निर्माण, आयमूलक तथा सीपमूलक कार्यक्रम सञ्चालन, बहुप्राविधिक शिक्षालय निर्माण, वस्तु-विशेषका औद्योगिक क्षेत्र निर्माण जस्ता विषयहरू समावेश हुन्छन्।

नेपाल सरकारले हाल “एक पालिका-एक औद्योगिक ग्राम” अवधारणा कार्यान्वयनमा ल्याएको छ। कतिपय स्थानीय तहहरूले “एक स्थानीय तह-एक उत्पादन” अवधारणा ल्याएका छन् भने कतिपयले “एक घर-एक उत्पादन” अवधारणा पनि अघि सारेका छन्। स्थानीय आर्थिक विकास योजनामा निजी लगानीको समेत प्रक्षेपण गर्नुपर्दछ। सक्षम स्थानीय तहहरूले निजी क्षेत्रको लगानी आकर्षित गर्ने उपायहरू अवलम्बन गरेका हुन्छन् (संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय, २०७९)।

(घ) स्थानीय सामाजिक विकास तथा सार्वजनिक सेवा सम्बन्धी योजन: स्थानीय तहको जिम्मेवारीमा शिक्षा, स्वास्थ्य, सामाजिक समावेशीकरण, लैङ्गिक समानता, बाल विकास आदि सामाजिक विकासका क्षेत्रहरू पर्दछन्। यसका अतिरिक्त अग्नि नियन्त्रण, नगर प्रहरी, सिफारिसलगायत अन्य सार्वजनिक सेवाको जिम्मेवारी पनि रहेको छ। आफ्नो क्षेत्रमा सुविधासम्पन्न अस्पताल स्थापना गर्न नगरपालिकाले पहल गर्नुपर्दछ। दुई वा दुईभन्दा बढी पालिका मिलेर पनि यस्ता विशिष्ट अस्पताल निर्माण गर्न सक्छन्।

कतिपय नगरपालिकाहरूले सार्वजनिक विद्यालयमा विज्ञान, प्रविधि, इन्जिनियरिङ तथा गणित (STEM) परियोजना अघि सारेका छन् भने कतिपयले “एक विद्यालय-एक विशेषता” कार्यक्रम सञ्चालन गरेका छन्।

(ड) विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा उत्थानशील विकास क्षेत्र: राम्रा सहर र गाउँमा पर्याप्त खुला स्थान रहने गर्दछ। सक्षम सहर र गाउँहरू उत्थानशील हुने गर्दछन्, जसले उनीहरूलाई विपद्सँग जुध्न सक्षम बनाउँछ। उत्थानशील विकास योजना विपद् तथा जलवायुसँग सामना गर्ने योजना हो। भवन संहिताको कार्यान्वयन, सहरी योजनाको कार्यान्वयन, भूकम्प प्रतिरोधी भवन निर्माण, विपद्का लागि पूर्वतयारी, वर्षादको पानी सङ्कलन, जलाधार क्षेत्र निर्माण आदि विषयहरू यसमा पर्दछन्।

अहिले कतिपय स्थानमा पानीका मुहान सुक्दै जाँदा बस्तीहरू नै सर्न थालेका छन्। नेपालमा केही दशकअघि जतासुकै पोखरीहरू हुने गर्दथे, जसले पानीका मुहान जोगाउने कार्य गर्दथे। पोखरी संरक्षण जलवायु परिवर्तनसँग जुध्न उपयोगी हुन्छ। पानी सुकेको रानीपोखरी अहिले पुनर्जीवित भएको छ। नेपालमा यस्ता प्राचीन पोखरीहरू छन्, जसको संरक्षण आवश्यक छ।

(च) सहरी पुनरोत्थान तथा पुनर्निर्माण क्षेत्र: ऐतिहासिक तथा सांस्कृतिक महत्त्वका प्राचीन बस्तीहरूले आफ्नो मौलिकता जोगाउन, सम्पदाको संरक्षण गर्न तथा आफ्नो स्थानलाई पर्यटकीय आकर्षणको केन्द्र बनाउन सहरी पुनरोत्थान योजना निर्माण गर्नु जरुरी हुन्छ। सबै नगरपालिकाहरूमा यस्ता स्थान उपलब्ध नहुन सक्छन्।

नवलपरासीको रामग्राम, दैलेखको दुल्लु, जुम्लाको सिंजा, रुपन्देहीको लुम्बिनी, कपिलवस्तुको तिलौराकोट, धनुषाको जनकपुर, डडेलधुराको जोगबुढा, दोलखाको पुरानो दोलखा बजार, भोजपुरको दिङ्ला, मुस्ताङको लोमाङथाङ, काभ्रेको पनौती तथा दाप्चा, बाराको सिम्रौनगढ, काठमाडौंको साँखु आदि क्षेत्रमा यस्तो योजना निर्माण गरी ती क्षेत्रको प्राचीन गौरव पुनर्स्थापित गर्न सकिन्छ।

स्थानगत आधारमा आवधिक विकास योजना बनाउन आवश्यक जनशक्ति

(क) प्राविधिक विज्ञको सहभागिता: स्थानगत आधारमा आवधिक विकास योजना निर्माणमा संलग्न परामर्शदाताको टिममा प्राविधिक विज्ञहरूको बहुलता हुनु आवश्यक छ। उक्त विज्ञ टिमले स्थानीय तहका जनप्रतिनिधिको प्रत्यक्ष निर्देशन र समन्वयमा रही स्थलगत रूपमा नियमित रूपमा बसि कार्य योजना निर्माण गर्नुपर्छ (संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय, २०७५)। यो योजना बाहिर बसेर बनाउने योजना होइन। यो योजना स्थानीय जनताको सुखसमृद्धि र सुविधाको दीर्घकालीन

खाका भएकाले योजना निर्माणमा संलग्न कार्य टोलीले नगरपालिकाको कुनाकुनामा गएर गहिरो अध्ययन गरी प्राविधिक रूपमा तयार गर्नुपर्छ।

(ख) स्थानीय सहभागिता र जनशक्ति आवश्यकता : यो योजनाको बारेमा स्थानीय नागरिकलाई जानकारी हुनु आवश्यक छ र उनीहरूको सहमति जुटाउनु पर्छ। स्थानगत योजना निर्माण गर्दा सहरी योजनाकार, सिभिल इन्जिनियर, आर्किटेक्ट, भौगोलिक सूचना प्रणाली (GIS) विज्ञ, स्थानीय शासन विज्ञ, वातावरण इन्जिनियर, सर्वेयर जस्ता जनशक्तिहरू आवश्यक पर्छ।

यस योजनामा स्थानीय नागरिक, स्थानीय जनप्रतिनिधि र स्थानीय तहका कर्मचारीहरूको अत्यधिक सहभागिता हुनु आवश्यक छ। योजना निर्माण सहभागी ढङ्गले, मिहिन तरिकाले केलाएर बनाइनु पर्छ। विज्ञ टोली नियमित रूपमा स्थानीय तहको परिसरमा कार्यालय खोली अध्यक्ष वा प्रमुखको प्रत्यक्ष निर्देशनमा कार्य गर्नुपर्छ। योजना निर्माण अवधिभर यस टोलीले अन्यत्र काम गर्नु हुँदैन।

नेपालमा वीरेन्द्रनगर, टिकापुर, महेन्द्रनगर, राजविराज, कोहलपुर, लमहीका केही स्थानलाई स्थानगत योजनाका नमूना मानिन्छ। तर ती स्थानहरूमा पनि रैथाने वास्तुकला पर्याप्त ख्याल गरिएको छैन।

स्थानगत योजना निर्माणका प्रक्रियाहरू: स्थानगत सम्भागलाई समेत समेटिने गरी निर्माण हुने आवधिक विकास योजना समय र जनशक्तिको माग गर्दछ। यसमा देहायका प्रक्रियाहरू अवलम्बन गरिनु पर्छ।

तालिका १: स्थानगत आवधिक विकास योजनाका क्रियाकलाप

क्रियाकलाप
१. कार्यपालिकाको बैठकबाट स्थानगत योजना निर्माणको सैद्धान्तिक निर्णय
२. कार्यपालिका बैठकबाट स्थानगत योजना निर्माणको निर्णय
३. स्थानगत योजना निर्माणमा संलग्न हुने विज्ञका विज्ञ छनौट
४. योजना निर्माण टोलीको परियोजना कार्यालयको भवन उपलब्ध
५. योजना निर्माण टोलीको लजिस्टिक व्यवस्था
६. योजना निर्माण टोलीको लागि अनुशिक्षण, अभिमूखीकरण
७. योजना सम्बन्धमा स्थानीय तहका जनप्रतिनिधिलाई अभिमूखीकरण
८. योजना निर्माण
९. योजनाको पुनरावलोकन

स्थानगत योजना निर्माणका क्षेत्र र परियोजनाहरू: स्थानगत योजना निर्माण पछि यसलाई तत्काल कार्यान्वयनमा लैजानु पर्छ। यसको कार्यान्वयन कार्ययोजना समेत निर्माण गरिनु पर्छ। यसको कार्यान्वयनका लागि अत्यावश्यक केही परियोजना सूची तल उल्लेख गरिएको छ।

तालिका २: स्थानगत आवधिक विकास योजनाका सम्भावित परियोजना

क्षेत्र	सम्भावित परियोजना
भू-उपयोग योजना, जग्गा एकीकरण तथा बस्ती विकास क्षेत्र	<ul style="list-style-type: none"> ▪ जोखिम संवेदनशील भूउपयोग क्षेत्रको नक्शाङ्कन तथा भूउपयोग योजनाको विवरण ▪ सरकारी भवनको प्रादेशिक वास्तुकलामा आधारित आर्किटेक्चर डिजाइन ▪ जग्गा एकीकरण तथा विकास, घर एकीकरण र एकीकृत बस्ती विकास कार्यक्रम ▪ आवासीय, व्यापारिक र सामुदायिक भवनहरूको स्थानीय वास्तुकलामा आधारित आर्किटेक्चर डिजाइन ▪ जियोस्पासियल मेट्रिक प्रणालीमा आधारित घर नम्बर
स्थानीय यातायात तथा सार्वजनिक पूर्वाधार विकास क्षेत्र	<ul style="list-style-type: none"> ▪ सडकको निर्माण ▪ सार्वजनिक सेवाको क्षेत्रहरू, सार्वजनिक विद्यालय, अस्पताल, रङ्गशाला, सभाहलको डिजाइन ▪ निर्माण हुने संरचनाको सहरी योजना तथा भवन निर्माण ▪ बसपार्क तथा पार्किङ्ग स्थल ▪ नदी नियन्त्रण कार्यक्रम ▪ विद्युत तथा सूचना प्रविधि सेवा
वातावरण संरक्षण क्षेत्र	<ul style="list-style-type: none"> ▪ पार्क बोटानिकल गार्डेन, सडक दायाबायाँ हरियाली, स-साना उद्यान, वरपिपल चौतारी ▪ पार्क, पोखरी, उद्यान तथा खुलास्थानको योजना ▪ सहरी सौन्दर्यीकरण योजना ▪ ल्याण्डफिल साइट ▪ ताल पोखरी संरक्षण, इनार तथा पानीको मुहान संरक्षण र नदी किनार संरक्षण
स्थानीय आर्थिक विकास क्षेत्र	<ul style="list-style-type: none"> ▪ मुख्य बजार केन्द्रहरू, हाट बजार, सङ्कलन तथा चिस्थान केन्द्र ▪ लघु, घरेलु तथा साना उद्योग प्रवर्धन केन्द्र ▪ औद्योगिक ग्राम निर्माण योजना

	<ul style="list-style-type: none"> ▪ सतह सिंचाई आयोजना ▪ आयमूलक तथा सीपमूलक कार्यक्रम ▪ बहुप्राविधिक शिक्षालय
सामाजिक विकास क्षेत्र	<ul style="list-style-type: none"> ▪ स्वास्थ्य संस्था पूर्वाधार संरचना निर्माण र सेवा सञ्चालन योजना ▪ खानेपानी, सरसफाई र ढल निकास योजना ▪ बाल संरक्षण र बालगृह सम्बन्धी योजना ▪ पोषण कार्यक्रम ▪ पाइप प्रणालीमा आधारित खानेपानी आयोजना ▪ लैङ्गिक हिंसा न्यूनीकरण कार्यक्रम ▪ विद्यालय शिक्षामा कृषि, वन, इञ्जिनियरिङ्ग, कम्प्युटर अभ्यास कार्यक्रम ▪ ज्येष्ठ नागरिक तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिमैत्री ग्राम ▪ महिला छात्रावास र सेल्टर हाउस
पुनरूत्थान र पुनः निर्माण क्षेत्र	<ul style="list-style-type: none"> ▪ संरक्षित, ऐतिहासिक, साँस्कृतिक र पर्यकटीय क्षेत्र विकास योजना ▪ पुननिर्माण तथा पुनर्लाभ योजना ▪ पुराना सहर निर्माण

स्थानगत आवधिक विकास योजना निर्माण र कार्यान्वयनका चुनौतीहरू तथा संबोधन

(१) **योजना सम्बन्धी आम बुझाइ र त्यसका प्रभाव:** नेपालमा “आवधिक योजना” भन्नासाथ राष्ट्रिय योजना आयोग र साविकका जिल्ला विकास समितिले निर्माण गर्ने गरेको योजना हो भन्ने आम बुझाइका कारण स्थानीय तहका योजनामा समेत यसैको अनुशरण हुने गरेको छ। स्थानीय तहका योजनामा रणनीतिक पक्ष सानो हुने र स्थानगत पक्ष अधिक हुने गर्दछ। राष्ट्रिय योजना आयोगबाट निर्माण गरिएको स्थानीय तहको योजना तर्जुमा दिग्दर्शन, २०७८ मा स्थानगत योजनाका बारेमा केही उल्लेख भए पनि यस योजना कसरी निर्माण गर्ने भन्ने चरणहरू र प्रक्रियाहरू स्पष्ट छैनन्। स्थानगत योजनालाई संस्थागत गर्न राष्ट्रिय योजना आयोगले तयार गरेको दिग्दर्शनलाई परिमार्जन गर्नु आवश्यक छ।

(२) **विस्तृत कार्यान्वयन मार्गदर्शन आवश्यक:** स्थानगत आवधिक योजना निर्माणका लागि राष्ट्रिय योजना आयोगले सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय र सहरी विकास मन्त्रालयसँग सहकार्य गरी विस्तृत योजना तर्जुमा दिग्दर्शन कार्यान्वयनमा ल्याउन आवश्यक छ। हाल यो योजना कसरी निर्माण गर्ने भन्ने सम्बन्धमा सरोकारवालामा अवधारणागत अस्पष्टता देखिन्छ। स्थानीय आवधिक विकास योजना र सहरी विकास मन्त्रालयको लगानीमा निर्माण भएको एकीकृत सहरी विकास योजनाबीच पनि

तालमेल देखिँदैन। योजना निर्माण गर्दा स्थानीय तहका संघ/महासंघसँग पनि सहकार्य गर्नु आवश्यक छ।

(३) **अनुकरणीय उदाहरणको कमी:** नेपालमा स्थानगत योजनाका अनुकरणीय उदाहरणहरू अत्यन्तै कम छन्। पञ्चायतकालमा वीरेन्द्रनगर, टिकापुर, महेन्द्रनगर र राजविराजमा आंशिकरूपमा स्थानगत योजना अभ्यास गरिएको थियो। लोकतान्त्रिक समयमा भने उल्लेखनीय योजना कार्यान्वयनमा आउन सकेन। संघीयता लागू भएपछि प्रदेशहरूले आफ्नो राजधानी स्थानगत आधारमा योजना बनाई पुनःनिर्माण गर्ने अवसर पाएका थिए। यो अवसर अझै कायम छ।

सहरी विकास मन्त्रालयले नेपालका सबै जिल्लाका सदरमुकाम र जिल्ला सदरमुकामा नरहेका प्रदेश राजधानीहरूको स्थानगत आधारमा विस्तृत गुरुयोजना बनाई कार्यान्वयन गर्न सक्नु पर्छ। हाल नेपालमा सहरी योजनामा विशेषज्ञता भएका मन्त्रीहरू पाउनु दुर्लभ छ। मन्त्रीहरू विषयविज्ञ हुनुपर्ने राजनीतिक सचेतना र संस्कृति विकास हुन सकेको छैन।

(४) **जनशक्तिको अभाव:** स्थानगत आवधिक योजना निर्माणको सबैभन्दा पेचिलो पक्ष भनेको जनशक्तिको अभाव हो। योजना निर्माणमा सहरी योजनाकार लगायत प्राविधिक जनशक्तिको ठूलो खाँचो रहेको छ। यसका लागि स्थानीय विकास प्रशिक्षण प्रतिष्ठान जस्ता संस्थाबाट जनशक्तिलाई प्रमाणित तालिम दिई सो तालिम लिएका जनशक्तिलाई समावेश गर्नु पर्छ।

स्थानगत योजनाको सबैभन्दा आवश्यकता प्रदेश राजधानीहरू रहेका स्थानमा छ। नेपाल सरकारले आवश्यकता अनुसार विदेशबाट विज्ञ जनशक्ति परिचालन गर्न सक्नु पर्छ। दक्षिण एशियामा यस प्रकारको जनशक्तिको कमी देखिन्छ। नेपालले दातृ निकायसँग सहकार्य गरी अनुभव भएका मुलुकबाट विशेषज्ञ परिचालन गर्न सक्छ। सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयमा रहेको प्रदेश तथा स्थानीय शासन कार्यक्रमको स्रोतलाई यस क्षेत्रमा परिचालन गर्न सकिन्छ।

(५) **जोखिम संवेदनशील भू-उपयोगको कार्यान्वयन:** नेपाल सरकारले भू-उपयोग योजना पटकपटक संशोधन गरेको कारण स्थानगत आवधिक योजनाको महत्वपूर्ण पक्ष जोखिम संवेदनशील भू-उपयोग योजना कार्यान्वयनमा आउन सकेको छैन। योजना कार्यान्वयनका लागि नीतिगत स्थिरता र तहगत सरकारबीच सहकार्य आवश्यक छ।

(६) **सहरी विकास र सेवा मापदण्डको अद्यावधिकता:** स्थानगत आवधिक विकास योजनाका लागि सहरी विकास मन्त्रालयले सहरी विकास रणनीतिलाई अद्यावधिक गर्नु आवश्यक छ। सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयले विषयगत मन्त्रालयसँग सहकार्य गरी सेवा मापदण्ड निर्माण गर्नुपर्छ।

(७) **कार्यान्वयनमा तत्परता:** स्थानगत योजना खर्चिलो भएकाले योजना निर्माण पछि तत्काल कार्यान्वयनमा लैजानु पर्छ। नेपालमा हाल निर्माण भएका रणनीतिक योजनाहरू दराजमा थन्किने गरेको आम गुनासो छ। कतिपय स्थानमा योजना भएपनि आम नागरिकलाई थाहा हुँदैन। स्थानगत योजना निर्माण गर्दा कार्यान्वयन कार्यक्रम समेत आउनु आवश्यक छ। प्रारम्भमा बाह्य सहयोग भए पछि स्थानीय तहका नियमित बजेटबाट योजना कार्यान्वयन गर्न सकिन्छ।

(८) **योजना निर्माणको उपयुक्त समय:** स्थानगत आवधिक योजना निर्माणको उपयुक्त समय भनेको स्थानीय तहको निर्वाचनको पहिलो वर्ष हो। यसले स्थानीय जनप्रतिनिधिलाई योजना स्वामित्वबोध गरी कार्यान्वयनमा लैजान मद्दत गर्छ। नेपालमा अरूले गरेका राम्रा कार्यको स्वामित्वबोध लिन सक्ने राजनीतिक संस्कृति कमजोर भएको कारण योजना कार्यान्वयनमा चुनौती आउँछ।

स्थानगत आवधिक योजना प्राविधिक दस्तावेज भए पनि यो राजनीतिक दस्तावेज पनि हो। रणनीतिक योजना सँगसँगै निर्माण हुनु पर्छ। रणनीतिक योजनाले नीतिगत मार्गदर्शन प्रदान गर्छ भने स्थानगत योजना कार्यान्वयनको स्थलीय खाका प्रदान गर्छ।

(९) **समुदायको सहभागिता:** स्थानगत आवधिक योजना निर्माणका लागि समुदायको सहयोग आवश्यक छ। समुदायको स्वामित्व नभए पछि कार्यान्वयनमा समस्या आउन सक्छ। सडक, पोखरी, नदी आदि कानुनी अधिकार क्षेत्र र स्थलगत अवस्थाबीच भिन्नताका कारण कार्यान्वयनमा समस्या देखिन्छ। सक्षम स्थानीय तहमा टोल विकास संस्थाहरू सक्रिय भएकाले प्रारम्भमा सो संस्थालाई प्राथमिकता दिनु उपयुक्त हुन्छ।

(१०) **सहरी पुनरोत्थान र आर्थिक विकास:** स्थानगत आधारमा बनाईने सहरी पुनरोत्थान योजनाले आर्थिक विकासमा योगदान दिन सक्छ। भारतले अयोध्याको पुनःनिर्माण गरेर यस क्षेत्रलाई प्रमुख पर्यटकीय गन्तव्य बनाएको उदाहरण छ। नेपालमा बाराको सिम्रौनगढलाई मिथिला सभ्यताको केन्द्र, धनुषाको जनकपुरलाई वैदिक सभ्यताको पर्यटकीय गन्तव्य बनाउन सकिन्छ। नवलपरासीको रामग्राम, कपिलबस्तुको तिलौराकोट, मुस्ताङको लोमाङ्गथाङ्ग, मोरङको विराटदरबार, पनौती, अर्घाखाँचिको संस्कृत उत्पत्ति स्थल, रौतहटको पौराईबाबा स्थल आदिको पुनर्निर्माण र पुनरोत्थान गरी पर्यटकीय गन्तव्य बनाउनु सकिन्छ। भक्तपुर र शङ्करापुर नगरपालिकाले यसमा उदाहरणीय काम गरेका छन्।

(११) **सूक्ष्म स्थानगत योजना (Micro Spatial Plan):** विशेष महत्व बोकेका क्षेत्रका लागि लगानी कार्यक्रम सहित सूक्ष्म स्थानगत योजना कार्यान्वयनमा ल्याउनु पर्छ। नेपालमा प्राचीनता बोकेका

कतिपय स्थानहरू ओझेलमा परेका छन्। त्रिपुरेश्वरमा रानी त्रिपुरासुन्दरी देवीले बनाएको मन्दिर परिसर र थापाथली हाइटमा रहेको शिवालय संकटग्रस्त अवस्थामा छन्। काठमाडौं उपत्यकामा यस्ता संकटग्रस्त स्थान यत्रतत्र पाइन्छ। प्राचीन लोमाङ्गथाङ्गको पुनःरोत्थान योजना अघि बढेको छैन। तिलौराकोटलाई मानव सभ्यताको प्राचीन सहर मानिन्छ तर यसको प्राचीनता झल्किने गरी पुनर्निर्माण हुन सकेको छैन।

विगत केही दशक यता नेपालमा इतिहास, संस्कृति, सभ्यता र वास्तुकलामा अत्याधिक अतिक्रमण भएकोले कतिपय प्राचीन सहर र प्राचीन बस्तीहरूको पुनर्निर्माण हुन सकेको छैन। यस्ता क्षेत्रको विस्तृत पहिचान गरी वृहत गुरु योजना सहित स्थानीय तहको स्थानगत योजनामा कार्यक्रम ल्याउनु पर्छ। यस योजनाले स्थानीय तहलाई तालिका ३ मा उल्लिखित गन्तव्यमा डोऱ्याउनेछ।

तालिका ३: असल स्थानीय तहका विशेषताहरू

- **योजनाबद्ध स्थानीय सरकार:** रणनीतिक, आवधिक तथा विषयक्षेत्रगत योजनाहरू निर्माण गरी सो योजनाका आधारमा निर्माण र विकास गर्ने स्थानीय सरकार। जस्तै, सडक निर्माण गर्दा स्थानीय यातायात गुरु योजनाले तोकेको परिमाण र गुणस्तर बमोजिम सडक बनाउने र जोखिम संवेदनशील भू-उपयोग योजनाले तोकेको क्षेत्रमा मात्र बस्तीहरू विकास गर्ने कार्य।
- **हरित स्थानीय सरकार:** जलवायु मैत्री वातावरण संरक्षण योजना तथा वातावरणमैत्री स्थानीय शासनको प्रारूप बमोजिम आफ्नो क्षेत्रमा सडक आसपास वृक्षारोपण, बन संरक्षण, नदीनाला तथा पोखरी संरक्षण; पार्क, बगैँचा, हरित भवन अवधारणाको कार्यान्वयन; बर-पिपलका चौतारीको निर्माण; भू-संरक्षण आदिका माध्यमबाट आफ्नो क्षेत्रलाई हराभरा र सुन्दर बनाउने स्थानीय सरकार।
- **शिक्षित स्थानीय सरकार:** नैतिक शिक्षा, वातावरणीय शिक्षा, व्यवसायिक शिक्षा, नियमित सर्वसुलभ शिक्षाको माध्यमबाट व्यवसायिक, उच्च चरित्रभएको, मूल्यवान र राष्ट्रप्रति वफादार सभ्य नागरिक उत्पादन गर्ने स्थानीय सरकार।
- **स्वस्थ स्थानीय सरकार:** पोषण, स्वस्थ खानपीन, योग, ध्यान, उपचार, जनस्वास्थ्य, प्राकृतिक चिकित्सा, आधुनिक चिकित्सा, आयुर्वेद, खेलकूद आदिको माध्यमबाट स्थानीय बासिन्दालाई

मानसिक तथा शारीरिक रूपमा स्वस्थ बनाउन सक्षम स्थानीय सरकार।

- **समृद्ध स्थानीय सरकार:** उत्पादन, रोजगारी, सीप विकास, नवप्रवर्तन, उद्यमशीलता विकासको माध्यमबाट नगरिकको आर्थिक हैसियत माथि उठाउन सफल स्थानीय सरकार।
- **सफा स्थानीय सरकार:** प्रदूषण नियन्त्रण, प्लास्टिक नियन्त्रण, ध्वनी प्रदूषण नियन्त्रण, व्यक्तिगत तथा सामुदायिक सरसफाई, फोहोरमैला व्यवस्थापन आदिको माध्यमबाट आफ्नो क्षेत्रलाई सफा, प्रदूषणमुक्त र धुलोधुँवामुक्त बनाउने स्थानीय सरकार।
- **समावेशी स्थानीय सरकार:** बालमैत्री स्थानीय शासनको प्रारूप कार्यान्वयन, आर्थिक-सामाजिक रूपमा पछि परेका नागरिकको सुरक्षा, वरिष्ठ नागरिकको हेरचाह, लैङ्गिक समानता, समावेशी विकास आदिको माध्यमबाट सबै वर्ग र समुदायको हितमा कार्यरत स्थानीय सरकार।
- **सांस्कृतिक स्थानीय सरकार:** आफ्नो क्षेत्रको वास्तुकला, ललितकला, मूर्तिकला, काष्ठकला, भाषा, संस्कृति, लिपि, रैथाने खाना, मेला, जात्रा, पर्व, ऐतिहासिक सम्पदा, भेषभूषा, ऐतिहासिक दस्तावेज, पुरातात्विक महत्वका बस्तु, ऐतिहासिक स्थल, रैथाने प्रविधि आदिको संरक्षण गरी आफ्नो विशिष्ट पहिचान जोगाउने स्थानीय तह।
- **नतिजामुखी स्थानीय सरकार:** नतिजामुखी नगरपालिकाले नतिजामा विश्वास गर्दछ। प्रतिव्यक्ति आय, मानव विकास सूचकांकको अवस्था, सरदर आयु, विद्यार्थी भर्नादर आदि सूचकहरू हरेक वर्ष वृद्धि भएको हुन्छ। नतिजामुखी कार्यविवरण कार्यान्वयनमा आएको हुन्छ।
- **सभ्य स्थानीय सरकार:** सभ्य नगरपालिकाका नागरिकहरूले नागरिक संहिताको पालन गरेका हुन्छन्। ठगी, कालोबजारी, मिसावट, बेईमानी, चोरी, डकैती, मारपिट, झगडा-झाई आदि नियन्त्रण भएको हुन्छ। कानूनको शासन कार्यान्वयनमा आएको हुन्छ। बसोबास सुरक्षित हुन्छ। नागरिकहरूले एकअर्कालाई सम्मान गर्छन् र उच्च तहको सामाजिक विश्वास कायम हुन्छ।
- **सुशासनमुखी स्थानीय सरकार:** सुशासनमुखी अत्यन्तै न्यून बेरुजु हुने गर्दछ र भ्रष्टाचार विरुद्ध

शून्य सहनशीलताको निति अपनाइन्छ। आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली कार्यान्वयनमा हुन्छ।

(स्रोत: UN-Habitat Nepal, 2025)

सारांश

स्थानगत आधारमा निर्माण हुने आवधिक विकास योजना स्थानीय क्षेत्रमा विकास र समृद्धिको लागि कोशे ढुङ्गा सावित हुन सक्छ। यस योजना निर्माण पश्चात् सो योजनाको कार्यान्वयन सुनिश्चित गर्न कार्यक्रम तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याउनु आवश्यक हुन्छ। कार्यक्रमविना योजना केवल स्रोतको बर्बादी मात्र हो।

स्थानगत आवधिक विकास योजनाका लागि विशेषज्ञ तथा सम्बन्धित सर्टिफाइड तालिमप्राप्त जनशक्तिको आवश्यकता हुन्छ। स्थानीय तहका आवधिक विकास योजनामा रणनीतिक र स्थानगत दुवै पक्ष समेटिएका हुन्छन्। नेपाल सरकारले प्रदेश सरकारसँग सहकार्य गरी सबै जिल्ला सदरमुकाम तथा जिल्ला सदरमुकामा नरहेका प्रदेश राजधानीहरूको स्थानगत आवधिक योजना निर्माण गरी यसको कार्यान्वयन कार्यक्रम समेत अधि बढाउनु पर्छ।

साथै, विशिष्ट महत्व बोकेका स्थानहरू जस्तै संस्कृत भाषाको उत्पत्तिस्थल पणेना, साङ्ख्य दर्शनका प्रवर्तक कपिल मुनिको आश्रमस्थल कपिलबस्तु, नमोबुद्ध, विराट दरबार क्षेत्र, लिमी उपत्यका, धो उपत्यका आदिका पुनरोत्थान र पुनर्निर्माणका लागि सूक्ष्म स्थानगत योजना निर्माण गरी सो योजना कार्यान्वयन गर्ने कार्यक्रम ल्याउनु आवश्यक छ। यसले स्थानीय आर्थिक विकासमा समेत महत्वपूर्ण योगदान दिनेछ।

अनुसूची-१

स्थानीय सरकारको आवधिक योजना तर्जुमाका प्रक्रियाहरू*

स्थानीय तह योजना तर्जुमा तर्जुमा दिग्दर्शनमा आवधिक योजना निर्माण गर्दा अवलम्बन गर्नु पर्ने प्रक्रियाहरू विष्टृत रूपमा उल्लेख गरिएको छ। यसलाई तालिकामा संक्षिप्त रूपमा तल उल्लेख गरिएको छ।

चरण	क्रियाकलाप
१.	आवधिक योजना निर्माणको निर्णय गरी वार्षिक बजेट तथा कार्यक्रममा आवधिक योजना निर्माणका लागि बजेट विनियोजन गर्ने
२.	नगरपालिकाको प्रमुख संयोजक, उप-प्रमुख उप-संयोजक, विषयगत समितिका संयोजकहरू सदस्य, कार्यपालिकाका सबै सदस्यहरू सदस्य, विषयगत महाशाखा वा शाखा प्रमुखहरू सदस्य, प्रमुखले तोकेको कम्तिमा एक जना महिला समेत निजी क्षेत्र, गैसस तथा स्थानीय विषय विज्ञ तीन जना सदस्य, र प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत सदस्य-सचिव रहने गरी आवधिक योजना तर्जुमा समिति गठन गर्ने।
३.	तथ्याङ्क सङ्कलन तथा विश्लेषण गरी आधार नक्सा (Base Map) तयार गर्ने
४.	स्थानीय सरकार को वस्तुस्थिति विश्लेषण सहित वस्तुस्थिति विवरण तयार गर्ने
५.	स्थानीय सरकार को आन्तरिक तथा बाह्य वातावरणको अवस्था चित्रण गर्न यसको राजनीतिक, संस्थागत, सामाजिक, प्राविधिक, कानूनी र आर्थिक अवस्था (PISTLE) को विश्लेषण गर्ने
६.	नगरक्षेत्रको आन्तरिक सबल-दुर्बल (Strenght-Weakness) पक्षहरू र बाह्य अवसर तथा चुनौती (Opportunity and Challenge) को अवस्था थाहा पाउन विषयक्षेत्रलाई आर्थिक विकास, सामाजिक विकास, पूर्वाधार विकास, वातावरण र विपद् व्यवस्थापन र सुशासन तथा संस्थागत विकासमा विभाजन गरी यसको SWOC Analysis गर्ने।
७.	PISTLE† and SWOC विश्लेषणको आधारमा आवधिक योजनाको ५ वटा विषय क्षेत्रलाई समेटि दीर्घकालीन सौच, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति, कार्यनीति तथा मुख्य कार्यक्रमहरू निर्धारण गर्ने

* (UN Habitat Nepal, 2025)

† Political , Institutional Social. Technological, Legal and Environmental Analysis

चरण	क्रियाकलाप
८.	आवधिक योजनामा हरेक विषय क्षेत्र र उपक्षेत्रमा परिमाणात्मक लक्ष्य निर्धारण गर्ने
९.	आवधिक योजनाको नतिजा खाका तयार गर्ने
१०.	आवधिक योजनाका आधारमा परियोजना बैंक निर्माण गर्ने
११.	आवधिक योजना कार्यान्वयनका लागि लाग्ने स्रोतको प्रक्षेपण गर्ने
१२.	आवधिक योजनाका क्रियाकलापका लागि योजना कार्यान्वयन तालिका तयार गर्ने
१३.	आवधिक योजनाको कार्यान्वयनको प्रगति अवस्था थाहा पाउन यसको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन योजना तयार गरी मध्यावधी समीक्षा लगायत अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्ने
१४.	आवधिक योजनाको मध्यावधी समीक्षा गर्ने

सन्दर्भ सामग्री

Government of Nepal. (2024). *The sixteenth plan (Fiscal year 2024/25–2028/29)*. National Planning Commission.

Lumbini Social Service Foundation. (n.d.). *Lumbini master plan*. <http://servelumbini.org/the-masterplan/>

Ministry of Federal Affairs and Local Development. (2012). *Nepal rural road standards*. Department of Local Infrastructure Development and Agricultural Roads.

राष्ट्रिय योजना आयोग. (२०७८). *स्थानीय तहको योजना तर्जुमा दिग्दर्शन*. नेपाल सरकार।

नेपाल सरकार. (२०४५). *नगर विकास ऐन, २०४५*. सहरी विकास मन्त्रालय।

नेपाल सरकार. (२०७२). *बस्ती विकास, सहरी योजना तथा भवन निर्माण सम्बन्धी आधारभूत निर्माण मापदण्ड, २०७२*. सहरी विकास मन्त्रालय।

नेपाल सरकार. (२०७४क). *नेपाल परिचय*. सूचना विभाग।

नेपाल सरकार. (२०७४ख). *स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४*. कानून किताब व्यवस्था समिति।

नेपाल सरकार. (२०७५). *बजेट तर्जुमा दिग्दर्शन, २०७५*. अर्थ मन्त्रालय।

नेपाल सरकार. (२०७६). *भू-उपयोग ऐन, २०७६*. नेपाल कानून समाज।

नेपाल सरकार. (२०८२). *स्थानीय सरकार कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन (व्यवस्थापन तथा सञ्चालन) कार्यविधि, २०८२*. सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय।

सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय. (२०७५). *सहरी योजना तथा भवन निर्माण मापदण्ड: स्रोत पुस्तिका*. GIZ CD-Mun Programme.

सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय. (२०७८). *वातावरण मैत्री स्थानीय शासनको प्रारूप, २०७८*. नेपाल सरकार।

सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय. (२०७९). *स्थानीय आर्थिक विकास मूल्याङ्कन कार्यविधि, २०७९*. नेपाल सरकार।

Steuteville, R. (2021, August 12). *Ten social benefits of walkable places*. Public Square: A CNU Journal. <https://www.cnu.org/publicsquare/2021/08/12/we-shape-our-cities-and-then-they-shape-us>

UN-Habitat Nepal. (2025). *Local finance in Nepal*. UN-Habitat.

निजामती सेवा: छविको विनिर्माण र सुधारका क्षेत्र

ठाकुर प्रसाद बस्ताकोटी*

लेखसार

नेपालको संविधान लागू भएपछि सङ्घीयतामा आधारित शासन व्यवस्था कार्यान्वयनको सुदृढ संवैधानिक आधार तयार भएको छ। तर संविधानको धारा २८५ बमोजिम नयाँ सङ्घीय निजामती सेवा ऐन जारी गर्ने प्रयासले यसबीचमा सार्थकता प्राप्त गर्न भने सकेको छैन। नयाँ सङ्घीय निजामती सेवा ऐनको अभावमा तीन दशकभन्दा पुरानो ऐनकै भरमा निजामती प्रशासन सञ्चालन हुँदै आएको छ। जेन जी (Gen Z) आन्दोलनसँगै वर्तमान अन्तरिम सरकार गठन भएपछि प्रधानमन्त्रीको सिफारिसमा राष्ट्रपतिबाट प्रतिनिधिसभा विघटन भई आगामी फागुन २१ गते प्रतिनिधिसभाको नयाँ निर्वाचन घोषणा भइसकेको छ। यसबाट नयाँ प्रतिनिधिसभा गठन नभएसम्म सङ्घीय संसद्बाट सङ्घीय निजामती सेवा ऐन जारी हुन सक्ने स्थिति छैन। अर्थात्, २०४६ सालको राजनीतिक परिवर्तनपछि नेपालको निजामती सेवालार्ई बढी सक्षम, सुदृढ, सेवामूलक र उत्तरदायी बनाउन निजामती सेवाको गठन, सञ्चालन र सेवाका सर्तसम्बन्धी व्यवस्था गर्न संसद्ले बनाएको वर्तमान निजामती सेवा ऐन प्रतिस्थापन हुन सक्ने अवस्था देखिँदैन। यस ऐनलाई संशोधन ऐनमार्फत चार पटक तथा अन्य विभिन्न ऐन र कानूनमार्फत सात पटक गरी ऐनका व्यवस्थाहरू हालसम्म एघार पटक संशोधन गरिएका छन्। यो ऐन कार्यान्वयन गर्न सरकारले निजामती सेवा नियमावली, २०५० जारी गरेको थियो। उक्त नियमावली पनि सोह्र पटक संशोधन भइसकेको छ। यस अवधिमा विश्वमा सार्वजनिक प्रशासनका क्षेत्रमा आमूल परिवर्तन भइसकेको छ। नेपालमै पनि सङ्घीयता कार्यान्वयनबाट सङ्घीय र प्रदेश तहमा निजामती सेवाको परिकल्पनालाई संवैधानिक रूपमा सुनिश्चित गरिएको छ भने सन्निकटताको सिद्धान्तमा आधारित स्थानीय तह सेवाको सुनिश्चितता गरिएको छ।

* उपसचिव, सर्वोच्च अदालत

इमेल: tpbastakoti@gmail.com

यसबाट सार्वजनिक सेवाको चरित्रलाई तीनै तहमा संस्थागत गर्न आधुनिक र सामयिक सङ्घीय निजामती सेवा ऐन अत्यावश्यक देखिन्छ। प्रशासनिक सङ्घीयतामा हाल कायम सङ्क्रमणको अवस्थालाई सुरक्षित अवतरण गराई नेपालको सार्वजनिक प्रशासनमा सुशासन र नवीनतम आयाम अवलम्बन गर्न सुदृढ तयारी आवश्यक छ। यस परिवेशमा प्रस्तुत लेखमा नेपालको सार्वजनिक प्रशासनको मेरुदण्डका रूपमा रहेको निजामती सेवाको रूपान्तरणका विषयमा लेखकको विचार अभिव्यक्त भएको छ।

शब्दकुञ्जी: सार्वजनिक व्यवस्थापन (Public Management), प्रशासनिक सङ्घीयता (Administrative Federalism), योग्यता प्रणाली (Meritocracy), सङ्क्रमणकालीन समय (Transitional period), सार्वजनिक सेवा (Public Service)।

पृष्ठभूमि

नेपालको कर्मचारीतन्त्रमा सुधारका प्रयासहरू हुँदै आएका छन्। वि.सं. २००७ को प्रजातान्त्रिक रूपान्तरणपछि राणाकालीन प्रशासनको चरित्रमा व्यापक बदलाव आई सार्वजनिक प्रशासनको रूपान्तरणको सुदृढ आधार तयार भयो। त्यसपछि शासकीय परिवर्तनका अनेक आयामहरूसँगै नेपालको कर्मचारीतन्त्रले अनेक उतारचढावहरू व्यहोर्दै आएको पाइन्छ। आफ्नै एवं अन्तर्राष्ट्रिय अनुभवका आधारमा यसको सामयिक सुधार प्रक्रियालाई अघि बढाउने अनेक प्रयासहरू हुँदै आएका छन्। वेबरियन मोडलको निजामती प्रशासनले आधुनिक मूल्य र मान्यता आत्मसात् गर्न नसकेको वा नचाहेको भन्ने आरोपसँगै सार्वजनिक प्रशासनमा भित्रिएका नयाँ उपागमहरूलाई पूर्ण रूपमा आत्मसात् गर्न सकेको नदेखिए तापनि यस दिशामा अनेक प्रयासहरू भइरहेका छन्।

मुलुक सङ्घीय संरचनामा गइसकेको सन्दर्भमा निजामती सेवा ऐन, २०४९ बाट नै हाम्रा सार्वजनिक मूल्य र मान्यताहरू अनुप्राणित भएको पाइन्छ। यो ऐन हाल आफैँमा सङ्क्रमणकालीन व्यवस्थापनको औजारका रूपमा छ। वि.सं. २०७२ मा नेपालको संविधान जारी भएपछि सङ्घीय निजामती सेवा ऐन सरकारको प्राथमिकतामा पर्न सकेन। कतिपय प्रयासका बावजुद प्रशासनिक सङ्घीयताले सक्षम र सुदृढ आकार लिन सकेन। यो अवस्था अहिले पनि विद्यमान छ। हालको ऐनलाई विस्थापित गर्ने गरी सङ्घीय निजामती सेवा विधेयकमा अपेक्षाकृत रूपमा पर्याप्त बहस र तयारी हुन नसक्दा दर्ता भएपिच्छे सङ्घीय निजामती सेवा ऐनका प्रावधानहरू विवादित बने। नेपालको निजामती सेवामा भइरहेका सुधारको सम्मान गर्दै हाल देखिएका प्रमुख समस्या र चुनौतीहरूलाई विधेयकले पर्याप्त सम्बोधन गर्न नसक्दा यस्तो अवस्था देखिएको हो।

सार्वजनिक प्रशासनको मेरुदण्डका रूपमा रहेको निजामती प्रशासनको सुधारका लागि नेपालमा वि.सं. २००९ देखि हुँदै आएका विभिन्न प्रयासहरूलाई उल्लेखनीय मानिन्छ। तापनि सेवाग्राहीहरूले सामान्य सेवा प्राप्तिका लागि ठुलो मेहनत गर्नुपर्ने अवस्थामा अनुभव हुने गरी रूपान्तरण गर्न धेरै चुनौती र समस्याहरू कायमै देखिन्छन्। पारदर्शिता, जवाफदेहिता र औचित्यजस्ता गुणहरूलाई सेवा प्रवाहमा स्थापित गर्न र देशको मुख्य सरकारी सेवाका रूपमा निजामती सेवालाई सरकारको प्रभावकारितामा सुदृढ इन्जिनका रूपमा काम गराउन निजामती सेवाको कार्यसम्पादनलाई समयानुकूल सुधार गर्नुको विकल्प देखिँदैन। संविधानले कल्पना गरेको सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको सम्बन्धलाई सहकारिता, सहअस्तित्व र समन्वयको सिद्धान्तमा आधारित बनाउँदै अघि बढाउन संस्थागत, कानुनी तथा संरचनागत सुधारका खाकाहरू अत्यावश्यक देखिन्छन्।

निजामती सेवाको इतिहास र नेपालको निजामती प्रशासन

कर्मचारी व्यवस्थापन र तिनको भूमिका गरी निजामती सेवालाई मुख्यतः दुई कोणबाट अध्ययन गरिन्छ। दुवै मान्यतानुसार जनतालाई सार्वजनिक सेवा प्रवाह गर्ने तथा शान्ति सुरक्षा, विकास निर्माण, राज्य सञ्चालन र व्यवस्थापनमा अहोरात्र खटिँदै जनताको आशा र भरोसाको केन्द्रका रूपमा यस सेवाले काम गर्ने कुरामा विवाद देखिँदैन। सार्वजनिक सेवा प्रवाहको यही महत्त्वपूर्ण कार्यसम्पादन गर्ने भएको कारण निजामती सेवालाई सार्वजनिक प्रशासनको मुटु भनिँदै आएको छ। म्याक्स वेबरले चाहिँ यसलाई पद्धतिमा आधारित सेवा भनी उल्लेख गरेको पाइन्छ।

निजामती सेवा शब्दावली पहिलोपटक कहिले प्रयोग भयो भनी मिति यकिन भएको नदेखिए तापनि सन् १७८५ मा इस्ट इन्डिया कम्पनीअन्तर्गत काम गर्ने गैरसैनिक कर्मचारीहरूको सेवालाई जनाउन प्रयोग भएको भन्ने गरिन्छ। त्यसपछि युरोप र अमेरिकामा कार्यकारीअन्तर्गत काम गर्ने कर्मचारीहरूको सेवालाई निजामती सेवा भन्न थालियो। चीनको हान वंश (ई.पू. २०६ देखि २२०) बाट निजामती सेवाको विकास भएको मानिन्छ। त्यति बेला सरकारी कर्मचारी भर्नाका लागि प्रतियोगितात्मक परीक्षा सञ्चालन गरिने व्यवस्था थियो। बेलायतको निजामती प्रशासनमा सुधार ल्याउनका लागि सन् १८५३ मा सांसदहरू नर्थ कोट र ट्रेभेलियन रहेको संसदीय समिति गठन गरिएको थियो। सो समितिले सन् १८५४ मा संसद् समक्ष आफ्नो प्रतिवेदन बुझाएपछि सो प्रतिवेदनअनुसार योग्यता प्रणालीको संरक्षकका रूपमा सन् १८५५ मा निजामती सेवा आयोगको स्थापना गरियो। सो आयोगले सन् १८५६ मा प्रतिस्पर्धात्मक लिखित परीक्षामार्फत निजामती पदहरूमा योग्यता प्रणालीका आधारमा कर्मचारी भर्ना गर्‍यो। यहीँबाट आधुनिक विश्वमा पहिलो पटक योग्यता प्रणालीमा आधारित निजामती सेवाको विकास भएको देखिन्छ।

संयुक्त राज्य अमेरिकामा सन् १८८१ मा विनाकारण सेवाबाट बर्खास्त हुनुपरेको आक्रोशमा जेम्स जे गुटे नाम गरेका कर्मचारीले तत्कालीन राष्ट्रपति जेम्स ए गारफिल्डको हत्या गरेपछि सन् १८८३ मा

पेन्डल्टन एक्ट जारी गरी योग्यता प्रणाली, समानता र प्रतिस्पर्धाका आधारमा निजामती सेवालाई अगाडि बढाइएको पाइन्छ। आधुनिक निजामती सेवा सन् १८८३ मा बनेको पेन्डल्टन एक्टमार्फत नै अमेरिकामा सुरु भएको मानिन्छ। नेपालमा वि.सं. २००८ सालमा लोक सेवा आयोगको स्थापना र २०१३ सालमा निजामती सेवा ऐनको निर्माण भएपछि २०१५ सालमा मात्रै स्थायी स्वरूपको निजामती सेवा विकसित भएको देखिन्छ।

राणाकालमा सरकारी सेवाको नाम निजामती सेवा थिएन। मुलुकी प्रशासनका रूपमा मुलुकी शासन चल्यो। २००९ सालको बुच कमिसनले 'निजामती सेवा' नाम सिफारिस गर्‍यो। वि.सं. २०१३ सालमा निजामती सेवा ऐन आयो। निजामती उर्दू भाषाबाट आएको शब्द हो। नेपाली बृहत् शब्दकोशमा निजामतीको अर्थ जङ्गीबाहेक सरकारी प्रशासन भन्ने बुझिन्छ। निजामती शब्दको व्युत्पत्ति र अर्थ हेर्दा सार्वजनिक भन्ने बुझिँदैन। अङ्ग्रेजी भाषामा निजामती सेवाको अर्थ 'Civil Service' भन्ने बुझिन्छ, जसले निजामती अर्थलाई पूर्णतः समेट्दैन र सरकारी सेवालाई 'Government Service' को रूपमा चिनिन्छ। 'Government Service' लाई संस्थागत गर्न विड्रो विल्सनले सन् १८८४ मा 'Public Service' वा सार्वजनिक प्रशासनको सिद्धान्तको प्रतिपादन गरे। एन. एम. बुच कमिसनले वि.सं. २००९ मा प्रतिवेदन दिँदा भारतीय प्रशासनले नेपालको प्रशासनलाई आफ्नो प्रभावमा राख्न चाहन्थ्यो भन्ने गरिन्छ। वर्तमान निजामती सेवा ऐनको परिभाषाअनुसार जङ्गी, प्रहरीबाहेक र निजामती सेवा भनी नतोकिएका पदहरू सबै निजामती सेवा हुन्।

सरकारी सेवाभित्र पनि निजामती र गैरनिजामती सेवा छन्। जसमध्ये संस्थान, प्रतिष्ठान, विद्यालय शिक्षक आदिका सेवाहरू निजामती होइनन् भन्ने ऐनको परिभाषाबाट देखिन्छ। तर सङ्घीय, प्रदेश र स्थानीय तहका कर्मचारीहरू तत् तहका कर्मचारीभन्दा निजामती कर्मचारी हुन रुचाउँछन् भन्ने देखिन्छ। यसबाट निजामती सेवाको दायरा बढाएर सरकारी सार्वजनिक क्षेत्रलाई समेट्दै सेवाभित्रको असमानतालाई अन्त्य गर्नुपर्ने धारणा कतिपय विद्वानहरूले राखेको पाइन्छ। अनि मात्र सङ्घीयता फलिफाप भई सार्वजनिक सेवाको विविधीकरणमा नयाँ आयाम भित्र्याउन सकिन्छ।

सङ्घीय निजामती सेवा ऐन निर्माणको प्रयास

नेपालको संविधान जारी भएसँगै सङ्घीयता कार्यान्वयनले केही गति लिए तापनि सार्वजनिक प्रशासनको मियो निजामती सेवाको सञ्चालनका लागि नयाँ कानून जारी हुन नसक्दा प्रशासकीय सङ्घीयताले गति लिन सकेको देखिँदैन (The World Bank, 2019)। तीन दशकभन्दा पुरानो निजामती सेवा ऐन, २०४९ कै आधारमा अहिले नेपालको निजामती प्रशासन सञ्चालनमा छ। सङ्घीयताको सबलीकरण गर्न देखाउनुपर्ने आवश्यक तदारुकता प्रदर्शन हुन नसक्दा सङ्घीय निजामती सेवा ऐन तर्जुमा गर्ने कार्यमा सार्थकता प्राप्त हुन नसकेको छर्लङ्ग छ।

यो ऐन शीघ्र जारी हुनुपर्ने भनी नयाँ संविधान जारी भएसँगै आवाज उठ्न थालेको हो। यसकै लागि सरकारले सङ्घीय संसद्मा निजामती सेवा विधेयकको पहिलो प्रस्ताव २०७५ माघ २७ गते दर्ता गर्‍यो। यो विधेयक दफावार छलफलका लागि त्यतिबेला राज्य व्यवस्था तथा सुशासन समितिमा प्रस्तुत गरियो। सो समितिले २०७७ असार १५ मा सङ्घीय निजामती विधेयकलाई टुङ्ग्यायो पनि। लामो समय लगाएर सो संसदीय समितिले टुङ्ग्याएको सङ्घीय निजामती विधेयक विवादरहित भने थिएन। यसबिच तत्कालीन सङ्घीय संसद्ले यसलाई पारित गर्न सकेन। संसदीय गतिरोधसँगै संसदीय समितिले अन्तिम विधेयक प्रतिवेदन तयार पार्न चलाएको छलफलले पनि सार्थकता पाएन।

सरकारले २०८० फागुन २१ गते नयाँ सङ्घीय निजामती सेवा विधेयक सङ्घीय संसद्मा दर्ता गर्‍यो। मन्त्रिपरिषद्बाट पारित भएको ६ महिनापछि यसमा छलफल प्रारम्भ पनि भयो। प्रतिनिधिसभाबाट पारित भएपश्चात् राष्ट्रिय सभामा छलफल भएको यस विधेयक 'कुलिड अफ पिरियड' लगायत विषयमा विवादित बन्यो। राष्ट्रिय सभाबाट पारित भए तापनि २०८२ भदौ २३ र २४ को 'जेन जी' आन्दोलनपश्चात् अन्तरिम सरकार गठन भएसँगै प्रतिनिधिसभा विघटन भएपछि हाललाई उक्त विधेयक पनि निष्क्रिय हुन पुग्यो। यसरी यो विधेयक पनि टुङ्गोमा पुग्न नसकेको हुँदा तहगत कर्मचारी व्यवस्थापन लगायत धेरै विषयमा समस्या समाधान गर्न असफल रहेको देखियो। तर आवश्यक तदारुकताको अभावमा सङ्घीय निजामती सेवा ऐन जारी गर्ने प्रक्रियामा सरोकारवालाहरू बिच प्रशस्त तथ्यपूर्ण बहस नै हुन सकेको थिएन। परिणामस्वरूप स्थानीय तह र प्रदेशसमेतको कार्यसम्पादन तथा सेवा प्रवाहमा पर्दै आएको अवरोध र प्रदेश तथा स्थानीय तहसम्बन्धी कानून निर्माणमा देखिँदै आएको गतिरोध अझ लम्बिन सक्ने देखिन्छ।

अहिले उचित कानूनको अभावमा प्रदेश र स्थानीय तहको कर्मचारीतन्त्र अन्योलको अवस्थाबाटै गुञ्जिरहेको छ। यसरी नयाँ शासकीय संरचनालाई सम्बोधन गरी ल्याउनुपर्ने सङ्घीय निजामती सेवा ऐनको व्यग्रतापूर्वकको प्रतीक्षा लम्बिँदै गएको देखिन्छ। उक्त ऐनको शीघ्र तर्जुमा भई कार्यान्वयन हुनुपर्नेमा खासै विवाद नदेखिए तापनि यसको स्पष्ट स्वरूपबारे भने सरोकारवालाहरू बिच एकमत हुने अवस्था राजनीतिक सङ्क्रमणको अवस्थासमेतले गर्दा अझै तयार भइसकेको पाइँदैन।

सङ्घीय निजामती सेवा ऐन नहुँदा परेका अप्ठ्याराहरू

नेपालको प्रशासनिक पुनःसंरचना सङ्घीयता व्यवस्थापनको महत्त्वपूर्ण पाटो हो। प्रशासनिक विधि, सङ्गठन र कार्यप्रणालीमा आवश्यक परिवर्तनलाई संस्थागत गर्न सङ्घीय निजामती सेवा ऐनको अनिवार्य आवश्यकता छ। संविधानको धारा २८५ ले तहगत सरकारहरूले आफ्नो प्रशासन सञ्चालन गर्न आवश्यकताअनुसार आ-आफ्नो सरकारी सेवाको गठन गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको छ भने धारा ३०२ मा साबिकका विभिन्न सरकारी सेवामा रहेका राष्ट्रसेवक कर्मचारीको तीनै तहका सरकारमा समायोजनको

व्यवस्था छ। यस व्यवस्थाबमोजिम 'कर्मचारी समायोजन ऐन, २०७५' जारी भई कर्मचारी समायोजनको महत्त्वपूर्ण कार्य सम्पन्न भइसकेको छ। सर्वोच्च अदालतमा विचाराधीन मुद्दासमेत टुङ्गिई कर्मचारी समायोजनको कामको वैधता परीक्षणसमेत भइसकेको छ।

सङ्घीय निजामती कानुन नबनेसम्म प्रदेश र स्थानीय तहले आवश्यक कानुन बनाउन कठिनाइ परेको अवस्था ज्वलन्त रूपमा अनुभव गरिसकेको लामो समय भइसकेको छ। सङ्घीय निजामती सेवामा हुने पदपूर्तिसम्बन्धी व्यवस्थाले प्रदेश र स्थानीय तहका कर्मचारीको पदपूर्तिमा समेत मार्गदर्शन गर्ने हुन्छ। कर्मचारीको आचरण, सेवाका सर्त, सुविधाजस्ता विषय पनि सङ्घीय कानुनबाट प्रत्यक्ष रूपमा प्रभावित हुने भएकाले प्रदेश र स्थानीय तहभन्दा पहिला सङ्घीय निजामती सेवासम्बन्धी कानुन तयार हुन आवश्यक हुन्छ। 'स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४' को दफा ८६(१) ले स्थानीय सेवाको गठन, सञ्चालन, व्यवस्थापन, सेवाका सर्त तथा सुविधासम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्त र मापदण्ड सङ्घीय कानुनबमोजिम हुने व्यवस्था गरेको छ।

सोही ऐनको दफा १५ मा प्रदेश वा स्थानीय तहले प्रदेश वा स्थानीय तहको सेवाको गठनसम्बन्धी कानुन बनाउँदा कर्मचारी छनोट, भर्ना, नियुक्ति, सरुवा, बढुवा, आचरण र विभागीय सजायका विषयमा सङ्घीय निजामती सेवासम्बन्धी कानुनका आधारभूत सिद्धान्त र मान्यतालाई आधारका रूपमा लिनुपर्ने व्यवस्थाका साथै समायोजन भएका कर्मचारीको साबिक सेवा र सुविधामा घट्ने गरी कानुन बनाउन नपाउने व्यवस्था गरेको छ। यसबाट पनि सङ्घीय निजामती सेवा ऐन नबनेसम्म प्रदेश र स्थानीय तहको सेवा सञ्चालनसम्बन्धी कानुन बनाउन अप्ठेरो छ। यस्तै, संविधानको धारा ५१(ग) मा राज्यका नीतिहरूले सङ्घीय एकाइबिच जिम्मेवारी, स्रोत साधन र प्रशासनको साझेदारी गर्ने व्यवस्था गरेको छ। सङ्घीय सेवाका के-कस्ता पदहरू प्रदेश र स्थानीय तहमा रहने भन्ने कुराले समेत प्रदेश र स्थानीय तहको सरकारी सेवासम्बन्धी कानुनलाई प्रभाव पार्दछ।

सार्वजनिक प्रशासनलाई दिग्दर्शन गर्ने यस्ता अनेक पक्षहरू सङ्घीय निजामती सेवा ऐनसँग जोडिएका हुँदा यसको आवश्यकतालाई सङ्घीयता व्यवस्थापनको एक महत्त्वपूर्ण कानुनी आधारका रूपमा लिइएको तथ्यलाई दोहोर्‍याइरहनु पर्दैन। पूर्वतयारीको कमी तथा नेपाल सरकारले प्रस्तुत गरेका विधेयकमा प्रशस्त हेरफेर हुन सक्ने अवस्था पछिल्लो विधेयकमा प्रतिनिधिसभा र राष्ट्रियसभामा परेका संशोधन प्रस्तावहरूबाट स्पष्ट देखियो। समुचित छलफलको अभाव र आफू अनुकूल प्रावधान राख्न चाहने अनेक शक्तिकेन्द्रहरूको चाहनालाई चिर्न समेत अप्ठेरो परेको अनुभव पनि भयो। यसबाट राष्ट्रको आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्ने खालको विधेयक जारी गर्ने वातावरण तयार पार्न आगामी दिनमा प्रशस्त ध्यान दिनुपर्ने अवस्था देखिन्छ।

निजामती सेवाको छवि विनिर्माण र सुधारको प्रश्न

निजामती सेवाको नामलाई पहिचानका रूपमा मात्रै लिने हो भने निजामती सेवा नेपालको सार्वजनिक सेवाको मेरुदण्डका रूपमा रहेकोमा विवाद देखिँदैन। निजामती सेवाप्रति धेरै गुनासो रहेकोमा पनि विवाद छैन। तर यस सेवाको अपरिहार्यतालाई कसैले नकार्न सक्दैन। यस अवस्थामा निजामती सेवाको निरन्तर सुधार एक मात्र विकल्प रहेको देखिन्छ। यस सेवालार्इ 'नागरिक सेवा' वा 'सार्वजनिक सेवा' भनी चिनाउनुपर्ने अवस्था छ। तर नाम परिवर्तनबाट मात्रै यस सेवाको छवि परिवर्तन हुन सक्दैन।

निजामती सेवाको छवि विनिर्माण गर्ने हो भने यसको नाम परिवर्तन हुनुपर्छ भन्ने प्रश्नलाई पनि कतिपयले महत्त्वका साथ उठाएको पाइन्छ। नाम परिवर्तनकै लागि भने नेपालको संविधानको धारा २४३ र धारा २८५ संशोधन हुनु अनिवार्य देखिन्छ। संविधान नै फेरेर नाम परिवर्तन गर्दा पनि 'सार्वजनिक सेवा' राख्न यसले दिने अर्थ व्यापक भएकोले मिल्ने देखिँदैन भन्ने तर्क पनि रहेको देखिन्छ। 'सार्वजनिक सेवा' ले अन्य सबै सरकारी सेवाहरू समेट्ने हुँदा 'नागरिक सेवा' नै राख्दा उपयुक्त हुन्छ भन्ने कतिपय विद्वान्हरूले प्रतिनिधिसभामा नाम संशोधनको प्रस्ताव राख्ने मतप्रति सहमत हुँदै धारणा राखेको विगतमा देखियो।

एकात्मक प्रशासनिक चरित्र बोकेको पुरानो कानुनी व्यवस्था परिवर्तन गरी सङ्घीयतालाई चुस्त राख्ने कानुनी व्यवस्था गर्ने क्रममा आएका यी धारणालाई अन्यथा भन्न नसकिए तापनि सार्वजनिक सेवा प्रवाह र परिवर्तित युगको अवस्थालाई ध्यान दिएर निजामती सेवाको कार्यशैली परिवर्तन गर्न संरचनागत र कार्यगत सुधारको खाँचो अहिलेको ज्वलन्त विषय हो। यसका लागि देहायका विषयहरूलाई जोड दिनु आवश्यक छ :

सङ्गठन संरचना र दरबन्दी व्यवस्थापनको सम्बोधन

सङ्गठन तथा दरबन्दीका सम्बन्धमा निर्णय गर्दा कार्यक्रम, कार्यबोझ, कार्यप्रकृतिका साथै कारण र औचित्यसमेतका आधारमा सङ्गठन तथा व्यवस्थापन सर्वेक्षण (O&M) गर्नुपर्ने कानुनी व्यवस्था रहे पनि विनाअध्ययन कार्यालय खडा गर्ने वा टुक्र्याउने जस्ता कार्यहरू निरन्तर भइरहेको देखिन्छ। नयाँ अन्तरिम सरकार गठन भएसँगै सरकारले यस्ता कार्यालय खारेजी र 'मर्ज' गर्ने प्रक्रियालाई जोड दिएको छ। साथै कर्मचारी कटौतीलाई पनि प्राथमिकतामा राखेको देखिन्छ। सेवा प्रवाह गर्नुपर्ने स्थानमा कार्यालय र जनशक्तिको कमी भइरहने तर नीतिगत कार्यमा लाग्नुपर्ने केन्द्रीय स्तरका निकायहरूको सङ्ख्या र जनशक्ति अत्यधिक भएका कारण आम नागरिकले गुणस्तरीय सेवा छिटो-छरितो रूपमा पाउन नसकेको अवस्था छ। यस्ता प्राथमिकतालाई व्यवहारमा उताउँ सुधार ल्याउनु आवश्यक देखिन्छ।

सङ्घीयता कार्यान्वयनसँगै सङ्घमा नयाँ कार्यालय स्थापना गर्ने तथा जनशक्ति बढी राख्ने प्रवृत्ति देखिएको अवस्थामा व्यापक सुधार गर्नु जरुरी छ। प्रदेश तथा स्थानीय तहमा हस्तान्तरण भएका कार्य र कार्यालयहरू समेत पुनः सङ्घमा तान्ने तथा प्रदेश सरकार पनि स्थानीय सेवामा भन्दा आफू मातहतका निकाय वा संरचना बढाउन अग्रसर देखिएका कतिपय अवस्थालाई समन्वयात्मक रूपमा सुधार गर्दै जानु उचित देखिन्छ।

कार्यविवरण र पदपूर्ति

कार्यालयहरूको कार्यविवरणका आधारमा प्रत्येक निजामती पदको कार्यविवरण बनाई लागू गर्नुपर्ने र कार्यविवरणमा पदको काम, कर्तव्य, उत्तरदायित्व, अधिकार र योग्यतासमेत स्पष्ट रूपमा किटिएको हुनुपर्ने ऐनको व्यवस्था कार्यान्वयन हुन सकेको छैन। हालसम्म अपवादबाहेकका पदहरूको कार्यविवरण तयार भई लागू भएको अवस्था छैन। केही पदको कार्यविवरण बनेको भए पनि ती वैज्ञानिक र वस्तुनिष्ठ छैनन् भन्ने तथ्यलाई व्यवहारमा मनन गर्नुपर्छ।

पदपूर्तिका लागि तोकिएको समयावधिमा माग आकृति फारम भरी पठाउने तथा नियमित तालिका बमोजिम पदपूर्तिको सुनिश्चितताका लागि संवैधानिक आयोगको व्यवस्था भएको भए पनि यो वा त्यो बहानामा पदपूर्तिमा नियमितता कायम हुन सकेको छैन। केही पदहरूमा पदपूर्ति नै नहुने अवस्था पनि देखियो। लोक सेवा आयोगबाट सिफारिस भई आएका कर्मचारीको नियुक्ति तथा पदस्थापनलाई आवश्यकता र पद्धतिमा आधारित बनाई वृत्तिपथबारे अनुमानयोग्य, पारदर्शी र विश्वसनीय अवस्था सिर्जना गराउन आवश्यक छ।

पदस्थापना र जिम्मेवारी

लोक सेवा आयोगबाट सिफारिस भई आउने वा बढुवा नियुक्ति पाउने कर्मचारीको पदस्थापना गर्दा निजको शैक्षिक योग्यता, तालिम तथा अनुभवका आधारमा गरिनेछ भन्ने कानुनी व्यवस्था कार्यान्वयन गरी निजको रुचि, व्यक्तिगत तथा पारिवारिक समस्यासमेतलाई ध्यान दिनु आवश्यक छ। पदस्थापनाकै क्रममा महत्त्वपूर्ण पदहरूमा कार्यसम्पादन सम्झौता गर्न सकिने कानुनी व्यवस्था कार्यान्वयनको संस्कृति निर्माण गर्नुपर्छ। विनाकारण कर्मचारीलाई पदीय जिम्मेवारी नदिई राखिने अवस्था प्रचलित कानुनी व्यवस्थाविपरीत भएकोले, काममा लगाउनुपर्ने दायित्व भएको पदाधिकारीले कानुनमा लेखिएको अवस्थामा बाहेक त्यसरी कुनै कर्मचारीलाई राखेमा विभागीय कारबाही हुने गरी भएको व्यवस्था कार्यान्वयन गर्ने संयन्त्र निर्माण गर्नुपर्छ। राज्यले ठुलो लगानी गरी प्राप्त गरेका कर्मचारीहरूलाई उचित कार्य जिम्मेवारी प्रदान गरी उत्तरदायी बनाउन देखिएका कतिपय कमजोरीमा सुधार गर्नुपर्ने देखिन्छ।

बहुवा र सरुवा

बहुवा पद्धति वैज्ञानिक र व्यवस्थित बनाउन यसलाई सेवा समूह अनुसार अवसरहरूमा समानता वा समानताउन्मुख बनाउनुपर्ने स्थिति छ। कुनै सेवा समूहमा न्यूनतम योग्यता वा अवधि पुग्नासाथ बहुवा हुने तर कुनै सेवा समूहमा लामो समयसम्म बहुवा नहुने अवस्थामा सुधार जरुरी छ। यस्तै, नियमित प्रक्रियाका रूपमा रहेको सरुवा सम्बन्धी कानून कार्यान्वयन नहुँदा तोकिएको तालिका उल्लङ्घन हुने वा विभागीय निकायले निर्माण गरेका मापदण्डहरूको कार्यान्वयन हुन सकेको देखिँदैन। चक्रीय सरुवा प्रणाली र त्यसको इमानदारपूर्ण कार्यान्वयन गरी यसमा अनुमानयोग्यता र पारदर्शिताको प्रवर्द्धन अनिवार्य छ।

कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन

सबै कर्मचारीले कार्यसम्पादन मूल्याङ्कनमा पूर्णाङ्क बराबर नम्बर प्राप्त गर्ने तर संस्थाको समग्र कार्यसम्पादन सन्तोषजनकसम्म पनि नहुने अवस्थाको उचित निदान गरी यसको औचित्य स्थापित गर्नु चुनौतीपूर्ण देखिन्छ।

सुविधाको सन्तुलन

निजामती कर्मचारीहरूको तलब सुविधा दक्षिण एसियाका अन्य सबैजसो देशको भन्दा कम रहेको छ। नेपालका स्थापित निजी क्षेत्रले प्रदान गर्ने सेवा सुविधाको तुलनामा सरकारी कर्मचारीको सेवा सुविधा न्यून छ। ऐनले गरेको मुख्यसचिवको अध्यक्षतामा अर्थ एवं सामान्य प्रशासन मन्त्रालयका सचिव सदस्य रहेको 'तलब पुनरावलोकन समिति' को व्यवस्था कर्मचारीहरूको युगानुकूल सुविधा अभिवृद्धिका लागि दिएका सुझाव कार्यान्वयन हुने स्थितिमा देखिँदैन। त्यसैले निजामती कर्मचारीहरूको तलब भत्ता राजनीतिक ईर्ष्याको विषय मात्र बन्दै आएजस्तो अनुभूत हुन्छ। भारत, भुटान र श्रीलङ्का लगायत छिमेकी देशको तुलनामा नेपालमा न्यून सेवा सुविधामा कर्मचारीहरूले काम गर्दै आएका छन्। न्यून तलबका कारण कर्मचारीहरू आम्दानीका अन्य विकल्पहरूतिर ध्यान केन्द्रित भएको र सदाचारका क्षेत्रमा प्रश्न उठ्ने काम गराउनसमेत यो जिम्मेवार रहेको भन्दै अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले समेत कर्मचारीहरूको तलब सुविधामा पुनरावलोकनको खाँचो देखाउँदै आएको पाइन्छ।

कार्यक्षमता अभिवृद्धि

सेवाकालीन तालिम बहुवा प्रयोजनमा सीमित भएको छ र अन्य सुविधा प्राथमिकतामा पर्न सकेको छैन। सरकारी कार्यालयहरूबिच आकर्षक र अनाकर्षक कार्यालयको विभाजन बढ्दो देखिँदा समानताको प्रश्न ज्वलन्त रूपमा उठ्ने गरेको छ। यस्तै, कर्मचारीका लागि तालिम व्यवस्था न्यून हुँदा क्षमता

अभिवृद्धिका अन्य उपायहरूसमेत नियन्त्रित र उपेक्षित रहेका देखिन्छन्। नेपालको सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयले गरेका अध्ययनहरू र विश्व बैंकले World Capacity Assessment Report मा उल्लेख गरेका तथ्यहरूबाट समेत नेपालमा कर्मचारीहरूको क्षमता विकासमा विशेष प्रयास हुनुपर्ने देखिन्छ।

ट्रेड युनियनको विनिर्माण

कर्मचारीको हकहित संरक्षण र सम्बर्द्धन गरी निजामती सेवालाई प्रभावकारी र गतिशील बनाउन नेपाल सरकारलाई रचनात्मक सुझाव र सहयोग गर्ने उद्देश्यले निजामती सेवामा सामूहिक सौदाबाजीको अधिकारसहित ट्रेड युनियनको व्यवस्था कानूनले गरेको छ। व्यवहारमा व्यवस्थापनले ट्रेड युनियनलाई र युनियनहरूले व्यवस्थापनलाई हेर्ने दृष्टिकोण सकारात्मक गराउनुपर्ने चुनौती छ। ट्रेड युनियनहरूले सरुवा र पदस्थापनामा आफ्नो भूमिकाको खोजी गर्ने र व्यवस्थापनले उनीहरूलाई बोझका रूपमा लिने गरेको आभास हुन्छ। कतिपय अवस्थामा युनियनहरू राजनीतिक दलका भ्रातृ सङ्गठनका रूपमा राजनीतिमा सक्रिय हुने गरेकाले त्यस्ता व्यवहारलाई रचनात्मक गतिविधिमा रूपान्तरण गरी स्वच्छ र उत्पादकत्वमा आधारित सङ्गठन निर्माण गर्नु अत्यावश्यक छ।

व्यवस्थापन परीक्षण सुदृढीकरण

सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयले निजामती कर्मचारीहरूले प्रचलित कानून तथा अन्य प्रशासकीय नियम र कार्यविधि पालना गरे-नगरेको सम्बन्धमा सुपरीवेक्षण, अनुगमन र मूल्याङ्कन गरी वार्षिक प्रतिवेदन पेस गर्नुपर्ने व्यवस्था छ। यो कार्य मन्त्रालयको प्राथमिकतामा पर्न नसक्दा प्रभावकारी हुन सकिरहेको छैन। मन्त्रालयले जारी गरेको 'व्यवस्थापन परीक्षण निर्देशिका, २०७९' लगायतका प्रबन्धको वस्तुनिष्ठ प्रयोग र पालना गरी यस सम्बन्धमा तत्काल सुधार ल्याउन सकिने स्थिति देखिन्छ।

मागमा आधारित सेवाको सम्बर्द्धन

गुणस्तरीय सेवा पाउनु आम नागरिकको हकका रूपमा लिन थालिएको छ। यसका लागि सेवा प्रवाह एवं प्राप्तिको समय र लागत दुवै कम र पहुँचयोग्य हुनु जरुरी हुन्छ। आफूलाई जनसेवकका रूपमा रूपान्तरण गरी जनताको घरदैलोमा पुगेर सेवा दिनुपर्छ भन्ने मान्यतालाई व्यवहारमा उतार्नु आवश्यक भइसकेको छ।

समावेशीकरणको सार्थक विकास

२०६२/०६३ को जनआन्दोलनपछि राज्य व्यवस्थामा समावेशी चरित्रले स्थान पायो। निजामती सेवाका पदहरूमा पदपूर्ति गर्दा गरिएको आरक्षणले सीमान्तकरणलाई न्यूनीकरण गरे तापनि यसको लाभ वास्तविक लक्षित वर्गले पाउन सक्ने वातावरणको सुनिश्चितता गर्नुपर्ने अवस्था छ। आरक्षण व्यवस्थाका कारण योग्यतामा आधारित निजामती प्रशासनको मर्ममाथि प्रहार हुन नदिन, एकै व्यक्तिले धेरै पटक आरक्षण पाउने अवस्था नभई धेरै व्यक्तिले आरक्षणमार्फत योग्यता प्रणालीमा समाहित हुन सक्ने अवस्था निश्चित गराउनुपर्ने चुनौती छ।

एकीकृत निजामती सेवा प्रणाली विकास

राजपत्राङ्कित र अनङ्कितविचको खाडल अन्त्य गर्न तथा सबै सेवाहरूमा एकरूपता कायम गर्न हालको श्रेणीगत व्यवस्थालाई तहगत प्रणालीमा रूपान्तरण गरी एकीकृत निजामती सेवा प्रणाली लागू गर्न विभिन्न आयोग र कार्यदलहरूले सुझाव दिएका छन्। यसलाई कानून र व्यवहारमा आत्मसात् गर्नुपर्ने देखिन्छ।

उत्तराधिकार योजना निर्माण

सङ्घीय संरचना अनुकूलको निजामती सेवालार्ई सम्बोधन गर्न सङ्घीय निजामती सेवा ऐन जारी गरी यसका आधारमा प्रदेश र स्थानीय सेवासम्बन्धी कानूनहरूको निर्माण गर्नुपर्ने संवैधानिक व्यवस्थालाई आत्मसात् गर्नुपर्ने अवस्था छ। निजामती सेवा अन्य सार्वजनिक सेवाको 'माउ सेवा' र मार्गदर्शक सेवा हो। स्थायी सरकारको उपमा पाएको कर्मचारीतन्त्रलाई सबल र सक्षम नबनाई देशको विकास सम्भव छैन। राष्ट्रिय लक्ष्य पूरा गर्न निजामती सेवा सबल, सक्षम र प्रतिस्पर्धी बन्नु निर्विकल्प छ।

निष्कर्ष

सार्वजनिक प्रशासनका क्षेत्रमा 'न्यु पब्लिक एडमिनिस्ट्रेशन', 'न्यु पब्लिक म्यानेजमेन्ट', 'न्यु पब्लिक सर्भिस' र 'न्यु पब्लिक गभर्नेन्स' का अवधारणाहरू एकपछि अर्को गर्दै आइरहेका छन्। नेपालको प्रशासन सुधारका प्रतिवेदनहरूमा पनि ती अवधारणाहरूको अवलम्बन गर्न सुझाइएको देखिन्छ। व्यवहारमा भने हामीले आशातीत फड्को मार्न नसकेको मात्र होइन, समयक्रमसँगै हुने सुधारको मात्रा पनि निराशाजनक रहेको विभिन्न अध्ययनहरूबाट देखिन्छ। विद्यमान निजामती कानूनले विश्व प्रशासन जगत्मा आएका नवीन अवधारणा आत्मसात् गर्न त सकेको छैन नै, मुलुकको राजनीतिक परिवर्तनसँगै आफूलाई परिवर्तन गर्न पनि सकेको देखिँदैन। यसबाट राजनीति र प्रशासनको गति र लय मिल्न नसकेको र सार्वजनिक सेवा प्रवाहप्रति आम नागरिकको सन्तुष्टिको स्तर न्यून भएको पाइन्छ।

परिणामस्वरूप, निजामती सेवासमेतका सार्वजनिक सेवाप्रति आम नागरिकको अपनत्व कायम हुन सकेको देखिँदैन।

सङ्घीयकरणकै चरणमा प्रवेश गर्ने प्रक्रियामा रहेको निजामती सेवाले यस्तो अवस्थालाई गम्भीर रूपमा बोध गर्नुपर्ने हुन्छ। यस सेवाका खासगरी काम, कर्तव्य र अधिकार, सेवा प्रवाह तथा उत्तरदायित्व, मन्त्री र कर्मचारीको जिम्मेवारीसम्बन्धी विषयहरू थप प्रष्ट पार्न सार्वजनिक मूल्य र परिवर्तित परिवेशमा आधारित सङ्घीय निजामती सेवा ऐन निर्माणको सुदृढ आधार तयार गर्ने, सुशासन ऐन र नियममा समेत परिमार्जन गर्नुपर्ने लगायत थुप्रै विषयमा ध्यान दिनु आवश्यक छ। स्वार्थको द्वन्द्व र सदाचार नीति निर्माण लगायतका सार्वजनिक सेवा प्रवाहका ज्वलन्त विषयहरूलाई हाम्रो आवश्यकताअनुरूप उचित रूपमा सम्बोधन गर्नुपर्ने अवस्था छ। साथै, तहगत सरकारलाई आ-आफ्नो सेवा सञ्चालन गर्न सक्ने अधिकार प्रदान गर्नुका साथै प्रशासनको साझेदारी र अन्तरतह समन्वयको व्यवस्थालाई ध्यान दिएर अघि बढ्नुपर्ने देखिन्छ। “स्थायी सरकार” का रूपमा रहेको निजामती सेवालालाई सक्षम, सबल, प्रतिस्पर्धी, जवाफदेही र सेवाग्राहीप्रति जिम्मेवार व्यावसायिक सेवा बनाउन यसलाई साँच्चिकै योग्यता प्रणालीमा आधारित र राजनीतिक हस्तक्षेपमुक्त गराउनु आजको आवश्यकता हो।

सन्दर्भ सामग्री

नेपाल सरकार. (२०७२). *नेपालको संविधान*. कानून किताब व्यवस्था समिति।

नेपाल सरकार. (२०४९). *निजामती सेवा ऐन, २०४९*. कानून किताब व्यवस्था समिति।

नेपाल सरकार. (२०५०). *निजामती सेवा नियमावली, २०५०*. कानून किताब व्यवस्था समिति।

नेपाल सरकार. (n.d.). *प्रशासन जर्नल (अङ्क १३७)*. सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय।

राष्ट्रिय योजना आयोग. (२०८१). *सोहोँ योजना (आ.व. २०८१/८२-२०८५/८६)*. राष्ट्रिय योजना आयोग।

त्रिताल, शारदाप्रसाद. (२०७२, असोज). *सुशासन (प्रशासन, व्यवस्थापन र विकास)*. सोपान मासिक।

नेपाल प्रशासनिक प्रशिक्षण प्रतिष्ठान. (२०७७). *नेपालको सङ्घीय शासन प्रणाली*. नेपाल प्रशासनिक प्रशिक्षण प्रतिष्ठान।

लम्साल, कृष्णप्रसाद. (२०७७, भदौ २४). *निजामती सेवाका समकालीन मुद्दाहरू*. सेतोपाटी डिजिटल पत्रिका।

बस्ताकोटी, ठाकुर प्रसाद, २०८२

दाहाल, रामजी. (२०८१, वैशाख ३). निजामती होइन्, सार्वजनिक सेवा. गोरखापत्र दैनिक ।

Asian Development Bank. (2001). *To serve and to preserve: Improving public administration in a competitive world*. Asian Development Bank.

Bhul, B. (2080). New public management reform: Implementation experiences of developing countries and Nepal. *Prashasan*, 52-70.

प्रशासन मंसिर २०८२, वर्ष ५७, अङ्क २, पूर्णाङ्क १४२, ४७-५९

©२०८० सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय

<https://doi.org/10.3126/prashasan.v57i2.91209>

www.mofaga.gov.np/prashasanjournal

ISSN: 2565-5043 Print / ISSN: 2822-1974 Online

विद्यालय शिक्षामा वैदेशिक सहायता: ऐतिहासिक समीक्षा र वर्तमान अवस्था देवीराम आचार्य*

लेखसार

पूर्वाधार निर्माण, विकास आयोजना तथा कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्न राष्ट्रको आन्तरिक स्रोत मात्र पर्याप्त नभएको अवस्थामा वैदेशिक सहायता लिने गरिन्छ। सामान्यतया धनी तथा विकसित देशहरूले अल्पविकसित र विकासोन्मुख देशहरूलाई उपलब्ध गराउने वित्तीय अनुदान, ऋण, वस्तुगत सहायता, प्राविधिक सहायता लगायतका विभिन्न सहयोगलाई वैदेशिक सहायताको रूपमा बुझिन्छ। औपचारिक रूपमा वि.सं. २०१३ देखि शिक्षा क्षेत्रमा वैदेशिक सहायता सुरु भएको देखिन्छ। नेपालको विद्यालय शिक्षामा वैदेशिक सहायताको ऐतिहासिक समीक्षा र वर्तमान अवस्थाका बारेमा साधारण वर्णनात्मक विश्लेषण गर्नु यस आलेखको उद्देश्य हो। विभिन्न दातृ निकायसँग सम्बन्धित परियोजनाका दस्तावेजहरूको अध्ययनका आधारमा यो लेख तयार गरिएको छ। लेखमा खासगरी विद्यालय शिक्षामा विभिन्न समयमा दातृ निकायबाट सञ्चालित परियोजना तथा कार्यक्रमगत सहयोगको विवरण प्रस्तुत गरिएको छ। औपचारिक अभिलेखमा सहजै प्राप्त नहुने तथा प्राविधिक सहायता र वस्तुगत सहायताका रूपमा उपलब्ध वैदेशिक सहायताको विवरण यसमा समावेश गरिएको छैन। नेपालको विद्यालय शिक्षाको विकासमा वैदेशिक सहयोगको योगदान उल्लेखनीय देखिए तापनि शिक्षाको गुणस्तरमा अपेक्षित सुधार हुन सकिरहेको छैन। सन् १९५० को दशकबाट सुरु भएको वैदेशिक सहायता 'सबैका लागि शिक्षा' अभियानपछि निकै बढेको र हाल क्रमशः घट्दै गएको अवस्था छ। पहुँच विस्तार र पूर्वाधार विकासमा वैदेशिक सहायताले मिश्रित योगदान गरे तापनि दिगोपनामा समस्या देखिएको छ। शिक्षा क्षेत्रमा विभिन्न

* उपसचिव (शिक्षा), नेपाल सरकार

इमेल: achdevi38@gmail.com

विकास साझेदारमार्फत भइरहेको वैदेशिक सहायतालाई शैक्षिक प्राथमिकता र आवश्यकतामा आधारित बनाउनुका साथै दिगोपना र अपनत्व बढाउन जोड दिनुपर्ने देखिन्छ।

शब्दकुञ्जी: विकास सहायता, शिक्षा विकास, विकास साझेदार, दिगोपना।

पृष्ठभूमि

वैदेशिक सहायतालाई राष्ट्रिय आवश्यकता र प्राथमिकताका आधारमा लिने र यसलाई पारदर्शी बनाई राष्ट्रिय बजेटमा समाहित गर्ने नेपालको संविधानको धारा ५१ (घ) को उपधारा ११ मा उल्लेख भएबमोजिम वैदेशिक सहायतालाई राष्ट्रिय आवश्यकता र प्राथमिकताका क्षेत्रमा परिचालन गर्नु आवश्यक छ। हालै मात्र नेपाल सरकारले 'वैदेशिक सहायता परिचालन नीति, २०८२' स्वीकृत गरी संघीय संरचनाअनुरूप वैदेशिक सहायता प्राप्ति र परिचालनका लागि नीतिगत प्राथमिकतासहित थप प्रस्ट पारेको छ (अर्थ मन्त्रालय, २०८२)। वैदेशिक सहायताको सन्दर्भमा विभिन्न दृष्टिकोणबाट व्याख्या विश्लेषण हुने गरेको भए तापनि कुनै न कुनै स्वार्थविना एक देश वा निकायले अर्को देशलाई सहयोग उपलब्ध गराउँदैन भनिन्छ। त्यस्तो स्वार्थ सधैं सहायता लिनेका लागि नराम्रो नै हुन्छ भन्ने पनि हुँदैन। वैदेशिक सहायतालाई दान वा परोपकार (Charity) को रूपमा मात्र बुझ्नु हुँदैन र यो विकसित देशले विभिन्न स्वार्थका लागि मात्र गरेको लगानी हो भन्ने पनि होइन। कहिलेकाहीं सहयोग दिनेको भन्दा लिने देशको पक्षमा बढी उपलब्धि हुन सक्छ। सहायता सधैं नराम्रो नै हुन्छ भन्ने पनि हुँदैन, त्यसैले त्यसरी आउने सहायता कुन रूपमा र कस्ता सर्तहरूसँग जोडिएर आउँछ भन्ने कुरामा मात्र ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ। सन् १९७० को संयुक्त राष्ट्रसंघीय महासभा (UN General Assembly) ले विकसित देशहरूले आफ्नो कुल राष्ट्रिय उत्पादनको शून्य दशमलव सात प्रतिशत (०.७%) हिस्सा विकासोन्मुख देशका लागि छुट्याउनुपर्ने लक्ष्य निर्धारणसमेत गरेको थियो। यस अर्थमा नेपाल एक विकासोन्मुख देश भएकोले वैदेशिक सहायता प्राप्त हुनु स्वाभाविक भए तापनि वैदेशिक सहायताकै भरमा विकास र समृद्ध भएका देशहरू निकै कम छन्। वैदेशिक सहायता केवल थप सहयोग मात्र हो; यसलाई कसरी र कुन क्षेत्रमा परिचालन गर्ने र देशको विकासको लक्ष्य हासिल गर्ने भन्ने विषय सम्बन्धित देशले नै निर्धारण गर्नुपर्छ। सन् २००५ को पेरिस सम्मेलनले वैदेशिक सहायताको प्रभावकारिताका लागि पाँच सिद्धान्त (अपनत्व, संरक्षण, अनुकूलन, नतिजामुखी व्यवस्थापन र साझा जवाफदेहिता) निर्धारण गरेको छ।

नेपालमा वैदेशिक सहायताको औपचारिक सुरुवातसँगै शिक्षामा पनि प्राविधिक सहायताको रूपमा विदेशी सहयोग सुरु भएको देखिन्छ। वि.सं. २००९ मा गठन भएको शिक्षा आयोगमा अमेरिकाको ओरेगन विश्वविद्यालयका तर्फबाट दुई जना अमेरिकी नागरिक प्राविधिक विज्ञको रूपमा संलग्न थिए। 'नेपालमा शिक्षा २०११' को प्रतिवेदन तयारी र कोलम्बो प्लानमार्फत शिक्षा क्षेत्रमा वैदेशिक सहायताको सुरुवात

भयो। यसपछि शिक्षामा विभिन्न देश तथा दातृ निकायको सहयोग निरन्तर भइरहेको छ। सहयोगका ढाँचाहरू परिवर्तन भइरहेका छन्। लामो समयसम्म परियोजनामार्फत भइरहेको सहयोग पद्धतिमा परिवर्तन भई 'सबैका लागि शिक्षा' कार्यक्रम (सन् २००४ देखि २००९) बाट क्षेत्रगत सहायता अवधारणा (SWAP) मार्फत वैदेशिक सहायता परिचालन भइरहेको छ। वैदेशिक सहायतामा पेरिस सम्झौताका सिद्धान्तहरूको आन्तरिकीकरण गर्ने प्रयासहरू भइरहेका छन्। सबैखाले वैदेशिक सहायतामा राष्ट्रिय प्राथमिकताको सामञ्जस्यता र पारस्परिक जवाफदेहिताका विषयहरूको सम्बोधन हुन नसकेको अवस्था छ। विभिन्न दातृ निकायले आफ्नो रुचिमा प्राविधिक सहायताको ठुलो रकम परिचालन गरिरहेको देखिन्छ।

अमेरिकी शिक्षाविज्ञ ह्युग बी. उड (सन् १९६५) ले उल्लेख गरेअनुसार राजा त्रिभुवनले सत्ता सम्हालेपछि वि.सं. २००७ मा भारत र अमेरिकासँग सहयोगका लागि अनुरोध गरेका थिए र सोही समयमा अमेरिकाले ३ करोड र भारतले २० करोड सहयोग उपलब्ध गराएका थिए। यसपश्चात् रुस, चीन, फोर्ड फाउन्डेसन लगायतबाट सहयोग आउन सुरु भयो र वि.सं. २०१५ देखि २०१८ को अवधिमा शिक्षामा यस्तो सहयोगको मात्रा ६ प्रतिशत रहेको थियो (उड, सन् १९६५)। वि.सं. २०१३ मा प्रौढ शिक्षा सञ्चालन गर्न र शिक्षक तालिमका लागि 'कलेज अफ एजुकेसनको स्थापना गर्न सुरु भएको अमेरिकी सहयोग शिक्षाका सबै क्षेत्र (शैक्षिक भवन निर्माण, शिक्षक तालिम, सामग्री विकास र छपाइ) मा परिचालित थियो। शिक्षामा अमेरिकी सहयोग सुरु भएको झन्डै ७० वर्षपछि हालै मात्र नेपालमा युएसएआईडी (USAID) मार्फत भइरहेको सहायता रोकिएको छ। वैदेशिक सहायताको सुरुवाती समयमा संयुक्त राष्ट्रसंघका निकाय (युनेस्को, युनिसेफ) मार्फत सहयोग बढी भएको देखिन्छ। वि.सं. २०३२ मा सुरु भएको 'एकीकृत पहाडी क्षेत्र विकास परियोजना' मा स्विजरल्याण्ड सरकारले सहयोग गरेको थियो र त्यसमा शिक्षाका विभिन्न क्रियाकलापहरू समावेश थिए। यस्तै बेलायती सरकारको सहयोगमा सञ्चालित 'कोशी विकास परियोजना' मा पनि शिक्षातर्फका कार्यक्रमहरू रहेका थिए (सिन्हा, २०६३)। यी परियोजनामा शिक्षाका लागि मात्र कति रकम थियो भन्ने तथ्यगत तथ्याङ्क उपलब्ध छैन। अमेरिकाको प्राविधिक सहायताबाट सुरु भएको वैदेशिक सहायता हाल विभिन्न देश, संयुक्त राष्ट्रसंघका विभिन्न निकाय र विश्व बैंक तथा एसियाली विकास बैंकसमेतको अनुदान, ऋण तथा वस्तुगत सहायताका विभिन्न स्वरूपमा प्रयोगमा छ। शिक्षाको विकास र विस्तारअन्तर्गत खासगरी विद्यालय भवन निर्माण, शिक्षक तालिम र प्राविधिक शिक्षालयको स्थापनाका कार्यहरूमा वैदेशिक सहयोगको प्रत्यक्ष प्रभाव देखिन्छ। गुणस्तर, पहुँच तथा शिक्षाको सान्दर्भिकताजस्ता विषयहरूमा वैदेशिक सहायताको प्रभावकारिताको सघन अध्ययन अनुसन्धानहरू खासै भएका छैनन् र भएका अध्ययनहरू पनि प्राथमिक शिक्षा, माध्यमिक शिक्षा, व्यावसायिक शिक्षाजस्ता सीमित क्षेत्रमा मात्र केन्द्रित छन्। प्राविधिक शिक्षामा स्विजरल्याण्ड सरकारको लामो समयदेखि नै सहयोग रहेको छ भने विद्यालय भवन निर्माणमा जापान सरकारको सहयोग पनि उल्लेखनीय रहेको देखिन्छ। हालका दिनमा चीन सरकारले विद्यालय भवन

निर्माण गरिरहेको छ भने भारत सरकारले विद्यालय तथा क्याम्पसका भवन निर्माण र विद्यालय बसहरू वितरण गरिरहेको छ।

देशको समग्र अर्थतन्त्रको आकार, विकासका प्राथमिकता, खर्च गर्ने क्षमता र दर तथा पूर्वाधार विकासमा पर्याप्त लगानी आवश्यक पर्ने सन्दर्भमा शिक्षामा वैदेशिक सहायताको आवश्यकता रहेको देखिन्छ। यद्यपि, शिक्षामा वैदेशिक सहायताका प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्रहरू अझै स्पष्टसँग निर्धारण गर्न सकिएको छैन। ठुला शैक्षिक पूर्वाधार निर्माणमा वैदेशिक सहायता परिचालन गरी क्षमता विकास तथा अन्य नियमित शैक्षिक क्रियाकलापमा वैदेशिक सहायतालाई निरुत्साहित गर्दै आन्तरिक स्रोतको उपयोगमा जोड दिनु आवश्यक छ।

शिक्षामा वैदेशिक सहायताको ऐतिहासिक समीक्षा

वि.सं. २०३८ मा तत्कालीन सेती अञ्चलका पाँच जिल्लामा कार्यान्वयन भएको 'ग्रामीण विकासका निम्ति शिक्षा' (सेती परियोजना भनिने गरिएको) परियोजनाबाट शिक्षामा परियोजनामा आधारित र द्विपक्षीय तथा बहुपक्षीय लगानीको सुरुवात भएको देखिन्छ। यो परियोजना सुरु हुनुभन्दा अगाडि विकास सहायता उपलब्ध गराउने देश, संघसंस्था र निकायहरूले छुट्टाछुट्टै रूपमा र ससाना टुक्रे कार्यक्रममा सहयोग उपलब्ध गराउने गरेका थिए। अमेरिकी सरकारले सन् १९५२ मा United States Operation Mission (USOM) को कार्यालय नै स्थापना गरेको थियो। USOM मार्फत राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना सुरु हुनुपूर्व अमेरिकी सरकारको सहयोग उल्लेखनीय रहेको थियो। अमेरिकाले मुख्यतया 'कलेज अफ एजुकेशन' मा धेरै सहयोग गरेको थियो भने यसका साथै शैक्षिक सामग्री उत्पादन गर्न 'जनक शिक्षा सामग्री केन्द्र', शिक्षक तालिम, 'नर्मल स्कुल' र बहुउद्देश्यीय विद्यालयहरूको स्थापनामा पनि अनुदान दिएको थियो। शिक्षा इतिहासकार गोपीनाथ शर्माका अनुसार वि.सं. २०१४ तिर विद्यालय खोल्नका लागि USOM का तर्फबाट पहिलो वर्ष ३३, दोस्रो वर्ष ३० र तेस्रो वर्ष २० प्रतिशत खर्च व्यहोर्ने गरिन्थ्यो (शर्मा, २०७०: ८८)। विज्ञान विषयका शिक्षकलाई तालिम दिन र विद्यालयमा विज्ञान प्रयोगशाला स्थापनाका लागि वि.सं. २०२३ मा USAID (सन् १९६१ मा USOM बाट USAID मा परिवर्तन भएको) को सहयोगमा Science Teaching Enrichment Programme सञ्चालनमा थियो। यसैगरी वि.सं. २०२५ मा Programme for Revision and Improvement in Mathematics Education पनि USAID कै सहयोगमा सञ्चालन भयो। यी दुवै कार्यक्रममा नगद सहायता र प्राविधिक सहयोग दुवै समावेश थियो। यसैगरी अमेरिकाको ओरेगन विश्वविद्यालयमा अध्ययनका लागि पनि थुप्रै नेपालीहरूलाई पठाइएको थियो।

सन् १९८१ मा Agency for International Development मार्फत गरिएको U.S. Aid to Education in Nepal: A 20-Year Beginning नामको कार्यक्रम मूल्याङ्कन प्रतिवेदनले सन् १९५४ देखि १९७५

सम्मको कार्यक्रमको विवरण प्रस्तुत गरेको छ। यस मूल्याङ्कन प्रतिवेदनमा उल्लेख भएअनुसार उक्त समयमा अमेरिकी सहयोगमा प्राथमिक शिक्षा, शिक्षक तालिम, व्यावसायिक र माध्यमिक शिक्षा, पाठ्यक्रम र शैक्षिक सामग्री विकास तथा संस्थागत क्षमता विकासजस्ता कार्यक्रम सञ्चालन गरिएको र अमेरिकालगायत अन्य देशमा ३०० जना नेपालीलाई तालिम दिएको विषय समावेश छ। सन् १९५४ मार्चदेखि जुन १९७५ सम्म यी सबै क्रियाकलापमा १८,८०९,००० अमेरिकी डलर खर्च भएको थियो (पृष्ठ ९२)। उक्त समयमा अमेरिका सबैभन्दा धेरै सहयोग गर्ने दाता भएको र सोपश्चात् भारत रहेको समेत प्रतिवेदनमा उल्लेख गरिएको छ।

वि.सं. २०२८ मा राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना (नयाँ शिक्षा) कार्यान्वयन सुरु भयो। यसको कार्यान्वयनका लागि अमेरिकी सरकारले सहयोग गर्ने भन्ने भए तापनि के कति सहयोग भयो वा भएन भन्ने जानकारी प्राप्त गर्न सकिएन। सिन्हा (वि.सं. २०६३) ले उल्लेख गरेअनुसार ५० प्रतिशत नगद अनुदान तथा ५० प्रतिशत प्राविधिक सहयोगका रूपमा उपलब्ध गराउन अनुरोध गर्दा अमेरिकाको नीतिसँग मेल नखाएपछि सरकारले अमेरिकी सहयोग नै नलिने निर्णय गरेको थियो (पृष्ठ ३२१)। राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना कार्यान्वयनसँगै र सोपश्चात् सन् ७० को दशकमा सुरु भएका एकीकृत ग्रामीण विकास परियोजनाहरू (२२ जिल्लामा ७ वटा थिए) मा पनि शिक्षा एउटा मुख्य क्षेत्रको रूपमा रहेको थियो। यी परियोजनामार्फत विद्यालय भवन निर्माण, शिक्षक तालिम र अनौपचारिक शिक्षाका क्रियाकलापहरू सञ्चालनमा थिए (पन्त, सन् १९८१)। यी परियोजनामार्फत शिक्षा क्षेत्रमा गरिएको लगानीको खण्डीकृत तथ्याङ्क उपलब्ध छैन। एकीकृत ग्रामीण विकास परियोजनाकै सिकाइका आधारमा 'ग्रामीण विकासका निम्ति शिक्षा' (सेती परियोजना) वि.सं. २०३८ बाट सुरु भएको थियो। यस परियोजनामा युनेस्को, युनिसेफ र युएनडिपीको सहयोग रहेको थियो। पाँच वर्षे अवधिका लागि सञ्चालित यस परियोजनामा शिक्षक तालिम, प्रौढ शिक्षा, स्रोत केन्द्र, शैक्षिक सामग्री, विद्यालयबाहिर रहेका बालबालिकाका लागि शिक्षा र चेलिबेटी कार्यक्रममलगायतका क्रियाकलापहरू सञ्चालन भएका थिए। यस परियोजनाको कार्यान्वयन अवधि सन् १९८५ मा सकिँदै गर्दा विश्व बैंकलगायतका अन्य दातृ निकायहरूबाट शिक्षाका अन्य परियोजनाहरू पनि सुरु भए। तलको तालिका १ मा शिक्षामा वैदेशिक सहायतामा सञ्चालित विभिन्न परियोजनाहरूको विवरण प्रस्तुत गरिएको छ :

तालिका १: वैदेशिक सहयोगमा सञ्चालित विभिन्न परियोजनाहरू

क्र.सं.	परियोजना	अवधि	दातृ निकायहरू	रकम युएसडी	कैफियत
१	ग्रामीण विकासका निम्ति शिक्षा परियोजना	सन् १९८१ देखि १९८५	युनिसेफ, युनेस्को, युएनडिपी	२५,४६,०००	तत्कालीन सेती अञ्चलका ५ जिल्लामा लागू भएको।

क्र.सं.	परियोजना	अवधि	दातृ निकायहरू	रकम युएसडी	कैफियत
२	रेडियो शिक्षा शिक्षक तालिम परियोजना	सन् १९७८ देखि १९९०	युएसएआइडी	८.९ मिलियन	
३	प्राथमिक शिक्षा परियोजना	सन् १९८४ देखि १९९२	विश्व बैङ्क, युनिसेफ	१६.६७ मिलियन	६ जिल्लामा
४	आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा परियोजना	सन् १९९२ देखि १९९९	विश्व बैङ्क, डेनिडा, युनिसेफ, जाइका, युएनडिपी	२६.१९ मिलियन	४० जिल्ला
५	माध्यमिक शिक्षा विकास परियोजना	सन् १९९३ देखि १९९९	एसियाली विकास बैङ्क	१५.८ मिलियन	
६	आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा परियोजना दोस्रो	सन् १९९९ देखि २००४	डेनिडा, डिएफआइडी, नोराड, फिनिडा, युनिसेफ, इयु	१२५.६ मिलियन	सबै जिल्ला
७	प्राथमिक विद्यालय भौतिक सुविधा विस्तार	सन् २००३ देखि २००५	जाइका	१८.८ मिलियन	८ जिल्ला
८	माध्यमिक शिक्षा सहयोग कार्यक्रम	सन् २००३ देखि २००८	एसियाली विकास बैङ्क, डानिडा	७४.८ मिलियन	१० जिल्ला
९	सामुदायिक विद्यालय सहयोग कार्यक्रम	सन् २००३ देखि २००८	विश्व बैङ्क	५.१८ मिलियन	
१०	शिक्षक शिक्षा परियोजना	सन् २००३ देखि २००८	एसियाली विकास बैङ्क	२५.९ मिलियन	
११	सबैका लागि शिक्षा कार्यक्रम	सन् २००४ देखि २००९	डानिडा, डिएफआइडी, फिनल्याण्ड, नोराड, विश्व बैङ्क	१५८ मिलियन	

क्र.सं.	परियोजना	अवधि	दातृ निकायहरू	रकम युएसडी	कैफियत
१२	सामुदायिक विद्यालय व्यवस्थापन सुधार परियोजना	सन् २००८ देखि २०११	जाइका	६ करोड ५५ लाख (नेरु)	

स्रोत : विश्व बैङ्क, एसियाली विकास बैङ्क, जाइका, युएसएआइडीका वेबसाइट।

माथि उल्लेख गरिएका सबै परियोजनामा नेपाल सरकारको लगानी पनि संलग्न थियो। यसका अतिरिक्त अन्य थुप्रै परियोजनाहरू पनि शिक्षा क्षेत्रमा सञ्चालनमा रहे। नेपाल सरकारसँग द्विपक्षीय तथा बहुपक्षीय सम्झौता गरी कार्यान्वयन गरिएका परियोजनाबाहेक गैरसरकारी संस्थाहरू (गैसस) बाट सञ्चालित परियोजनाको एकीकृत अभिलेख हाल उपलब्ध छैन। 'सबैका लागि शिक्षा' अभियानको कार्यान्वयनका क्रममा आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा परियोजना (दोस्रो) र 'सबैका लागि शिक्षा कार्यक्रम' (सन् २००४ देखि २००९) सँगै कार्यान्वयनमा आएका थिए।

शिक्षामा गरिएको लगानीको धेरै अंश शिक्षक तालिम, कार्यशाला र शैक्षिक सामग्री विकासमा खर्च भएको छ, जुन दिगोपनाका दृष्टिले अपेक्षित रूपमा नतिजामुखी हुन सकेको पाइएन। पहुँच विस्तारका क्रममा विद्यालय सङ्ख्यामा भएको तीव्र वृद्धिसँगै विद्यालय भवन र कक्षाकोठा निर्माणमा वैदेशिक सहायताको ठुलो हिस्सा खर्च भयो। विद्यालयका ठुला भवन बनाउने क्रम भूकम्पपछि अझै बढ्यो र यसका लागि वैदेशिक ऋणसमेत लिइयो। प्रभावकारी नक्सानुसार तथा जनसाङ्ख्यिक अध्ययन नगरी ग्रामीण क्षेत्रमा निर्माण गरिएका ठुला विद्यालय भवनहरू यतिबेला विद्यार्थी अभावका कारण प्रयोगविहीन हुँदै गएका छन्। यसले विकास निर्माणमा सामाजिक सन्दर्भको पर्याप्त अध्ययन नगरिएको सङ्केत गर्छ। पुस्तकालय, प्रयोगशाला र सूचना प्रविधि पूर्वाधारको अवस्था अहिले पनि पर्याप्त छैन।

दातृ निकायको ऋण तथा अनुदानलाई सरकारकै प्राथमिकताका क्षेत्र र विषयगत क्षेत्रको समग्र नीति तथा कार्यक्रम कार्यान्वयनमा सहयोग पुग्ने गरी 'सबैका लागि शिक्षा कार्यक्रम' देखि 'क्षेत्रगत सहायता पद्धति' (Sector-Wide Approach - SWAP) सुरु गरिएको हो। यसैमार्फत विद्यालय क्षेत्र सुधार योजना (२०६६-२०७२) र विद्यालय क्षेत्र विकास योजना (२०७३-२०७९) को कार्यान्वयन सम्पन्न भएको छ। हाल 'विद्यालय शिक्षा क्षेत्र योजना' (२०७९-२०८८) कार्यान्वयनमा छ। क्षेत्रगत सहायता पद्धतिको कार्यान्वयनलाई प्रभावकारी बनाउन संयुक्त वित्तीय सम्झौता (Joint Financing Agreement), साझा कार्ययोजना र संयुक्त आचारसंहिताहरू तयार गर्ने गरिन्छ। विभिन्न दातृ निकायहरूले संयुक्त वित्तीय सम्झौतामा हस्ताक्षर गरी संयुक्त वित्तीय साझेदारका रूपमा तथा कतिपयले एकल रूपमा द्विपक्षीय सम्झौता गरी शिक्षा क्षेत्रको योजनाको विकास साझेदारका रूपमा सहयोग गर्ने गरेका छन्।

क्षेत्रगत सहायता पद्धतिअन्तर्गत सञ्चालन भएका विद्यालय क्षेत्र सुधार योजना र विद्यालय क्षेत्र विकास कार्यक्रममा वैदेशिक सहायता तथा दातृ निकायको सहयोगको हिस्सा तलको तालिका २ मा प्रस्तुत गरिएको छः

तालिका २: विकास साझेदारको बजेट हिस्सा (अमेरिकी डलर)

योजना	नेपाल सरकारको हिस्सा	विकास साझेदारको हिस्सा	विकास साझेदार (पुलिड)
विद्यालय क्षेत्र सुधार योजना (२०६६ देखि २०७२)	२,००२ मिलियन	६२४ मिलियन	एसियाली विकास बैङ्क, अष्ट्रेलियन एड, डेनमार्क, युरोपेली संघ, डिएफआइडी, फिनल्याण्ड, नर्वे, युनिसेफ, विश्व बैङ्क
विद्यालय क्षेत्र विकास योजना (२०७३ देखि २०७९)	५७३९ मिलियन	४२९ मिलियन	विश्व बैङ्क, एसियाली विकास बैङ्क, इयु, फिनल्याण्ड, जिपिड, नर्वे, युनिसेफ, जाइका, डिएफआइडि र अष्ट्रेलियन एड।

स्रोत : विद्यालय क्षेत्र सुधार योजना र विद्यालय क्षेत्र विकास योजना, शिक्षा मन्त्रालय।

यी योजनाको कार्यान्वयनका लागि नन-पुलिड (Non-pooling) साझेदारका रूपमा विद्यालय क्षेत्र सुधार योजनामा विश्व खाद्य कार्यक्रम, संयुक्त राष्ट्र जनसङ्ख्या कोष, युएनडिपी, युएसएआईडी र विद्यालय क्षेत्र विकास योजनामा युनिसेफ, विश्व खाद्य कार्यक्रम, जाइका तथा युएसएआईडी रहेका थिए। एउटै दातृ निकाय पुलिड साझेदार र नन-पुलिड दुवैतर्फ पनि संलग्न हुन सक्छ र सोही विकास साझेदारले प्राविधिक सहायता पनि उपलब्ध गराएको हुन्छ। उदाहरणका लागि, एसियाली विकास बैंकले पुलिड साझेदारका रूपमा हाल सञ्चालित विद्यालय शिक्षा क्षेत्र योजनामा २०० मिलियन अमेरिकी डलर सहायता उपलब्ध गराउने प्रतिबद्धता जनाएको छ भने सोही योजनाको कार्यान्वयनमा सहयोग पुग्ने गरी शिक्षा तथा मानव स्रोत विकास केन्द्र र पाठ्यक्रम विकास केन्द्रमा प्राविधिक सहायता र केन्द्रीय आयोजना कार्यान्वयन एकाइमार्फत विद्यालय पुनर्निर्माण परियोजनामा पनि सहायता उपलब्ध गराएको छ।

वर्तमान अवस्था

हाल विद्यालय शिक्षामा कार्यान्वयनमा रहेको विद्यालय शिक्षा क्षेत्र योजना 'क्षेत्रगत सहायता अवधारणा' (Sector Wide Approach) मार्फत आठवटा संयुक्त वित्तीय साझेदारसँगको सहकार्यमा सञ्चालनमा छ।

योजनाका लागि अनुमानित कुल ८४६ अर्बमध्ये नेपाल सरकार र विकास सहायताको औसत हिस्सा क्रमशः ९०.२ र ९.८ प्रतिशत रहेको छ। संयुक्त वित्तीय प्रबन्धमार्फत योजनाको कार्यान्वयनका लागि सहायता उपलब्ध गराउने विकास साझेदारको विवरण तालिका ३ मा दिइएको छः

तालिका ३: विद्यालय शिक्षा क्षेत्र योजनाका विकास साझेदार र सहयोग रकम

क्र.सं.	विकास साझेदार	सहयोग रकम (मिलियन)	वित्तीय प्रबन्ध
१	एसियाली विकास बैङ्क	युएसडी २००	नतिजामा आधारित
२	युरोपियन युनियन	इयुआर ४०	कार्यक्रम र नतिजा दुवै
३	फिनल्याण्ड	इयुआर १९	कार्यक्रम र नतिजा दुवै
४	जिपिडि	युएसडी २०	नतिजामा आधारित
५	विश्व बैङ्क	युएसडी १००	नतिजामा आधारित
६	नर्वे	एनओके १९५	कार्यक्रममा आधारित
७	युनिसेफ	युएसडी २.५	कार्यक्रममा आधारित
८	युएसएआइडी (हाल रोकिएको)	युएसडी १७	नतिजामा आधारित
९	एफसिडिओ	युएसडी १ मिलियन।	

स्रोत : विद्यालय क्षेत्र विकास योजना

यसका अतिरिक्त विश्व खाद्य कार्यक्रमले सुदूरपश्चिमका ३ जिल्लामा दिवा खाजामा वस्तुगत सहायता उपलब्ध गराइरहेको छ। जापान सरकारले जाइकामार्फत सात प्रदेशका सात जिल्लामा 'आधारभूत शिक्षा सुधार परियोजना' सञ्चालन गरिरहेको छ। युनिसेफले 'सबैका लागि शिक्षा शिशु विकास कार्यक्रम' मा बजेट प्रणालीबाटै अनुदान उपलब्ध गराएको छ। एसियाली विकास बैंकले 'विद्यालय पुनर्निर्माण परियोजना' मार्फत भूकम्प प्रभावित जिल्लाका विद्यालय भवन निर्माणमा सहायता उपलब्ध गराएको छ। फिनल्याण्ड र इयु (EU) को संयुक्त प्राविधिक सहायताअन्तर्गत शिक्षक शिक्षासँग सम्बन्धित प्राविधिक सहायता परियोजना सञ्चालनमा छ। मधेश, कर्णाली र सुदूरपश्चिमका ८ जिल्लामा सञ्चालित यस परियोजनामा इयु र फिनल्याण्डको १० मिलियन युरो लगानी रहेको छ।

संयुक्त वित्तीय प्रबन्ध बमोजिम नेपाल सरकारको बजेटमार्फत उपलब्ध हुने सहयोग वार्षिक रूपमा प्रतिबद्धताअनुसार नै शोधभर्ना लिने गरिन्छ। यसका लागि शोधभर्नामा आधारित सूचकहरू (Disbursement Linked Indicators - DLIs) निश्चित गरिएको हुन्छ र ती नतिजाहरू हासिल भएको सुनिश्चितता भएपश्चात् मात्र शोधभर्ना उपलब्ध हुन्छ। कार्यक्रममा आधारित भएर शोधभर्ना दिने विकास साझेदारहरूमा फिनल्याण्ड, नर्वे र युरोपियन युनियन रहेका छन्। यसैगरी विभिन्न विकास साझेदारहरूले

प्राविधिक सहायता पनि उपलब्ध गराएका छन्। प्राविधिक सहायताको विवरण हरेक वर्ष अर्थ मन्त्रालयले सार्वजनिक गर्ने गर्छ।

संयुक्त वित्तीय सम्झौताअनुसार 'विद्यालय शिक्षा क्षेत्र योजना' मा युएसएआईडीको १७ मिलियन अमेरिकी डलरको प्रतिबद्धता रहेको थियो। योजना कार्यान्वयनको तेस्रो वर्षमा आइपुग्दा यो सहयोग हाल रोकिएको छ। युएसएआईडीमार्फत नै सन् २०१४ देखि २०१९ सम्म सञ्चालित 'प्रारम्भिक कक्षा पढाइ कार्यक्रम' मा ६० मिलियन अमेरिकी डलर खर्च भएको थियो। सो कार्यक्रमबाट प्रारम्भिक कक्षाका विद्यार्थीको पढाइ सिप सुधार गर्ने लक्ष्य राखिए तापनि लगानीअनुसारको प्रतिफल प्राप्त हुन सकेन। परियोजनाले कक्षा ३ मा नेपालीका पाठ पढ्न नसक्ने विद्यार्थीको अनुपातमा १३ प्रतिशतले सुधार ल्याएको थियो, जसलाई लगानीका दृष्टिले धेरै राम्रो मान्न सकिन्छ। सोही परियोजनाको निरन्तरताका रूपमा ४८ जिल्लामा सञ्चालित 'प्रारम्भिक कक्षा सिकाइ कार्यक्रम' को ४० मिलियन, मधेश र कर्णाली प्रदेशमा सञ्चालित 'शिक्षामा समता र समावेशीकरण कार्यक्रम' को २० मिलियन र भूकम्प प्रभावित जाजरकोट र रुकुम पश्चिमका विद्यालय भवन पुनर्निर्माणको ५ मिलियन गरी कुल ६५ मिलियन अमेरिकी डलर बराबरको सहायता कटौती भएको छ। अमेरिकी सरकारले लिएको सहायता कटौतीको नीतिले हाम्रो जस्तो विकासोन्मुख र मध्यम आय भएको मुलुकमा स्तरोन्नति हुने तयारीमा रहेको देशका लागि विकास सहायताको सम्बन्धमा नयाँ ढाँचा र शिक्षामा नवप्रवर्तनमुखी वित्तीय प्रबन्ध गर्ने अवसर प्राप्त भएको छ। लगानीका प्राथमिकता, नतिजाउन्मुख लगानी र लगानीका वैकल्पिक विधिहरूको खोजी गर्दै नवप्रवर्तनात्मक वित्त व्यवस्थापनलाई अवलम्बन गर्नु पनि जरुरी छ।

समस्या

नेपालले शिक्षा क्षेत्रमा औपचारिक तवरबाटै विकास सहायता लिन थालेको करिब ७० वर्ष पुगेको छ। अति कम विकसित मुलुकबाट स्तरोन्नति भएसँगै विकास सहायताको अंश नै घट्ने र त्यसमा पनि अनुदान अझै घटेर ऋणको मात्रा बढ्ने अवस्था छ। कुनै समयमा तीस प्रतिशतभन्दा माथि पुगेको शिक्षामा विकास सहायताको (ऋण र अनुदान) हिस्सा हाल कार्यान्वयनमा रहेको विद्यालय शिक्षा क्षेत्र योजनामा जम्मा ९.८ प्रतिशत मात्र छ। यो अनुपात क्रमशः घट्दै आएको छ। यस सन्दर्भमा शिक्षामा वैदेशिक सहायता प्राप्ति, परिचालन र व्यवस्थापनका समस्याहरूलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छः

- (क) क्षेत्रगत सहायता अवधारणाबाट लिइएको विकास सहायता समग्र बजेटको अभाव परिपूर्ति गर्न र नियमित क्रियाकलाप सञ्चालन गर्न सहयोगी देखिए तापनि प्राथमिकताका क्षेत्रमा पुग्न नसक्दा विकास सहायता नतिजामुखी र प्रभावकारी हुन नसकेको।

- (ख) विकास साझेदारहरूले शोधभर्नाका लागि निर्धारण गरेका नतिजा सूचकहरूको रिपोर्टिङ नभएको र प्रतिवेदन तयार गर्ने कार्यमा समस्या सिर्जना भई प्रतिबद्धता बमोजिमको रकम शोधभर्ना लिन नसकिएको।
- (ग) संविधानको व्यवस्थाअनुरूप संघीय सरकारले वैदेशिक सहायता परिचालन गर्ने भएकाले स्थानीय तहहरूमा यससँग सम्बन्धित क्रियाकलापमा अपनत्वको अभाव हुन गई समयमा प्रतिवेदन प्राप्त नभएको र कार्यान्वयन पनि प्रभावकारी हुन नसकेको।
- (घ) समयमै विभिन्न प्रतिवेदन तयारी गरी शोधभर्ना लिने कार्य प्रभावकारी नभएको तथा कतिपय नतिजा सूचकहरू प्रगतिको परिमाणमा आधारित भएर शोधभर्ना दिने गरी निर्धारण गरिएकाले प्रतिबद्धताअनुसारको रकम शोधभर्ना लिन नसकिएको। उदाहरणका लागि, १०० पालिकामा गर्ने भनिएको कुनै कार्यक्रम ९९ पालिकामा मात्र भयो भने ९९ प्रतिशत मात्र रकम शोधभर्ना हुन्छ।
- (ङ) विभिन्न तहका सरकार र अन्तरमन्त्रालय अपनत्व, समन्वय तथा अभिलेखीकरण समेत प्रभावकारी हुन नसकेको।
- (च) शोधभर्नाको रकम माग गर्ने र त्यो प्राप्त भए वा नभएको सम्बन्धमा प्रभावकारी अभिलेखीकरण, अनुगमन, नियमन तथा अन्तरमन्त्रालय र निकायबीच सञ्चार नहुँदा सरकारको नगद प्रवाह प्रभावकारी हुन नसकेको।
- (छ) विकास साझेदारका प्राथमिकता र राष्ट्रिय प्राथमिकताबीच तादात्म्य कायम हुन नसक्दा नतिजा र दिगोपनामा समस्या भएको।
- (ज) वैदेशिक सहायता परिचालनका लागि संस्थागत तथा प्राविधिक क्षमता कमजोर भएका कारण प्रतिवेदनहरूकै तयारीका लागि अर्को परामर्श सेवा लिनुपर्ने अवस्था समेत देखिएको।
- (झ) वैदेशिक सहायताका विषयमा विभिन्न सरोकारवालाहरूबीच समान धारणा नभएको र विकास साझेदारका क्रियाकलापप्रति नकारात्मक टीकाटिप्पणी हुने गरेको।
- (ञ) विकास साझेदारहरूसँग ऋण तथा अनुदान लिने क्रममा हुने आपसी छलफल तथा वहसमा आफ्ना प्राथमिकता स्पष्ट पार्न र प्रभावकारी वार्ता हुन नसक्दा प्राथमिकता र आवश्यकताअनुसारको क्षेत्रमा सहायता परिचालन गर्न नसकिएको।

सुधार र प्राथमिकताका क्षेत्रहरू

विकास सहायता परिचालनका विभिन्न ढाँचाहरू अभ्यासमा छन्। विकास सहायताका प्राथमिकता प्रष्ट नहुँदा कुनै खास तोकिएको र ठुलो मात्रामा बजेट आवश्यक पर्ने कार्यक्रममा मात्र नभई साधारण शिक्षक तालिम सञ्चालन गर्नदेखि प्रारम्भिक कक्षाको पढाइ सिप सुधारका लागि अभिभावक भेला र समुदाय परिचालन गर्नेजस्ता साधारण क्रियाकलापमा समेत वैदेशिक सहायता परिचालन भएको अवस्था छ। भूकम्पपश्चात् सामाजिक, आर्थिक र जनसाङ्ख्यिक पक्षको अध्ययन नगरी ठुला-ठुला विद्यालय भवनहरू निर्माण गरियो, तर ती ठुला भवन भएका विद्यालयमा विद्यार्थी सङ्ख्या क्रमशः घटिरहेको छ। करिब ६० मिलियन डलरको अनुदानमा सञ्चालन भएर सन् २०२० मा सकिएको 'प्रारम्भिक कक्षा पढाइ कार्यक्रम' को प्रतिफल दिगो हुन सकेन।

शिक्षा क्षेत्रको सहायतालाई पूर्वाधार विकास (पुस्तकालय, प्रयोगशाला, प्रविधि पूर्वाधार) मा केन्द्रित गरी नियमित बजेटबाट शिक्षक तालिम र क्षमता विकासका कार्यहरू गर्नु आवश्यक देखिन्छ। विकास साझेदारका प्रस्तावहरूमा गहन छलफल र बहस हुन जरुरी छ। उनीहरूलाई हाम्रा प्राथमिकताका बारेमा प्रष्टसँग बुझाउन पनि आवश्यक देखिन्छ। हाल विश्व बैंकको ऋणमा सञ्चालित उच्च शिक्षाको परियोजना होस् वा स्विजरल्याण्ड सरकारको प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षाका परियोजना, यिनको प्रगति एकदमै निराशाजनक रहेको छ। अन्तरसरकार समन्वय प्रभावकारी नहुँदा कार्यान्वयनमा कठिनाइ सिर्जना भएको छ।

विकास सहायताको परिचालनमा जवाफदेहिताको पद्धतिलाई पुनर्संरचना वा पुनर्परिभाषित गर्नुपर्ने देखिन्छ। विकास साझेदारको प्राविधिक सहायता विदेशी विज्ञ र परामर्श सेवामा बढी केन्द्रित हुने भएकाले नेपालमा दक्ष जनशक्ति नभएको क्षेत्रमा मात्र विदेशी विज्ञलाई स्वीकार गर्ने गरी सुधार हुनु जरुरी छ। विकास सहायता परिचालन र दिगोपनाका लागि संस्थागत क्षमता विकासलाई पनि प्राथमिकतामा राख्नुपर्ने देखिन्छ। एक्काइसौं शताब्दीका लागि आवश्यक जनशक्ति निर्माण र विश्वव्यापी रूपमा प्रतिस्पर्धी नागरिक उत्पादनका लागि शैक्षिक पूर्वाधार केन्द्रित, नतिजामा आधारित र दिगो विकासमा केन्द्रित सहायता नै अबको प्राथमिकता हुनुपर्छ।

निष्कर्ष

शिक्षामा वैदेशिक लगानी ऋण, अनुदान, वस्तुगत सहायता, 'टर्न की' परियोजना, बजेट सहायता र प्राविधिक सहायता लगायतका विभिन्न स्वरूपमा हुँदै आएको छ। सन् १९९० को दशकबाट सुरु भएको 'सबैका लागि शिक्षा' अभियानसँगै वैदेशिक सहायताका परियोजना र सहयोगको मात्रा बढेको थियो। विकास साझेदारका आफ्नै प्राथमिकता र परामर्शदाताबाट तयार पारिने सहायताका परियोजना

प्रस्तावहरूमा नेपाल सरकारका तर्फबाट हुने द्विपक्षीय तथा बहुपक्षीय वार्ताहरूमा पर्याप्त तयारी नहुँदा, हाम्रो आवश्यकता र प्राथमिकतामा विकास सहायता परिचालन हुन नसकेको सन्दर्भलाई विशेष ध्यान दिनु आवश्यक छ। विकास सहायता व्यवस्थापन प्रणाली (Foreign Aid Management Information System) को विकास र प्रभावकारी सञ्चालनमार्फत सबैखाले सहायताहरूलाई एकीकृत गर्ने र सरकारका प्राथमिकताका क्षेत्रमा मात्र परिचालन गर्ने व्यवस्था गर्न सकियो भने विकास सहायताको सान्दर्भिकता, प्रभावकारिता र दिगोपना कायम गर्न सकिन्छ।

सन्दर्भ सामग्री

- अर्थ मन्त्रालय. (२०८२). *वैदेशिक सहायता परिचालन नीति २०८२*. नेपाल सरकार।
- शिक्षा मन्त्रालय. (२०६६). *विद्यालय क्षेत्र सुधार योजना २०६६—२०७२*. नेपाल सरकार।
- शिक्षा मन्त्रालय. (२०७२). *विद्यालय क्षेत्र विकास योजना २०७३—२०७९*. नेपाल सरकार।
- शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय. (२०८०). *विद्यालय शिक्षा क्षेत्र योजना २०७९-२०८८*. नेपाल सरकार।
- नेपाल कानून किताब व्यवस्था समिति. (२०७२). *नेपालको संविधान*. नेपाल सरकार।
- शर्मा, गोपीनाथ. (२०७०). *शिक्षामा देखे सुने र भोगेका कुरा*. मकालु प्रकाशन गृह।
- सिन्हा, रामस्वरूप. (२०६३). *एक्काइसौं शताब्दीको शैक्षिक दूरदृष्टि*. काभ्रे अफसेट प्रेस।
- Asian Development Bank. (n.d.). *Documents and reports*. <https://www.adb.org/projects/documents>
- ERIC. (n.d.). *Education resources information center*. <https://www.eric.ed.gov>
- Pant, D. (1981). Integrated rural development projects in Nepal: An appraisal. *PRASHASAN, 13*(1).
- Wood, H. B. (1965). *The development of education in Nepal*. U.S. Department of Health, Education and Welfare, Office of Education.
- World Bank. (n.d.). *World Bank documents & reports*. <https://documents.worldbank.org/en/publication/documents-reports>.

प्रशासन मंसिर २०८२, वर्ष ५७, अङ्क २, पूर्णाङ्क १४२, ६०-७५

©२०८० सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय

<https://doi.org/10.3126/prashasan.v57i2.91210>

www.mofaga.gov.np/prashasanjournal

ISSN: 2565-5043 Print / ISSN: 2822-1974 Online

निजामती प्रशासनमा स्वास्थ्य सचेतना: जोखिम न्यूनीकरणको उपाय

डा. राम थापा क्षेत्री*

लेखसार

सबल र सक्षम कर्मचारी संयन्त्रबाट नै राष्ट्रको समुन्नति, सुशासन र समृद्धि सम्भव छ। तसर्थ, राष्ट्रसेवक कर्मचारीलाई शारीरिक र मानसिक तवरले स्वस्थ, सबल, मर्यादित, उच्च नैतिकता र मनोबलका साथ काम गर्न सक्ने वातावरणको निर्माण गर्नतर्फ पनि सबैको ध्यान जानु आवश्यक छ। स्वस्थ र सबल जीवनयापन हामी सबैको चाहना हो। जनताको हितमा सेवा गर्ने कर्मचारीहरू स्वस्थ हुनु आवश्यक छ। दीर्घायु, खुसी र सुखी परिवार नै हाम्रा सर्वोपरि कुरा हुन्। हाम्रा स्वच्छ र सन्तुलित आहारविहारमा ध्यान नपुऱ्याउँदा कालान्तरमा जटिल रोगहरूको सिकार बनिरहेका छौं। आकस्मिक स्वास्थ्य समस्या जुनसुकै बेला, जोसुकैलाई आइपर्न सक्छ। त्यस्तो संवेदनशील परिस्थितिमा स्वास्थ्य सम्बन्धी सामान्य सीप र विधिले जीवन रक्षा गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्छ। दैनिक जीवनमा आइपर्ने विभिन्न स्वास्थ्य समस्याहरूलाई तत्कालै उचित चिकित्सकीय व्यवस्थापन गर्न सकिएमा मानव जीवनलाई स्वस्थ, समृद्ध र सबल बनाउन सकिन्छ। आकस्मिक स्वास्थ्य सम्बन्धी ज्ञान र सचेतनाले आफू पनि बचन र अरूलाई बचाउन मद्दत पुग्ने हुँदा स्वास्थ्यसम्बन्धी आधारभूत जानकारी हामी सबैले राख्नुपर्दछ।

शब्दकुञ्जी: सबल प्रशासन, स्वस्थ जीवनशैली, आकस्मिक स्वास्थ्य, मानसिक स्वास्थ्य, स्वास्थ्य बीमा।

* मेडिकल अधिकृत, स्वास्थ्य बीमा बोर्ड

इमेल: drthapa11@gmail.com

पृष्ठभूमि (Background)

राष्ट्रको समुन्नति, सुशासन र समृद्धि सबल र सक्षम कर्मचारी संयन्त्रबाट नै सम्भव छ। तसर्थ, निजामती कर्मचारीलाई शारीरिक र मानसिक तवरले स्वस्थ, सबल, मर्यादित, उच्च नैतिकता र मनोबलका साथ काम गर्न सक्ने वातावरणको निर्माण गर्नतर्फ पनि सबैको ध्यान जानु आवश्यक छ। परिवर्तित मागअनुसार नेपाली जनताको आकाङ्क्षालाई निष्पक्ष र पारदर्शी ढङ्गबाट सम्बोधन गर्नुपर्ने अवस्था निजामती प्रशासनलाई रहेको छ। जनताप्रति समर्पित सबल, सक्षम र स्वस्थ निजामती प्रशासन नै अहिलेको माग हो। दैनिक राज्य प्रशासनमा खटिने कर्मचारीहरू स्वस्थ भए मात्र जनतालाई दिइने सेवाप्रवाह र राज्यका नीति कार्यक्रमहरूको सफल कार्यान्वयन गर्न सकिन्छ।

राज्यका सबै नीतिमा स्वास्थ्य (Health in All Policy) लाई प्राथमिकतामा राख्नुपर्दछ। हाम्रा कार्यालय, संस्था, कार्यक्षेत्र तथा घरायसी र व्यक्तिगत जीवनमा आइपर्ने विभिन्न आकस्मिक र प्रणालीगत स्वास्थ्यका विभिन्न घटना र आयामहरूको विवेचनासहित स्वस्थ जीवनशैली र जीवनदायी सीप र उपायहरूका बारेमा यस लेखमा उल्लेख गरिएको छ।

व्याख्या र विश्लेषण

स्वस्थ र सबल जीवनयापन हामी सबैको चाहना हो। जनताको हितमा सेवा प्रवाह गर्ने कर्मचारीहरू पनि स्वस्थ हुनु आवश्यक छ। दीर्घायु, खुसी र सुखी परिवार नै हाम्रा सर्वोपरि हुन्। स्वस्थ जीवन प्राप्तिको चाहनालाई मूर्तरूप दिन हामी आफू कत्तिको अनुशासित र स्वस्थ जीवनशैली अपनाउँछौं भन्ने कुरा महत्त्वपूर्ण हुने गर्दछ। हामीले दैनिक जीवनमा खाने खानाको असन्तुलित व्यवहार तथा शारीरिक क्रियाकलाप एवं व्यायामको कमी गर्दा अधिकांश व्यक्तिहरू विभिन्न रोगबाट ग्रसित बन्दै गइरहेका छन्।

स्वच्छ र सन्तुलित आहारविहारमा ध्यान नपुन्याउँदा कालान्तरमा जटिल रोगहरूको सिकार बनिरहेका छौं। हरेक दिन कम्तीमा आधा घण्टा हिँड्दा वा शारीरिक क्रियाकलाप गर्दा हाम्रो शरीरलाई निकै फाइदा पुग्ने गर्दछ। सफा र स्वच्छ खानेपानीको प्रयोग, हरिया सागसब्जी, फलफूल, सलाद र कागतीको प्रयोगले हाम्रो शरीरलाई चाहिने आवश्यक पोषक तत्वको परिपूर्ति हुने गर्दछ। आजकल धेरै मानिसको शारीरिक निष्क्रियताका कारण पेट लाग्ने, अत्यधिक वजन वृद्धि हुने जस्ता समस्याहरू देखापरेका छन्। त्यस्ता मोटोपना भएका व्यक्तिले अस्पताल पुगेर रगतमार्फत कलेजो सम्बन्धी जाँच,

कोलेस्ट्रॉल सम्बन्धी जाँच, मधुमेह, मुटु तथा रक्तनली सम्बन्धी रोग र उमेरअनुसारको परीक्षण इत्यादि गर्नाले धेरै रोगहरू बेलैमा स्क्रिनिङ गर्न सकिन्छ।

दैनिक मानवीय जीवनमा देखापर्ने स्वास्थ्य समस्याअन्तर्गत उच्च रक्तचाप (Hypertension) पनि गम्भीर समस्याका रूपमा देखापरेको छ। नेपालका सबै क्षेत्र र सबै वर्ग समुदायका मानिसहरू यो समस्याबाट ग्रसित छन्। उच्च रक्तचापको बेलैमा निदान गरी औषधि सेवन गर्नु नै पहिलो महत्त्वपूर्ण काम हो। कुनै गम्भीर लक्षण नदेखिने तर रक्तचाप परीक्षण गर्दा प्रेसर बढेका घटना हाम्रा स्वास्थ्य संस्थाहरूमा प्रशस्त छन्। चिकित्सकले उच्च रक्तचापको औषधि सुरु गर्नुपर्छ भन्दा नमान्ने प्रवृत्तिले गर्दा पनि उच्च रक्तचापका बिरामीहरू मस्तिष्कघात (Stroke), हृदयघात (Heart Attack), पक्षघात (Paralysis), मिर्गौला सम्बन्धी रोग (Kidney Disease) लगायत विभिन्न स्वास्थ्य जटिलता लिएर अस्पताल पुग्ने गरेको पाइन्छ। उच्च रक्तचाप बेलैमा परीक्षण गरेर चिकित्सकको निगरानीमा औषधि सुरु गर्ने, साथमा नियमित व्यायाम, योगा, ध्यान तथा खानामा सन्तुलन मिलाउन सकेमा यो समस्यालाई बेलैमा नियन्त्रण गर्न सकिन्छ।

सीपीआर (Cardio Pulmonary Resuscitation: CPR)

आकस्मिक स्वास्थ्य समस्या जुनसुकै बेला, जोसुकैलाई आइपर्न सक्छ। त्यस्तो संवेदनशील परिस्थितिमा स्वास्थ्य सम्बन्धी सामान्य सीप र विधिले जीवन रक्षा गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्छ। आकस्मिक स्वास्थ्य समस्या आइपर्दा जानैपर्ने विधिहरूमध्ये कार्डियो पल्मोनरी रिसुसिटेशन (सीपीआर) महत्त्वपूर्ण र जीवनदायी उपचार विधि हो।

हृदयघात भई अचेत हुँदा वा अन्य दुर्घटनाका कारण रक्तसञ्चार र श्वासप्रश्वास प्रणालीमा गम्भीर क्षति पुगेर मृत्युको मुखमा पुगेको बिरामीलाई तत्कालै मुटुमा थिचेर रक्तसञ्चार प्रवाह गराउने र मुखद्वारा अक्सिजन पठाएर श्वासप्रश्वास प्रणाली जीवित गराउने विधि नै सीपीआर हो। घटना भएलगत्तै वा घटना भएको कम्तीमा ६ देखि ८ मिनेटभित्र यो विधि अपनाउनुपर्छ। बिरामीको श्वासप्रश्वास प्रणाली सुचारु गराउन कम्तीमा आधा घण्टादेखि ४५ मिनेटसम्म निरन्तर सीपीआर दिनु आवश्यक हुन्छ।

सीपीआर विधि सिक्नाले आकस्मिक रूपमा बिरामी परेर मृत्युको मुखमा पुगेका व्यक्तिलाई बचाउन सकिन्छ। हृदयघात हुँदा, सडक दुर्घटना तथा भीरबाट खस्दा, खानेकुरा अडिक्दा, निसासिँदा, विषादी सेवन, धुवाँका कारण हुने घटना, करेन्ट लागेर हुने दुर्घटना, पानीमा डुबेर हुने घटना, लागूऔषध तथा

मदिरा सेवन आदिका कारण श्वासप्रश्वासमा समस्या भई बेहोस भएका बिरामीलाई सीपीआर दिनुपर्ने हुन सक्छ।

सीपीआर विधिलाई पाँच चरणमा सम्पन्न गर्न सकिन्छः

पहिलो चरण : सर्वप्रथम कुनै पनि घाइते, बिरामी वा तत्काल बेहोस अवस्थामा रहेका व्यक्तिलाई घटनास्थलमै अन्य केही कुराको पर्बाह नगरी वरपर भएका व्यक्तिलाई समेत सहयोगका लागि आग्रह गर्नुपर्छ र उद्धार गरी नजिकैको सुरक्षित स्थानमा लैजानुपर्छ।

दोस्रो चरण : घाइते वा अचेत बिरामीलाई उत्तानो पारी घाँटीमा आड दिँदै नजिकै सुरक्षित स्थानमा ल्याउनुपर्छ। घाइते वा बिरामीलाई उद्धार गर्दा टाउकोतिर एक जनाले, ज्यानमा एक जनाले र खुट्टातिर अर्को व्यक्तिले समातेर कडा सतह (जस्तै: भुईँ वा सडक) मा उत्तानो पारेर सुताउनुपर्छ। सीपीआर दिने क्रममा मुटु थिच्नुपर्ने हुँदा बिरामीलाई नरम डस्ना वा सोफामाथि राख्दा यो प्रक्रिया प्रभावकारी हुँदैन।

तेस्रो चरण : त्यसरी उद्धार गरी ल्याइएको व्यक्ति वा घाइते साँच्चै अचेत हो भनी प्रष्ट हुनका लागि दुवै कुममा आफ्ना दुई हात राखी घचघच पादैँ उसको नाम लिनुपर्छ। अथवा 'दाइ सुन्नुस् तः, 'दिदी हेर्नुस् तः जस्ता वाक्य बोल्दैँ रुद्रघण्टीको छेउको गहिरो भागमा नाडी (चाल) महसुस गर्नुपर्छ। सो धड्कनमार्फत अचेत व्यक्तिले श्वास फेरे/नफेरेको यकिन गर्नुपर्छ। कथंकदाचित यो प्रक्रिया गर्दासम्म बिरामीको होस आयो भने केहीबेर देखे कोल्टे पारिदिएर तुरुन्तै नजिकको अस्पताल लैजाने तयारी गर्नुपर्छ। तर, बिरामी वा घाइते अचेत नै हो भनी प्रष्ट भएमा सीपीआर दिने तयारी गर्नुपर्छ।

सीपीआरको मुख्य उद्देश्य भनेको मस्तिष्क, मुटु र मिगौलामा रक्तसञ्चार, खासगरी मस्तिष्कमा रगत र त्यससँगै अक्सिजन प्रवाह निरन्तर राखी मस्तिष्कका रक्तकोषिका मर्न नदिनु नै हो। त्यसका लागि घाइते वा अचेत भएको ६ देखि ८ मिनेटभित्र सीपीआर सुरु गर्न सक्दा मात्र घाइतेलाई बचाउने सम्भावना प्रबल रहन्छ। तसर्थ, सीपीआरको प्रत्येक चरण यथासक्य चुस्त ढङ्गले सावधानीपूर्वक गर्नुपर्छ।

चौथो चरण : अचेत व्यक्तिको बायाँपट्टि घुँडा धसेर बस्नुपर्छ। दुवै हातका कुहिना र पाखुरा सीधा पारेर अर्थात् कुहिना नबङ्ग्याई छातीको बीच भाग (दुवै स्तनका मुन्टाको बीच) र शरीरको मध्यरेखा जोडिने (टाई आकारको पातलो हड्डीको पुच्छर) भागमा एक हातमाथि अर्को हात खप्ट्याएर, दुवै हातका औँला

थापा क्षेत्री, राम, २०८२

एक-अर्कामा छिराई (माछीकाँडे आकारमा) शरीरको बलसमेत लाग्ने गरी हत्केलाको डिलले एक—दुई गन्दै ३० पटक थिचनुपर्छ।

एकपटक थिचेर छाती माथि आउन्जेल अर्को पटक थिच्ने प्रक्रिया निरन्तर जारी राख्नुपर्छ। एक मिनेटमा करिब १०० देखि १२० पटक पर्ने गरी १८ देखि २० सेकेन्डभित्र ३० पटक थिचनुपर्छ। थिच्दा यसको गहिराइ कम्तीमा २ इन्च (५ से.मी.) हुनुपर्छ। यसरी निरन्तर आफ्नो शरीरको तागत लगाएर थिच्ने क्रममा हात छातीमा नै रहनुपर्छ। दुवै हातले छातीमा थिच्दा हुने गहिराइअनुसार नै सीपीआरको प्रभावकारिता हुने हुँदा हाम्रो शरीरको तागतले भ्याएसम्म प्रभावकारी सीपीआर निरन्तर दिनुपर्छ। आफू थाकेको अवस्थामा अर्को व्यक्तिलाई बोलाई तुरुन्तै जुन अवस्थामा छोडेको हो, त्यही चरणबाट निरन्तरता दिनुपर्छ।

यसरी छातीमा थिच्ने क्रममा बिरामी वा घाइतेको करडका हड्डी भाँचिन पनि सक्छन्। तर, भाँचिएको हड्डी पुनः जोडिने हुँदा बिरामी बचाउन हड्डी भाँचिने चिन्ता लिनुहुँदैन। भाँचिएको हड्डी पुनः जोडिन्छ, तर सीपीआर दिन ढिलो गरिए अमूल्य जीवन बचाउन सकिँदैन। तसर्थ, सावधानीपूर्वक घाइतेको जीवन रक्षा गर्ने उद्देश्यका साथ सीपीआर दिनुपर्छ।

पाँचौं चरण : ३० पटक मुटुमा थिचिसकेपछि तुरुन्तै अचेत बिरामीको निधारको तल आफ्नो देब्रे हातले थिचनुपर्छ। बिरामीको चिउँडो केही उचाली देब्रे हातले नाकको प्वाल थुनेर घाइतेको मुखमा आफ्नो मुख टपक्क जोडी सीपीआर दिने व्यक्तिले दुई पटक लामो श्वास दिनुपर्छ। घाइते व्यक्तिलाई मुख जोडेर छोडेको श्वासको अक्सिजनको मात्रा (१६ प्रतिशत) नै पनि उक्त अवस्थाका लागि पर्याप्त हुन सक्छ। यसरी अक्सिजन दिने क्रममा घाइतेको मुखमा रगत वा अन्य फोहोर वस्तु भए तुरुन्तै सफा पारेर एक हातलाई ढुङ्ग्रो आकारमा मुखमा जोडेर पनि श्वास दिन सकिन्छ। अथवा, केही नसकिए छाती थिच्ने काम मात्रै भए पनि निरन्तर गरिरहनुपर्छ।

एक वर्षमुनिका शिशुको हकमा, कुनै पनि आकस्मिक स्वास्थ्य समस्याका कारण अचेत भएमा दुई औँलाले सोहीअनुसार आधा घण्टादेखि ४५ मिनेटसम्म (एम्बुलेन्स नआइपुग्नुजेल) छातीको बीच भागमा १५ पटक थिच्ने र दुई पटक श्वास दिने गर्नुपर्छ। एकदेखि १२ वर्षमुनिका बच्चाका लागि दिइने सीपीआर माथि उल्लेख गरिएबमोजिम दुवै हातले ३० पटक थिच्ने र दुई पटक श्वास दिने गर्नुपर्छ।

यसरी कम्तीमा आधा घण्टासम्म दिइने सीपीआरले घाइते वा अचेत बिरामीलाई तत्कालै जीवनदान दिन सकिन्छ। कुनै पनि आकस्मिक स्वास्थ्य समस्या वा घटना भई घाइते वा अचेत भएका बिरामीलाई उद्धार गरी अस्पताल लैजाने बेलासम्म निकै ढिलो भइसक्ने हुनाले सीपीआर विधि घटनास्थलमै अविलम्ब सुरु गरिहाल्नुपर्छ। त्यसका लागि घाइते बिरामी अचेत अवस्थामा पुगेको हो वा होइन भनी निम्नो गरी घटनास्थलमा पुगेका जोसुकै उद्धारकर्ता वा व्यक्तिले सीपीआर सुरु गर्न सक्छन्। कोही व्यक्ति एकासि बेहोस/अचेत भएमा बिरामीको श्वासप्रश्वास र रक्तसञ्चारको अवस्था यकिन गरेर मुखमा गुलियोजन्य पदार्थ खुवाउनुपर्दछ।

जीवनदायी सीपीआर विधिलाई बालकक्षादेखि नै पाठ्यक्रममा समावेश गरी गाउँघर, टोल-छिमेक र समुदाय सबैतिरका नागरिकलाई तालिम दिनु आवश्यक छ। कार्यालय, विमानस्थल, व्यापारिक मल, विद्यालय, शिक्षण संस्था र धार्मिकस्थल जस्ता नागरिकको बाक्लो आवतजावत हुने स्थानमा प्रभावकारी सीपीआर सम्बन्धी जानकारी र अटोमेटेड एक्सटर्नल डिफिब्रिलेटर (AED) मेसिन अनिवार्य व्यवस्था गर्नुपर्छ। सीपीआर विधि सम्बन्धी तालिमका श्रव्यदृश्य सामग्रीहरू इन्टरनेट र युट्युबमा सजिलै प्राप्त हुने भएकाले प्रभावकारी सीपीआर दिने तरिका सबैले जानिराख्नु अपरिहार्य छ।

खानेकुरा अड्किएर हुने घटना (Choking)

खानेकुरा अड्किएर हुने घटनामा (Choking) अर्को व्यक्तिले पछाडिबाट आएर बिरामीलाई निहुराएर ढाडमा सात पटक हिकार्उने र पेटमा मुठी बनाएर जुरुक-जुरुक पारेर उचाल्ने विधि अड्किएको खाना ननिस्कनुजेल निरन्तर गरेमा बिरामीको ज्यान जोगाउन सकिन्छ। साना बच्चाहरूको घटनामा बच्चाको चिउँडोलाई हत्केलाले समाएर अर्को हातले पछाडि ढाडमा हिकार्उने (Back slap) विधि गर्दा पनि अकाल मृत्युबाट जोगाउन सकिन्छ।

त्यस्तै एकलै हुँदा खाना अड्किएमा दुवै हात माथि उचाल्ने तथा कुर्सीको पछिल्लो भागमा उभिएर त्यसको माथिपट्टि एउटा हातको मुठीमा पेट राखेर निहुरिने गर्नाले पनि सहज बनाउन सकिन्छ। यस्ता जीवनदायी विधिहरू हामीले तालिमप्राप्त चिकित्सक तथा अन्य श्रव्यदृश्य माध्यममार्फत सबैलाई सिकाउन सक्छौं।

सर्पदंश (Snake Bite)

नेपालमा बर्सेनि हजारौं मानिसलाई सर्पले टोकेका घटना सार्वजनिक हुने गरेका छन्। तीमध्ये सयौं मानिसको समयमै उपचार नपाउँदा अकालमा ज्यान जाने गरेको पाइन्छ। विशेष गरी गर्मी मौसममा सर्पले टोक्ने घटना वृद्धि हुने गरेको छ। तराई—मधेसमा मात्र नभएर अहिले पहाडी जिल्लाहरूमा समेत सर्पले टोकेका घटना बढिरहेका छन्। प्रत्येक जिल्ला अस्पतालमा 'एन्टि स्नेक भेनम'को उपलब्धता आवश्यक छ। सर्पले टोक्दा टोकेको भागलाई स्थिर राखेर (हातलाई डोरीले बाँध्ने होइन) तुरुन्त अस्पताल लैजानुपर्दछ। अस्पताल तथा नेपाली सेनाका सर्पदंश उपचार केन्द्रहरूमा सर्पको विष मार्ने औषधि (Anti Snake Venom) उपलब्ध हुने हुँदा बिरामीलाई सान्त्वना दिएर जुनसुकै सवारीसाधनको माध्यमबाट छिटोभन्दा छिटो नजिकको अस्पताल वा नेपाली सेनाको सर्पदंश उपचार केन्द्र पुऱ्याउनुपर्दछ।

सवारीसाधनमा सिटबेल्टको अनिवार्य प्रयोग गर्ने, दुईपाङ्ग्रे सवारीमा दुवै जनाले चिउँडोसम्म छोप्ने गरी बलियो हेलमेट (Full Helmet) अनिवार्य लगाउने, महिलाहरूले दुईपाङ्ग्रे सवारीमा यात्रा गर्दा सल, सारी, कपडा वा अन्य सामान नलत्नने गरी यात्रा गर्ने, बालबालिका तथा महिलाहरूलाई सवारीको अघिल्लो भागमा यात्रा नगराउने, अविरल वर्षाको समयमा खोलानाला, खहरे तथा नदीमा जथाभावी नजाने, वनजङ्गलमा घाँस-दाउरा गर्न जाँदा समूहमा साथ लिएर जाने, जङ्गली विषालु च्याउको सेवन नगर्ने, अरिङ्गल वा बारूलाले चिलेर हुने प्रतिक्रिया (Anaphylactic Shock) भएमा तत्काल अस्पताल पुगेर एलर्जी विरुद्ध सुईमार्फत उपचार सुरु गर्ने, कोही बेहोस वा अचेत भएमा तत्काल सीपीआर सुरु गर्ने तथा जस्तोसुकै स्वास्थ्य समस्या आइपर्दा हेलचेन्ट्रयाई नगरी तुरुन्तै अस्पताल पुग्दा मानवीय क्षति रोक्न सकिन्छ। बर्खायाममा फल्ने नचिनेको जङ्गली च्याउको सेवनले पनि धेरै नागरिक बिरामी हुने र ज्यान समेत जाने घटना बढेकाले नचिनेका च्याउ सेवन गर्नु हुँदैन।

कुनै पनि घाउलाई सफा राख्न, काठ, ढुङ्गा, फलाम वा सडक दुर्घटनाका कारण शरीरको कुनै भागमा चोटपटक लागेमा बिटाडिन सोलुसन लगाएर टिटानस विरुद्ध टी.टी. (Tetanus Toxoid) खोप अनिवार्य लगाउनुपर्दछ। सरकारी अस्पतालमा टी.टी. खोप निःशुल्क प्राप्त गर्न सकिन्छ। विभिन्न निर्माणाधीन सडक, संरचना आदिमा खाल्डाखुल्डी भएमा वा पानी भरिएका खाल्डा भएमा त्यस्तो स्थानमा सबैले बुझ्ने गरी सावधानीको चिह्न राखिदिनुपर्दछ।

डेङ्गी र स्क्रब टाइफस सङ्क्रमण (Dengue & Scrub Typhus Infection)

धेरैले महत्त्व नदिएको लामखुट्टेको टोकाइबाट हुने डेङ्गी र स्क्रब टाइफस जस्ता गम्भीर स्वास्थ्य समस्यालाई पनि हामीले बेलेमा उपचार गर्न आवश्यक छ। यस्ता सङ्क्रमणका लक्षण देखिनासाथ जथाभावी औषधिको सेवन नगरी बेलेमा अस्पताल पुगेर चिकित्सकको परामर्श लिनुपर्दछ। ज्वरो सम्बन्धी स्वास्थ्य समस्यामा बेलेमा चिकित्सकीय परामर्श नलिँदा धेरै नागरिकको ज्यान जाने गरेकाले अस्पताल जाने बानीलाई विशेष प्राथमिकता दिनुपर्दछ। डेङ्गी सङ्क्रमणबाट जोगिने उपायहरूको पालना गर्ने तथा सङ्क्रमण भइहालेमा तुरुन्त अस्पताल पुगेर चिकित्सकको निगरानीमा उपचार सुरु गर्नुपर्दछ। डेङ्गी सङ्क्रमणलाई सामान्य रूपमा लिँदा यस रोगबाट हुने जटिलताका कारण बिरामीको ज्यान समेत जाने हुँदा बेलेमा परीक्षण गरी उपचार सुरु गर्नु अपरिहार्य छ।

रेबिज रोग (Rabies Infection)

घरमा पालिएका वा सडकमा पाइने कुकुर, बिरालो, स्याल, बाँदर, फ्याउरो जस्ता जीवजन्तुले टोकेमा, चिथोरेमा वा घाउमा चाटेमा आधा घण्टासम्म साबुनपानीले सफा गरेर तुरुन्त रेबिज विरुद्धको खोप लगाउन अस्पताल पुग्नुपर्दछ। ठुलो घाउ वा धेरै ठाउँमा टोकेको छ भने चिकित्सकको सल्लाह बमोजिम घाउमै इन्फ्युनोग्लोबुलिन इन्जेक्सन अनिवार्य लगाउनुपर्दछ। घरका गाईवस्तुलाई पनि जीवजन्तुले टोकेमा पशु चिकित्सालयमार्फत समन्वय गरी खोप लगाउन सकिन्छ।

हाम्रा ग्रामीण भेगका धेरै बालबालिकाले कुकुरले टोकेको घटना घर वा स्कुलमा नभन्ने र पछि समय बितेपछि रेबिज रोगका लक्षण देखिएपछि अस्पताल पुन्याउँदा जीवन बचाउने कुनै उपाय नहुने हुँदा हृदयविदारक अवस्थाबाट ज्यान जाने घटना बढिरहेका छन्। त्यसैले रेबिज विरुद्धको सचेतना देशव्यापी बनाउन हामी सबैले आफ्नो स्थानबाट भूमिका निर्वाह गर्नु आवश्यक छ। कुकुरले टोक्ने बित्तिकै वा ७२ घण्टाभित्र खोप लगाउनुपर्दछ। पछिल्लो अनुसन्धान अनुसार ७२ घण्टा बिते पनि कुकुरले टोकेको पुष्टि भएमा रेबिज विरुद्धको खोप लगाउन जानुपर्ने तथ्य उल्लेख छ। यस्ता स्वास्थ्य सचेतना र जानकारीमार्फत रेबिजबाट हुने मृत्युदरलाई शून्य बनाउन सबै स्थानीय निकाय, विद्यालय, सरकारी निकाय तथा स्थानीय जनसमुदायको प्रत्यक्ष वा परोक्ष सहभागिता र समन्वय अपरिहार्य छ।

यौन स्वास्थ्य (Sexual & Reproductive Health)

नेपालमा निकै कम बहस र अन्तरक्रिया हुने अर्को विषय यौन स्वास्थ्य पनि हो। विद्यालय तहदेखि नै राखिएको प्रजनन स्वास्थ्य सम्बन्धी शिक्षाले धेरै हदसम्म सचेतना अभिवृद्धि गर्न सहयोग पुऱ्याएको छ। यौन रोगहरू सन्ने भएकाले सुरक्षित यौन सम्पर्क नै सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण उपाय हो। असुरक्षित यौन सम्पर्क (कन्डमको प्रयोग नगर्ने), कन्डमको सही प्रयोग नगर्दा फुट्ने, लागुपदार्थ दुर्व्यसनीले प्रयोग गरेका सिरिन्जको पुनः प्रयोग गर्दा, एचआईभी सङ्क्रमित बिरामीलाई प्रयोग गरेको सुईले घोचेमा वा रगतजन्य सङ्क्रमण भएमा र पछिल्लो समय पुष्टि भएको विभिन्न ट्याटु खोप्दा पनि एचआईभी सरेको हुँदा त्यस्ता शङ्कास्पद घटनामा ७२ घण्टाभित्र तुरुन्त अस्पताल पुगेर एचआईभी विरुद्धको औषधि सुरु गरेमा यस्ता प्राणघातक रोगबाट बच्न सकिन्छ।

असुरक्षित यौनसम्पर्कबाट हुने विभिन्न यौन रोग तथा एड्सबाट बच्नका लागि कन्डमको सही तरिकाले प्रयोग गर्ने र सम्भावित रोग भएका व्यक्तिसँग असुरक्षित सम्पर्क भएमा ७२ घण्टाभित्र स्वास्थ्य संस्था पुगेर 'पोस्ट एक्सपोजर प्रोफिलाक्सिस' (PEP) २८ दिनसम्म नियमित सेवन गर्नुपर्दछ। साथै, असुरक्षित यौन सम्पर्कबाट हुने सम्भावित रोगबाट बच्न 'प्रिप' (Pre-Exposure Prophylaxis) औषधि स्वास्थ्य संस्थाहरूबाट निःशुल्क प्राप्त गर्न सकिन्छ। यस्ता औषधि तथा सामानको प्रयोगबारे स्थानीय चिकित्सक तथा स्वास्थ्यकर्मीहरूबाट आधारभूत ज्ञान लिनु आवश्यक छ।

मानसिक स्वास्थ्य (Mental Health)

मानसिक स्वास्थ्य आज आम नेपालीको निकै चिन्ता र चासोको विषय बनेको छ। बहदो बेरोजगारी, पारिवारिक कलह, उच्च महत्त्वाकाङ्क्षा, आर्थिक अभाव, लागुपदार्थ दुर्व्यसन, धूम्रपान, मद्यपान र राजनीतिक अस्थिरता जस्ता विभिन्न कारणले गर्दा धेरै व्यक्ति तनाव, नैराश्य र मनोरोग जस्ता मानसिक स्वास्थ्य समस्याबाट ग्रसित छन्। मनोरोगका लक्षण देखिएका (Anxiety, Depression), आत्महत्याको सोच आउने (Suicidal Thoughts) वा मानसिक रूपले विकसित व्यक्तिहरूले तुरुन्त मनोरोग विशेषज्ञसँग परामर्श गर्ने वा ११६६ मा फोन गरी निःशुल्क परामर्श लिन सकिन्छ। यस्ता समस्यालाई बेलैमा परामर्श गरी उपचार सुरु गरेमा मानवीय जीवनको रक्षा गर्न सकिन्छ। मानिसलाई चिन्तामुक्त र स्वस्थ बनाउन हरेक गाउँ र बस्तीमा योगा तथा ध्यान केन्द्र सञ्चालन गर्नुपर्दछ। यसले पार्ने सकारात्मक प्रभावका कारण स्वस्थ जीवनशैली अपनाउन सबैलाई उत्प्रेरित गरेको छ।

बाल स्वास्थ्य (Child Health)

बालबालिकालाई बाहिरको खानेकुराभन्दा घरमै तयार गरेको पौष्टिक आहार खुवाउनुपर्छ र जङ्ग फुड निषेध गर्नुपर्दछ। हामीले दैनिक खाने खानालाई सन्तुलित भोजनको रूपमा मिलाएर खानु आवश्यक छ। दैनिक बिहान र बेलुका खाना खाइसकेपछि अनिवार्य दाँत माइने बानीको विकास गर्नुपर्दछ। वर्षमा एकपटक दन्त चिकित्सकलाई भेटेर दन्त परीक्षण गर्नु लाभदायक हुन्छ। मुख तथा दन्त स्वास्थ्यको ख्याल गरी धूम्रपान, मद्यपान, खैनी, पराग र गुटखा सेवनबाट टाढा रहनुपर्दछ।

सडक दुर्घटना (Road Traffic Accident)

नेपालमा सडक दुर्घटनाका कारण धेरै मानिसको ज्यान गइरहेकाले ट्राफिक सचेतनालाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ। सवारीसाधन चलाउँदा ट्राफिक नियमको पालना गर्ने, बलियो र चिउँडोसम्म ढाक्ने हेलमेट लगाउने, राजमार्गको यात्रामा दुईपाङ्ग्रे सवारीका यात्रीले पनि अनिवार्य हेलमेट लगाउनुपर्ने, सिटबेल्टको अनिवार्य प्रयोग गर्ने, राति हिँड्दा वा दुईपाङ्ग्रे सवारी चलाउँदा चम्किलो ज्याकेट लगाउने र बाटो काट्दा जेब्रा क्रसिङ प्रयोग गर्ने जस्ता कार्यलाई कडाइका साथ पालना गर्नुपर्दछ।

निर्माणाधीन सडक वा संरचनामा खाल्डाखुल्डी भएमा सावधानीको चिह्न राखिदिनुपर्दछ। यात्राको क्रममा शौचालयका लागि राजमार्ग छेउछाउमा जाँदा सावधानी अपनाउनुपर्दछ। सवारीसाधनको झ्यालबाट प्लास्टिक तथा अन्य वस्तु बाहिर फ्याक्दा दुर्घटनाको जोखिम हुने भएकाले फोहोर बाहिर फाल्न निषेध गर्नुपर्दछ। उच्च पहाडी भेग वा अत्यधिक चिसो स्थानमा जाँदा सुरक्षित तवरले आवश्यक औषधिको प्रबन्ध गरी यात्रामा निस्कनुपर्दछ।

खसेर हुने दुर्घटना (Fall Injury)

हाम्रो समाजमा बालबालिकाहरू झ्यालबाट खसेर हुने दुर्घटना, भाँडामा भरिएको पानी, पोखरी, नाला वा कुलोमा डुब्ने, खाटबाट खस्ने र जथाभावी औषधि खाने जस्ता घटनाका कारण गम्भीर स्वास्थ्य समस्या देखापर्ने हुँदा सबै अभिभावक तथा सरोकारवाला निकायले विशेष सावधानी अपनाउनु आवश्यक छ। ग्रामीण भेगमा घाँस-दाउरा गर्ने क्रममा रुख वा भीरबाट खसेर धेरै नागरिकको ज्यान जाने गरेकाले

थापा क्षेत्री, राम, २०८२

स्थानीय पालिकाहरूले यस्ता जोखिमपूर्ण कार्यमा सावधानी र सचेतनामूलक कार्यक्रम आयोजना गर्नुपर्दछ।

जलन (Burn Injury)

कुनै पनि पोलेको घटना (जलन) मा पोलेको भागलाई आधा घण्टासम्म चिसो पानीले भिजाउनु सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण उपचार पद्धति हो। धाराको पानी, बगेको खोलाको पानी वा जम्मा गरेर राखेको सफा पानीले पोलेको भागलाई भिजाउँदा जटिल घाउ हुनबाट जोगाउन सकिन्छ।

आगो लागेको अवस्थामा शरीरलाई भुईँमा पल्टाएर लडिबुडी खेल्दा आगो निभाउन सजिलो हुन्छ। तसर्थ, आगो लागेको व्यक्तिले भाग्ने वा कराउने नगरी भुईँमा पल्टिएर लडिबुडी गर्नुपर्दछ। त्यस्तै, सुक्खा मौसममा वनजङ्गलमा हुने आगलागीका घटनाका कारण धेरै जनधनको क्षति हुने हुँदा त्यस्ता घटनालाई न्यूनीकरण र नियन्त्रण गर्ने तथा ज्यान जोगाउने विधिहरूका बारेमा आम जनतालाई सहभागी गराई जनचेतना अभिवृद्धि गराउनु आवश्यक छ। डढेलो निभाउन जाँदा पनि धेरै नागरिक तथा उद्धारकर्मीको मृत्यु हुने घटना बढेकाले तालिमप्राप्त सुरक्षाकर्मीले पूर्ण सुरक्षा कवच र सावधानी अपनाएर मात्र उद्धारमा जानु आवश्यक छ। यस्ता कार्यक्रमको अगुवाइ डिभिजन वन कार्यालय र विभिन्न सुरक्षा निकायमार्फत हुँदै आइरहेकाले त्यस्ता अभियानलाई जनस्तरमा प्रभावकारी ढङ्गले लैजानु आवश्यक छ।

आपत्कालीन औषधि (Emergency Medicine)

हाम्रो दैनिक जीवनमा आवश्यक पर्ने विभिन्न आपत्कालीन औषधिहरू जस्तै: हृदयघात हुँदा चपाएर खानुपर्ने ४ चक्री एस्पिरिन (Aspirin), ज्वरो आउँदा वा पखाला लाग्दा खाने सिटामोल र जीवनजल, एलर्जी वा रुघाखोकी लाग्दा राति एकपटक खाने औषधि, आँखामा राख्ने औषधि, काटेको घाउमा लगाउने औषधि, गज पिस (Gauze piece), ब्यान्डेज, मास्क, पञ्जा, रक्तचाप बढेको अवस्थामा खाने औषधि र रक्तचाप मापन यन्त्र जस्ता सामानहरू हरेक घर, कार्यालय र संस्थामा तयारी अवस्था (Standby) मा राख्नु अपरिहार्य छ।

आकस्मिक अवस्थामा प्रयोग हुने जीवनदायी औषधिहरू साथमै राख्ने र सबै कार्यालय एवं संस्थाहरूमा पनि आधारभूत उपचार सामग्रीसहितको आकस्मिक उपचार बाकस (First Aid Box) अनिवार्य राख्ने प्रणालीको विकास गर्नुपर्दछ। छारे रोग लागेर बेहोस भएका विरामीलाई सुरक्षित स्थलमा उद्धार गरी

अस्पताल पुन्याउनुपर्दछ। नदीमा पौडी खेलन जाँदा हुने घटना न्यूनीकरण गर्न जोखिमयुक्त क्षेत्रमा जान प्रतिबन्ध लगाउने, पौडी खेलन नजान्नेहरू नदीमा नपस्ने, सावधानीयुक्त चिह्नहरू राख्ने र सुरक्षाकर्मीको निगरानी बढाउने जस्ता कार्यहरू गर्नुपर्दछ।

हाम्रो घर-समाजमा रहेका ज्येष्ठ नागरिक तथा दीर्घ रोगी, जस्तै: दम तथा अन्य श्वासप्रश्वास सम्बन्धी बिरामीलाई चिकित्सकको सिफारिसमा Pneumococcal Vaccine र Influenza Vaccine नियमित प्रदान गर्न सकेमा धेरै हदसम्म जटिलता न्यूनीकरण गर्न सकिन्छ। यस्ता खोपहरू जिल्ला तथा पालिका स्तरीय अस्पतालहरूमा व्यवस्थापन गर्न आवश्यक छ। हाम्रो वायुमण्डल दिनप्रतिदिन प्रदूषित हुँदै गइरहेकाले बाहिर निस्कँदा अनिवार्य मास्क लगाउनु बुद्धिमानी हुन्छ।

नेपाली बजारमा फार्मोसी तथा औषधि पसलबाट हुने एन्टिबायोटिकको दुरुपयोग, सिरिन्ज तथा अन्य नार्कोटिक औषधिको दुरुपयोग रोक्न हामी सबै जिम्मेवार हुनुपर्दछ। कसैले त्यस्तो अवैधानिक काम गरेको छ भने कानुनी कारबाहीको दायरामा ल्याउनुपर्दछ। जिम्मेवार निकायहरूले पनि औषधिको दुरुपयोगबारे कडा निगरानी र नियमन गर्न जरुरी छ। विभिन्न धार्मिक अन्धविश्वासका कारण नियमित खानुपर्ने औषधिको प्रयोग नगर्दा धेरै व्यक्तिले अनाहकमा जीवन गुमाइरहेकाले त्यस्ता अन्धविश्वास फैलाउनेहरू विरुद्ध स्थानीय प्रशासनले कडा कारबाही गर्नुपर्दछ।

अङ्गदान : जीवनदान (Human Organ Transplantation)

विभिन्न दुर्घटनाका कारण अकाल मृत्युवरण गरेका व्यक्तिहरूको शरीरबाट निश्चित समयभित्र कलेजो, मिर्गौला, कर्निया र छाला जस्ता केही महत्त्वपूर्ण अङ्गहरू दान गरी अर्को बिरामीलाई प्रत्यारोपण गर्न सकिन्छ। त्यसैले अङ्गदानलाई जीवनदानको रूपमा स्थानीय तहदेखि नै जनचेतनामूलक अभियान सञ्चालन गर्नुपर्दछ। अङ्गदान सम्बन्धी जानकारीमूलक सामग्रीहरू सरकारी निकायहरूमा सबैले देख्ने गरी टाँसिदिनुपर्दछ।

सामाजिक स्वास्थ्य (Social Health)

सामाजिक सेवाका विभिन्न क्षेत्रहरूमध्ये अस्पतालहरूमा रगतको अभावले आकस्मिक अवस्थाका बिरामीलाई समस्या पर्ने हुँदा हरेक स्वस्थ व्यक्ति नियमित रक्तदानमा सरिक हुनुपर्दछ। रक्तदान

कार्यक्रमलाई हरेक संस्थाले प्राथमिकतामा राखी स्थानीय रेडक्रस कार्यालयको समन्वयमा आयोजना गर्नुपर्दछ।

सबै कार्यालयले स्वास्थ्यलाई आफ्नो कार्ययोजनाभित्र समावेश गरी आफ्ना कर्मचारी तथा सेवाग्राहीहरूमा स्वास्थ्य सचेतना अभिवृद्धि गराउने खालका प्रचारप्रसार तथा अभिमुखीकरण कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्दछ। सबै सरकारी तथा गैरसरकारी निकायहरूले आफ्ना हरेक कार्यक्रम तथा नीति योजनाहरूमा स्वास्थ्यलाई पनि प्राथमिकतामा राख्नुपर्दछ।

स्थानीय पालिका तथा प्रहरी कार्यालयहरूले गाउँघरमा रहेका विपन्न, असहाय र भिन्न क्षमता भएका व्यक्तिको पहिचान गरी उनीहरूलाई स्वास्थ्य उपचारका लागि यथासम्भव चाँडो स्वास्थ्य संस्थासम्म पुऱ्याउने व्यवस्था गर्नुपर्दछ। बेलैमा अस्पताल पुगेको खण्डमा जस्तोसुकै समस्याको पनि उचित निराकरण गरी उपचार सम्भव हुने हुँदा यथाशीघ्र अस्पताल जाने परिपाटीको विकास गर्न जरुरी छ।

नसर्ने रोग (Non-Communicable Disease)

आजकल नसर्ने रोगहरूमध्ये मुटु तथा रक्तनलीको रोग र हृदयघात जस्ता समस्याको मूल कारण युवावस्थादेखि नै धूम्रपान तथा मद्यपानको लतमा पर्नु हो। यसले गर्दा कालान्तरमा विभिन्न प्राणघातक स्वास्थ्य समस्याबाट जीवन गुमाउनुपरेको यथार्थ हामीसामु छ। तसर्थ, हाम्रो समाज, गाउँ र जिल्ला हुँदै देशलाई नै धूम्रपान र मद्यपानमुक्त बनाउन चुरोट तथा सुर्तीजन्य पदार्थको बिक्रीवितरणमा बन्देज लगाउने, हुक्का-तमाखुको प्रयोग रोक्ने र मदिराको जथाभावी बिक्रीवितरण नियन्त्रण गर्न नीतिगत तहमै बलियो कानून बनाउन आवश्यक छ।

मदिराको प्रयोगका कारण धेरै मानिसले युवावस्थामै कलेजो सम्बन्धी रोगबाट मृत्युवरण गर्नुपर्ने तथा पारिवारिक समस्या देखापर्ने गरेकोले मद्यपान नियन्त्रण गर्नुपर्दछ। हाम्रा विद्यालयहरूमा पनि धूम्रपान र मद्यपानका असरबारे जनचेतनामूलक अभियान सञ्चालन गर्नुपर्दछ। विषादीजन्य पदार्थ र सिरिन्ज जस्ता सामग्रीको बिक्रीवितरण तथा व्यवस्थापनमा विशेष ध्यान पुऱ्याउनुपर्दछ। कार्यालयमा काम गर्ने कर्मचारीहरूमा बसाइको अवस्था, कुर्सीको प्रयोग तथा शारीरिक निष्क्रियताले मेरुदण्ड तथा नसा सम्बन्धी समस्याहरू देखिने गर्दछन्। हिँडाइ कम हुनु र शारीरिक सक्रियता नहुँदा विभिन्न स्वास्थ्य समस्याहरू थपिने गर्दछन्।

विपद् व्यवस्थापन (Disaster Management)

नेपाल विपद्जन्य जोखिमयुक्त मुलुक भएकाले भूकम्प आउँदा सुरक्षित तरिकाले खुला ठाउँमा निस्कने, सुरक्षित स्थान पहिचान गर्ने र जोखिमयुक्त क्षेत्रमा बसोबास नगर्ने बानी बसाल्नुपर्छ। चट्याङ पदा घरभित्रै बस्ने र बाहिर खुला ठाउँमा हुँदा भुईँमा थचक्क बसेर दुवै हातले टाउको छोपेर बस्नुपर्दछ।

प्राकृतिक विपत्तिबाट जोगिने पूर्वतयारी अभ्यासलाई सबै कार्यालय, संस्था र घरपरिवारले पनि निरन्तरता दिनुपर्दछ। त्यस्तै, 'हाइभोल्टेज ट्रान्समिसन लाइन' को क्षेत्रमा प्रवेश निषेध गर्ने र करेन्ट लागेका विरामीलाई उद्धार गर्दा विद्युत् प्रवाहको अवस्था यकिन गरेर मात्र जाने गर्नुपर्दछ। कार्यालय, संस्था तथा उद्योगहरूमा आगो निभाउने मेसिन (Fire Extinguisher) राख्नुपर्दछ। भूकम्प वा आगलागी हुँदा कार्यालयमा कहाँ सुरक्षित रूपमा जम्मा हुने (Assemble Point) भन्ने पहिचान गरी नियमित अभ्यास गर्ने प्रणालीको विकास गर्नुपर्दछ। बाढी-पहिरो जस्ता प्राकृतिक विपत्तिमा सहज र सुरक्षित उद्धारका लागि निश्चित प्रणालीमार्फत समन्वय, सहकार्य र सहयोग गर्नुपर्दछ।

स्वास्थ्य बीमा कार्यक्रम (Health Insurance Program)

नेपाल सरकारले आम नेपाली जनतालाई स्वास्थ्य उपचारमा आर्थिक भार नपरोस् भनेर स्वास्थ्य बीमा कार्यक्रम २०७२ सालदेखि लागू गरेको छ। हालको व्यवस्थाअनुसार एकाघरका ५ जनासम्मको परिवारले वार्षिक ३,५०० रुपैयाँ योगदान रकम तिरेर १ लाख रुपैयाँसम्मको उपचार सहूलियत पाउने व्यवस्था छ। थप सदस्यका लागि प्रतिव्यक्ति ७०० रुपैयाँका दरले बीमा शुल्क थप गर्नुपर्दछ। यो कार्यक्रममा विपन्न, असहाय, अति सीमान्तकृत, भिन्न क्षमता भएका व्यक्ति तथा ज्येष्ठ नागरिकलाई निःशुल्क स्वास्थ्य बीमा गरिदिने व्यवस्था छ।

स्वास्थ्य बीमामार्फत आकस्मिक सेवा, बहिरङ्ग, अन्तरङ्ग, शल्यक्रिया, आँखा उपचार, दन्त सेवा तथा नियमित औषधिहरू चिकित्सकको परामर्शमा प्राप्त गर्न सकिन्छ। यस्ता लोककल्याणकारी कार्यक्रमलाई गाउँ-शहरसम्म पुऱ्याएर कोही पनि नागरिक उपचारबाट वञ्चित नहुन् भन्ने उद्देश्य राख्नुपर्दछ। सबै नागरिकको अनिवार्य स्वास्थ्य बीमा आवद्धताका लागि प्रचारप्रसारमा विशेष ध्यान दिनु आवश्यक छ। राष्ट्रसेवक कर्मचारीहरूले स्वास्थ्य बीमाबारे सूचना प्रवाह गरी आवद्ध हुन प्रेरित गरेमा यो कार्यक्रम अझ सफल र दिगो हुनेछ।

सरकारी उपचार सहयोग तथा सहलियत

नेपाल सरकारले व्यवस्था गरेका स्वास्थ्य सुविधाहरू जस्तै: राष्ट्रपति गर्भवती महिला हवाई उद्धार कार्यक्रम, सीमान्तकृत समुदाय लक्षित स्वास्थ्य बीमा, जटिल रोगहरू (क्यान्सर, स्पाइनल इन्जुरी, हेड इन्जुरी, मुटु रोग) का लागि प्राप्त हुने उपचार सहयोगबारे आम सर्वसाधारणलाई जानकारी गराउन सूचना सञ्चारलाई प्रभावकारी बनाउनुपर्दछ।

वातावरणीय स्वास्थ्य (Environmental Health)

हाम्रो वातावरणलाई फोहोरमैलामुक्त र प्लास्टिकमुक्त बनाई सरसफाइ कार्यलाई जनसहभागितामूलक अभियानको रूपमा सञ्चालन गर्नुपर्दछ। प्लास्टिक जलाउनाले वायुप्रदूषण हुने भएकाले यसलाई निरुत्साहित गर्नुपर्दछ। खोलानालामा ढलनिकास मिसाउन प्रतिबन्ध लगाउनुपर्दछ। धेरै रोगका जीवाणु पानीबाट सर्ने हुँदा सधैं सफा र उमालेको पानी प्रयोग गर्नुपर्दछ।

करेसाबारी र खाली जमिनमा तरकारी खेती, फलफूल तथा कृषि बाली लगाएर सदुपयोग गर्नुपर्दछ। 'एक घर, एक वृक्ष' रोपण अभियानलाई देशव्यापी बनाउनुपर्दछ। जनचेतनाका माध्यमबाट सुक्या याममा हुने डढेलोका घटना न्यूनीकरण गर्न निजामती प्रशासनले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्नुपर्दछ। शहरी क्षेत्रमा हरियाली प्रवर्द्धन गर्न पार्क तथा वाटिका निर्माणमा जोड दिनुपर्दछ। घर-आँगन, मन्दिर र सडक किनारामा वृक्षरोपण गरी सुन्दरता कायम गर्न सकिन्छ। आध्यात्मिक र मानसिक शान्तिका लागि देव-देवालय र मन्दिरहरूमा हुने पूजा, आरती र मेला-महोत्सवलाई निरन्तरता दिनुपर्दछ। वन क्षेत्र नजिकका बस्तीहरूमा वन्यजन्तुको आक्रमणबाट बच्न र सुरक्षित रहन सचेतनामूलक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नु आवश्यक छ।

निष्कर्ष (Conclusion)

निजामती प्रशासन सबल र जनमुखी बनाउन सबै राष्ट्रसेवक कर्मचारी स्वस्थ र निरोगी बन्न आवश्यक छ। हामीले स्वास्थ्यलाई पहिलो प्राथमिकतामा राखी हाम्रा हरेक गतिविधि र क्रियाकलापलाई सुव्यवस्थित तरिकाले सञ्चालन गर्नुपर्दछ। हामीले सिकेका आकस्मिक स्वास्थ्य सीप र ज्ञानमार्फत सबैलाई बचाउने उद्देश्य लिएर हिँड्नुपर्दछ। हाम्रो जीवनको मूल उद्देश्य नै जनताको हित र मानवसेवा भएकाले आफूले सिकेको ज्ञान र सीप अरुको हितमा सदुपयोग गर्नुपर्दछ। नेपाल सरकारले आधारभूत

तहदेखि नै आकस्मिक स्वास्थ्य सचेतना र जीवनदायी उपचार पद्धतिबारे पाठ्यक्रम विकास गरी लागू गर्नुपर्दछ।

सबै राष्ट्रसेवक कर्मचारी र नागरिक स्वस्थ भए समग्र देश नै स्वस्थ र सबल हुन्छ। तसर्थ, नेपाललाई समृद्ध राष्ट्र निर्माण गर्न सबैले स्वास्थ्यलाई प्राथमिकतामा राख्नुपर्दछ। स्वास्थ्यलाई सबैको महत्त्वपूर्ण पक्षका रूपमा हृदयङ्गम गरी सम्पूर्ण कर्मचारी तथा नागरिकलाई नियमित स्वास्थ्य जाँच र चिकित्सकीय परामर्शमा जोड दिँदै सामुदायिक स्वास्थ्य सचेतना अभियानलाई देशव्यापी बनाई विद्यालय तहदेखि नै आकस्मिक स्वास्थ्य सचेतना सम्बन्धी तालिम दिनु अपरिहार्य छ।

अतः सम्पूर्ण राष्ट्रसेवक कर्मचारी र आम नागरिकले स्वास्थ्यलाई प्राथमिकतामा राखी सबल र जनमुखी प्रशासनमार्फत समृद्ध नेपाल निर्माणमा आपसी सहयोग, समन्वय र सहकार्य गर्नु अपरिहार्य छ।

प्रशासन मंसिर २०८२, वर्ष ५७, अङ्क २, पूर्णाङ्क १४२, ७६-९३

©२०८० सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय

<https://doi.org/10.3126/prashasan.v57i2.91211>

www.mofaga.gov.np/prashasanjournal

ISSN: 2565-5043 Print / ISSN: 2822-1974 Online

नेपालमा बजेट तर्जुमा: कानुनी व्यवस्था, समस्या र समाधानका उपायहरू

हरि प्रसाद उपाध्याय*

लेखसार

नेपालमा बजेट तर्जुमा तथा कार्यान्वयनका लागि नेपालको संविधानमा संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको आर्थिक कार्यप्रणाली सम्बन्धी स्पष्ट व्यवस्था गरिएको छ। बजेट तर्जुमा प्रक्रियालाई व्यवस्थित बनाउन आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन, अन्तर-सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व नियमावली, प्रदेश आर्थिक कार्यविधि ऐन एवं सङ्घीय तथा स्थानीय तहका बजेट तर्जुमा दिग्दर्शनहरू कार्यान्वयनमा रहेका छन्। बजेट तर्जुमाका क्रममा कानुनी व्यवस्थाहरूको प्रभावकारी पालना हुन नसक्नु र आयोजना छनोटमा जनप्रतिनिधि एवं सरोकारवालाहरूको प्रत्यक्ष सहभागिता नजुट्नुले आयोजनाको स्वामित्व र कार्यान्वयनमा जटिलता देखिएको छ। आयोजना छनोट, प्राथमिकीकरण, तर्जुमा, कार्यान्वयन, अनुगमन तथा मूल्याङ्कनलाई प्रभावकारी बनाउन 'आयोजना व्यवस्थापन ऐन' तर्जुमा गरी लागू गर्नु आवश्यक देखिन्छ। प्रस्तुत लेखमा बजेट तर्जुमासँग सम्बन्धित कानुनी व्यवस्थाहरू, विद्यमान समस्याहरू र समाधानका उपायहरूलाई विश्लेषण गरिएको छ।

शब्दकुञ्जी: बजेट तर्जुमा, आयोजना छनोट, बजेट तथा कार्यक्रम।

*प्रदेश लेखा नियन्त्रक, प्रदेश लेखा नियन्त्रक कार्यालय, बागमती प्रदेश

इमेल: hpurimal@hotmail.com

पृष्ठभूमि

बजेटलाई कुनै खास आर्थिक वर्षका लागि सरकारको आम्दानी र खर्चको विवरणसहित घोषणा गरिने कार्यक्रमका रूपमा लिइन्छ। बजेट सामाजिक-आर्थिक परिवर्तन एवं व्यवस्थापकीय नियन्त्रणको एक महत्त्वपूर्ण साधन समेत हो। सञ्चित कोष तथा अन्य सरकारी कोषबाट वार्षिक बजेटअनुरूप मात्र रकम उपयोग गर्न सकिने भएकाले बजेटको संवैधानिक महत्त्व रहेको हुन्छ। यो सरकारको वित्त नीति घोषणा र कार्यान्वयन गर्ने मुख्य माध्यम पनि हो।

बजेटलाई विभिन्न आधारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ; जस्तै: सन्तुलित बजेट, घाटा बजेट र बचत बजेट। त्यस्तै, यसलाई चालु, पुँजीगत र वित्तीय व्यवस्था गरी तीन भागमा वर्गीकरण गरिन्छ (बस्नेत, २०७९)। नेपालको संविधानले तीनवटै तहका लागि छुट्टाछुट्टै आर्थिक कार्यप्रणालीको व्यवस्था गरेको छ। अन्तर-सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४, आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन, २०७६ र स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ मा बजेट तर्जुमासम्बन्धी विभिन्न व्यवस्थाहरू रहेका छन्। प्रदेश तहमा पनि प्रदेश आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व सम्बन्धी ऐन तथा नियमावलीहरू कार्यान्वयनमा छन्। यसका अतिरिक्त, बजेट तर्जुमा दिग्दर्शन, २०७५ र स्थानीय तह योजना तर्जुमा दिग्दर्शन, २०७८ समेत प्रचलनमा रहेका छन्।

यी संवैधानिक तथा कानुनी व्यवस्थाअनुसार बजेट तर्जुमा गरी संघ, प्रदेश र स्थानीय तहका सभाहरूमा पेस भइसकेपछि छलफलका क्रममा सदस्यहरूको गम्भीर असन्तुष्टि रहने गरेको पाइन्छ। तथापि, बहुमतप्राप्त दलको सरकार हुने भएकाले बजेट बहुमतबाटै पारित हुने गरेको छ। बजेट कार्यान्वयनको पक्ष हेर्दा अनुमान गरिएको भन्दा आय र खर्च दुवै न्यून हुने गरेको देखिन्छ। अतः आयोजना छनोटदेखि कार्यक्रम तर्जुमा र कार्यान्वयनसम्म सरोकारवालाहरूको अर्थपूर्ण सहभागिता गराई विनियोजन कुशलता र कार्यान्वयन दक्षतामार्फत 'समृद्ध नेपाल, सुखी नेपाली' को राष्ट्रिय आकांक्षा साकार पार्नु आजको आवश्यकता हो।

नेपालमा बजेट तर्जुमासम्बन्धी कानुनी व्यवस्थाहरू

नेपालको संवैधानिक व्यवस्था

नेपालको संविधानको धारा ५९ को उपधारा (१) मा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहले आफ्नो अधिकारभित्रको आर्थिक अधिकारसम्बन्धी विषयमा कानुन बनाउने, वार्षिक बजेट बनाउने, निर्णय गर्ने, नीति तथा योजना

तयार गर्ने र त्यसको कार्यान्वयन गर्ने व्यवस्था रहेको छ। सोही धाराको उपधारा (३) मा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहले आ-आफ्नो तहको बजेट बनाउनेछन् र प्रदेश तथा स्थानीय तहले बजेट पेस गर्ने समय सङ्घीय कानूनबमोजिम हुने व्यवस्था छ। सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको बजेट घाटा व्यवस्थापन तथा अन्य वित्तीय अनुशासनसम्बन्धी व्यवस्था सङ्घीय कानूनबमोजिम हुने प्रावधान रहेको छ। सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहले आफ्नो आर्थिक अधिकारक्षेत्रभित्रको विषयमा कर लगाउन र ती स्रोतहरूबाट राजस्व उठाउन सक्ने व्यवस्था छ। सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीच राजस्वको बाँडफाँट गर्दा सन्तुलित र पारदर्शी रूपमा गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ।

नेपालको संविधानको भाग १० (धारा ११५ देखि १२५ सम्म) मा सङ्घीय आर्थिक कार्यप्रणाली, भाग १६ (धारा २०३ देखि २१३ सम्म) मा प्रदेश आर्थिक कार्यप्रणाली र भाग १९ (धारा २२८ देखि २३० सम्म) मा स्थानीय आर्थिक कार्यप्रणालीसम्बन्धी व्यवस्था रहेको छ। कर लगाउने, उठाउने, खारेज गर्ने, छुट दिने, परिवर्तन गर्ने वा कर प्रणालीलाई व्यवस्थित गर्ने विषयलाई अर्थ विधेयकका रूपमा सरकारका तर्फबाट मात्र प्रस्तुत गर्न सकिने व्यवस्था छ। सङ्घीय र प्रदेश आर्थिक कार्यप्रणालीमा कानूनबमोजिम बाहेक कर नलगाइने र नउठाइने तथा ऋण नलिइने व्यवस्था छ। साथै, गुठी रकमबाहेक नेपाल सरकारलाई प्राप्त हुने आम्दानीहरू सञ्चित कोषमा जम्मा हुने, सञ्चित कोष वा सरकारी कोषबाट व्यय हुने र सञ्चित कोषमाथि व्ययभार हुने रकमहरूको समेत व्यवस्था गरिएको छ।

नेपाल सरकारको अर्थमन्त्रीले प्रत्येक वर्षको जेठ १५ गते सङ्घीय संसद्का दुवै सदनको संयुक्त बैठकमा राजस्वको अनुमान, सङ्घीय सञ्चित कोषमाथि व्ययभार हुने आवश्यक रकमहरू र सङ्घीय विनियोजन ऐनबमोजिम व्यय हुने आवश्यक रकमहरू समावेश गरी आय र व्ययको अनुमान (बजेट) पेस गर्ने व्यवस्था छ। सम्बन्धित प्रदेशको प्रदेश सभामा सङ्घीय कानूनले तोकेको अवधिमा राजस्व र व्ययको अनुमान पेस गर्नुपर्ने व्यवस्था छ। विनियोजन ऐनबमोजिम व्यय हुने रकम सम्बन्धित शीर्षकमा उल्लेख गरी विनियोजन विधेयकमा राख्नुपर्ने प्रावधान छ।

कुनै आर्थिक वर्षमा विनियोजन ऐनले कुनै सेवाका लागि खर्च गर्न अख्तियारी दिएको रकम अपर्याप्त भएमा, वा विनियोजन ऐनले अख्तियारी नदिएको नयाँ सेवामा खर्च गर्न आवश्यक भएमा, वा चालू आर्थिक वर्षमा विनियोजन ऐनले अख्तियारी दिएको रकमभन्दा बढी खर्च हुन गएमा पूरक अनुमान पेस गर्न सकिने व्यवस्था छ। विनियोजन विधेयक विचाराधीन रहेको अवस्थामा आर्थिक वर्षका लागि अनुमान गरिएको व्ययको कुनै अंश पेसकीका रूपमा ऐनबमोजिम खर्च गर्न सकिने प्रावधान छ। प्राकृतिक

कारण, बाह्य आक्रमणको आशङ्का, आन्तरिक विघ्न वा अन्य सङ्कटको अवस्था परी आय र व्ययको विवरण खुलाउन नसकिने भएमा व्ययको विवरण मात्र भएको उधारो खर्च विधेयक पेस गर्न सकिने व्यवस्था छ। आकस्मिक कार्यका लागि खर्च गर्न आकस्मिक कोष रहने व्यवस्था छ। विनियोजित रकम एक शीर्षकबाट अर्को शीर्षकमा रकमान्तर गर्ने र आर्थिक कार्यविधिसम्बन्धी व्यवस्था आर्थिक कार्यविधि ऐनमा भएबमोजिम हुने व्यवस्था छ। नेपालको संविधानको अनुसूची ५ मा सङ्घको, अनुसूची ६ मा प्रदेशको, अनुसूची ७ मा सङ्घ र प्रदेशको साझा, अनुसूची ८ मा स्थानीय तहको र अनुसूची ९ मा सङ्घ, प्रदेश तथा स्थानीय तहको साझा अधिकारको सूचीको व्यवस्था रहेको छ (नेपालको संविधान, २०७२)।

अन्तर-सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४

अन्तर-सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४ को दफा १६ मा नेपाल सरकार, प्रदेश तथा स्थानीय तहले प्रत्येक आर्थिक वर्षमा आ-आफ्नो कार्यक्षेत्रभित्रका विषयहरूमा हुने सार्वजनिक खर्चको चालु खर्च, पुँजीगत खर्च र वित्त व्यवस्थाका लागि आवश्यक पर्ने रकमसमेत छुट्याई अनुमानित विवरण तयार गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ। तीनवटै तहले सार्वजनिक खर्चको विवरण तयार गर्दा आगामी तीन आर्थिक वर्षमा हुने खर्चको प्रक्षेपणसहितको मध्यमकालीन खर्च संरचना तयार गर्नुपर्ने व्यवस्था छ। सोही ऐनको दफा १८ मा प्रदेश तथा स्थानीय तहले आगामी आर्थिक वर्षका लागि आय-व्ययको प्रक्षेपण गरिएको तथ्याङ्कसहितको विवरण पुस मसान्तभित्र सङ्घीय अर्थ मन्त्रालयमा पठाउनुपर्ने व्यवस्था रहेको छ।

सोही ऐनको दफा २१ मा नेपाल सरकारको अर्थमन्त्रीले प्रत्येक वर्ष संविधानबमोजिम आगामी आर्थिक वर्षको राजस्व र व्ययको अनुमान सङ्घीय संसद्को दुवै सदनको संयुक्त बैठकमा पेस गर्नुपर्ने, प्रदेश सरकारको अर्थमन्त्रीले प्रत्येक वर्ष असार महिनाको एक गतेभित्र आगामी आर्थिक वर्षको राजस्व र व्ययको अनुमान प्रदेश सभामा पेस गर्नुपर्ने र गाउँ कार्यपालिका तथा नगर कार्यपालिकाले प्रत्येक वर्ष असार महिनाको दश गतेभित्र आगामी आर्थिक वर्षको राजस्व र व्ययको अनुमान सम्बन्धित गाउँ वा नगर सभामा पेस गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ। सोही ऐनको दफा २५ मा प्रदेश तथा स्थानीय तहले आर्थिक र वित्तीय नीति तर्जुमा गर्दा नेपाल सरकारको आर्थिक र वित्तीय नीति अनुसरण गर्नुपर्ने व्यवस्था छ। सोही ऐनको दफा २७ मा नेपाल सरकार, प्रदेश तथा स्थानीय तहले सञ्चित कोषमाथि व्ययभार हुने रकमबाहेकका अन्य रकम आफ्नो बजेटमा व्यवस्था गरी सम्बन्धित व्यवस्थापिकाबाट त्यस्तो बजेट स्वीकृत भएपछि मात्र खर्च गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ (अन्तर-सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४)।

आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन, २०७६

आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन, २०७६ को दफा ६ मा आगामी तीन वर्षको समष्टिगत वित्त खाका, बजेट तथा कार्यक्रमको खाका र नतिजाको खाकाका साथै प्रस्तावित आयोजना वा कार्यक्रमको क्रियाकलापगत विवरण, क्रियाकलापको अनुमानित प्रतिइकाइ लागत, आयोजना वा कार्यक्रम सञ्चालनमा लाग्ने अनुमानित समय तथा सोबाट प्राप्त हुन सक्ने प्रतिफलसमेत खुलाई प्रत्येक आयोजना वा कार्यक्रमको प्राथमिकीकरण गरी प्रत्येक आर्थिक वर्षमा तीन वर्ष अवधिको मध्यमकालीन खर्च संरचनाको खाका राष्ट्रिय योजना आयोगले तयार गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ।

सोही ऐनको दफा ७ मा राष्ट्रिय योजना आयोगले अर्थ मन्त्रालयको समन्वयमा मध्यमकालीन खर्च संरचना तथा आगामी आर्थिक वर्षको बजेट र कार्यक्रम तर्जुमा गर्ने प्रयोजनका लागि आगामी तीन वर्षमा उपलब्ध हुने स्रोत तथा गर्न सकिने खर्चको सीमाको पूर्वानुमान चालू आर्थिक वर्षको माघ मसान्तभित्र गरिसक्नुपर्ने व्यवस्था छ। यस प्रयोजनका लागि योजना आयोगको उपाध्यक्षको संयोजकत्वमा एक राष्ट्रिय स्रोत अनुमान समिति रहने व्यवस्था छ। स्रोत अनुमान समितिबाट निर्धारित स्रोत तथा खर्चको सीमाको अधीनमा रही आगामी तीन वर्षको बजेट तर्जुमाका लागि बजेट सीमा, मध्यमकालीन खर्च संरचनाको खाका र राष्ट्रिय गौरवका आयोजनाको बहुवर्षीय स्रोत सुनिश्चितताबमोजिमका आवश्यक रकमहरू समेत उल्लेख गरी आयोजना तथा कार्यक्रम प्रस्ताव गर्ने सम्बन्धी मार्गदर्शन प्रत्येक आर्थिक वर्षको फागुन सात गतेभित्र अर्थमन्त्रीसमक्ष पेस गर्नुपर्ने र यसरी प्राप्त विवरणको आधारमा अर्थ मन्त्रालयले बजेट सीमा र बजेट तर्जुमा सम्बन्धी मार्गदर्शन तयार गरी मन्त्रालय तथा केन्द्रीय निकायमा पठाउनुपर्ने व्यवस्था रहेको छ।

सम्बन्धित निकायका लेखा उत्तरदायी अधिकृतले प्राप्त बजेट सीमा र मार्गदर्शनको अधीनमा रही मन्त्रालयगत बजेट सूचना प्रणाली (एलएमबिआईएस) मा आफू र आफ्नो मातहतका कार्यालय वा निकायको आगामी वर्षको नीति तथा कार्यक्रमसहित बजेट प्रस्ताव तयार गरी बजेट सीमा र मार्गदर्शनमा तोकिएको समयभित्र राष्ट्रिय योजना आयोग र अर्थ मन्त्रालयमा पठाउनुपर्ने व्यवस्था छ। अर्थ मन्त्रालयले लेखा उत्तरदायी अधिकृत वा निजले तोकेको अधिकारीको उपस्थितिमा मन्त्रालयले प्रस्ताव गरेका बजेट तथा कार्यक्रमका अतिरिक्त नगद प्रवाह योजना, राजस्व अनुमानको आधार, राजस्व प्राप्त हुने समय, राजस्व प्रवाहमा पुग्ने योगदान, स्रोतगत, खर्च शीर्षकगत तथा क्रियाकलापगत विषयमा छलफल गर्नुपर्ने व्यवस्था छ।

अर्थ मन्त्रालयले बजेट छलफल तथा प्रस्तावित बजेट र कार्यक्रमको मूल्याङ्कन र विश्लेषणको आधारमा आगामी आर्थिक वर्षको लागि बजेट प्रस्ताव गर्ने व्यवस्था छ। सङ्घ, प्रदेश तथा स्थानीय तहमा नेपाल सरकारले सञ्चालन गर्ने आयोजनाको वर्गीकरण, आयोजनाको कुल लागत, वार्षिक विनियोजन रकमको न्यूनतम सीमा र प्राविधिक पक्षलाई समेत आधारका रूपमा लिई राष्ट्रिय योजना आयोगको सिफारिसमा नेपाल सरकारले गर्ने व्यवस्था छ। राष्ट्रिय योजना आयोगमा राष्ट्रियस्तरको एक आयोजना बैंक (Project Bank) समेत रहने व्यवस्था छ।

आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐनबमोजिमको योजना छनोट गर्ने, मध्यमकालीन खर्च संरचना तयार गर्ने, बजेट प्रस्ताव गर्ने, सरकारी सम्पत्तिको संरक्षण र व्यवस्थापन गर्ने/गराउने, बजेट समर्पण गर्ने/गराउने तथा योजना तथा कार्यक्रमको अनुगमन गरी वित्तीय उत्तरदायित्व कायम गर्ने/गराउने कर्तव्य संवैधानिक अङ्ग तथा निकायको हकमा सम्बन्धित संवैधानिक अङ्ग तथा निकायको प्रमुख, मन्त्रालय तथा केन्द्रीय स्तरको सचिवालय एवं आयोगको हकमा सम्बन्धित मन्त्रालयका विभागीय मन्त्री वा राज्यमन्त्रीको हुने व्यवस्था रहेको छ (आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन, २०७६)।

बागमती प्रदेश आर्थिक कार्यविधि ऐन, २०७४

प्रतिनिधिमूलक रूपमा बागमती प्रदेशको प्रदेश आर्थिक कार्यविधि ऐन, २०७४ को दफा ५ मा प्रत्येक आर्थिक वर्षको बजेट तर्जुमा गर्नुअघि आर्थिक मामिला तथा योजना मन्त्रालयले आगामी तीन आर्थिक वर्षको आम्दानी र खर्चको प्रक्षेपणसहितको मध्यमकालीन खर्च संरचना तयार गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ। उक्त मध्यमकालीन खर्च संरचनामा प्रस्तावित योजना वा कार्यक्रमको क्रियाकलापगत विवरण, प्रत्येक क्रियाकलापको प्रतिइकाइ लागत, सञ्चालनमा लाग्ने अनुमानित समय र त्यसबाट प्राप्त हुने प्रतिफलसमेत खुलाई प्रत्येक योजना वा कार्यक्रमको प्राथमिकीकरण गर्नुपर्ने व्यवस्था छ।

सोही ऐनको दफा ६ मा आगामी आर्थिक वर्षको बजेट तथा कार्यक्रम तर्जुमा गर्ने प्रयोजनका लागि उपलब्ध हुने स्रोत तथा गर्न सकिने खर्चको सीमाको पूर्वानुमान आर्थिक मामिला तथा योजना मन्त्रालयले चालू आर्थिक वर्षको माघ मसान्तभित्र गरिसक्नुपर्ने व्यवस्था छ। स्रोत अनुमान गर्न आर्थिक मामिला तथा योजना मन्त्रालयले एक स्रोत अनुमान समितिको गठन गर्न सक्ने प्रावधान रहेको छ। यसरी स्रोत

अनुमान भएपछि मध्यमकालीन खर्च संरचनासमेतलाई दृष्टिगत गरी आगामी आर्थिक वर्षका लागि गर्न सकिने खर्चको सीमा निर्धारण गर्नुपर्ने व्यवस्था छ।

सोही ऐनको दफा ७ मा आर्थिक मामिला तथा योजना मन्त्रालयले आवधिक विकास योजना र त्रिवर्षीय खर्च संरचनाका आधारमा स्रोत तथा खर्चको सीमाको अधीनमा रही आगामी आर्थिक वर्षको बजेट तर्जुमाका लागि बजेट सीमा र मार्गदर्शन एवं ढाँचा निर्माण गरी चालू आर्थिक वर्षको फागुन महिनाको दोस्रो हप्ताभित्र सम्बन्धित मन्त्रालय, आयोग, सचिवालय र निकायका लागि बजेट सीमा उल्लेख गरी पठाउनुपर्ने व्यवस्था छ।

सोही ऐनको दफा ८ मा साधारण खर्च र वित्तीय व्यवस्थाका लागि बजेट प्रस्ताव गर्दा त्यस्तो खर्च सिर्जना हुने स्पष्ट आधारसहित प्रस्तावित रकमको पुष्ट्याई गर्ने आवश्यक सूचना विस्तृत रूपमा खुलाउनुपर्ने व्यवस्था छ। नयाँ आयोजनाको हकमा बजेट प्रस्ताव गर्दा सम्भाव्यता अध्ययन गर्न आवश्यक रकम तथा सम्भाव्यता अध्ययनपश्चात् आगामी वर्ष खर्च हुन सक्ने रकम मात्र पुष्ट्याईसहित प्रस्ताव गर्नुपर्ने हुन्छ। सम्भाव्यता अध्ययन भई स्वीकृत भइसकेका तथा क्रमागत रूपमा कार्यान्वयनमा रहेका आयोजनाका हकमा खरिद योजना वा सम्झौताअनुरूप आगामी वर्ष आवश्यक पर्ने रकम मात्र प्रस्ताव गर्नुपर्ने व्यवस्था छ। प्रदेश सरकारबाट सिर्जित आर्थिक दायित्व तथा प्रतिबद्धता गरिएका कार्यका लागि पर्याप्त रकम छुट्याएर मात्र नयाँ योजना तथा कार्यक्रमका लागि बजेट प्रस्ताव गर्नुपर्ने देखिन्छ।

सोही ऐनको दफा १० मा आर्थिक मामिला तथा योजना मन्त्रालयबाट प्राप्त बजेट सीमा र मार्गदर्शनको अधीनमा रही निर्धारित ढाँचामा आफू र आफ्ना मातहतका निकायको मध्यमकालीन खर्च संरचनामा आधारित रही कार्यान्वयन गरिने क्रियाकलाप, सोको लागत एवं त्यस्तो लागत बेहोरिने स्रोतसमेत स्पष्ट खुलाई आगामी आर्थिक वर्षको बजेट अनुमानका साथै त्यसपछिका दुई आर्थिक वर्षको खर्च र स्रोतको प्रक्षेपित विवरण एवं नीति तथा कार्यक्रमसहितको बजेट प्रस्ताव तयार गरी निर्धारित समयसीमाभित्रै सम्बन्धित निकायको लेखा उत्तरदायी अधिकृतले आर्थिक मामिला तथा योजना मन्त्रालयमा पठाउनुपर्ने व्यवस्था छ। उक्त प्रस्तावित बजेट तथा कार्यक्रमउपर सम्बन्धित लेखा उत्तरदायी अधिकृतको उपस्थितिमा आर्थिक मामिला तथा योजना मन्त्रालयमा छलफल गर्नुपर्ने प्रावधान छ।

सोही ऐनको दफा १२ मा मन्त्रालयबाट प्रस्ताव भएका बजेट, कार्यक्रम वा आयोजनालाई प्राथमिकीकरण गरी बजेट मस्यौदालाई अन्तिम रूप दिई विनियोजन विधेयक तयार गर्ने जिम्मेवारी आर्थिक मामिला तथा योजना मन्त्रालयको हुने व्यवस्था छ। सोही ऐनको दफा १३ मा प्रदेश आर्थिक मामिला तथा योजना मन्त्रीले प्रत्येक वर्ष असार महिनाको १ गते प्रदेश सरकारको आगामी आर्थिक वर्षका लागि राजस्व र व्ययको अनुमान प्रदेश सभामा पेस गर्नुपर्ने व्यवस्था छ। सोही ऐनको दफा १४ मा प्रदेश सरकारले आय र व्ययको अनुमान तयार गर्नुअघि तत्सम्बन्धमा सम्बन्धित सरोकारवालासँग आवश्यक परामर्श गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको छ (प्रदेश आर्थिक कार्यविधि ऐन, २०७४)।

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा २४ मा गाउँपालिका तथा नगरपालिकाले आफ्नो अधिकार क्षेत्रभित्रका विषयमा स्थानीय स्तरको विकासका लागि नेपाल सरकार र प्रदेश सरकारको नीति, लक्ष्य, उद्देश्य, समयसीमा र प्रक्रियासँग अनुकूल हुने गरी सुशासन, वातावरण, बालमैत्री, जलवायु परिवर्तन अनुकूलन, विपद् व्यवस्थापन, लैङ्गिक तथा सामाजिक समावेशीकरण जस्ता अन्तरसम्बन्धित विषयहरूलाई ध्यान दिई आवधिक, वार्षिक, रणनीतिगत, विषय क्षेत्रगत, मध्यमकालीन तथा दीर्घकालीन विकास योजना बनाई लागू गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ।

स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा ६५ मा स्थानीय तहका उपप्रमुख वा उपाध्यक्षको संयोजकत्वमा 'स्थानीय राजस्व परामर्श समिति' रहने व्यवस्था छ। सोही ऐनको दफा ६६ मा गाउँपालिका तथा नगरपालिकामा प्राप्त हुने आन्तरिक आय, राजस्व बाँडफाँटबाट प्राप्त हुने रकम, अनुदान, ऋण र अन्य आयको प्रक्षेपण र सोको सन्तुलित वितरणको खाका तथा बजेट सीमा निर्धारण गर्न स्थानीय तहका प्रमुख वा अध्यक्षको संयोजकत्वमा 'स्रोत अनुमान तथा बजेट सीमा निर्धारण समिति' रहने व्यवस्था छ।

सोही ऐनको दफा ६७ मा आयको प्रक्षेपण र वितरणको खाका एवं बजेट सीमामा आधारित भई स्थानीय तहको वार्षिक बजेट तथा कार्यक्रम तर्जुमा गर्न उपाध्यक्ष वा उपप्रमुखको संयोजकत्वमा 'बजेट तथा कार्यक्रम तर्जुमा समिति' रहने व्यवस्था गरिएको छ। सोही ऐनको दफा ७१ मा उपाध्यक्ष, उपप्रमुख वा कार्यपालिकाले तोकेको कार्यपालिकाको कुनै सदस्यले आगामी आर्थिक वर्षको राजस्व र व्ययको अनुमान

उपाध्याय, हरि प्रसाद, २०८२

कार्यपालिकाबाट स्वीकृत गराई असार १० गतेभित्र सभामा पेस गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ (स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४)।

सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह (समन्वय तथा अन्तरसम्बन्ध) ऐन, २०७७

सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह (समन्वय तथा अन्तरसम्बन्ध) ऐन, २०७७ को दफा १३ मा राष्ट्रिय वा राष्ट्रिय महत्त्वका आयोजना, एकभन्दा बढी प्रदेशमा कार्यान्वयन गर्नुपर्ने आयोजना र जटिल प्राविधिक क्षमता वा ठूलो लगानी आवश्यक पर्ने आयोजनाको तर्जुमा सङ्गले गर्ने व्यवस्था छ। यसरी आयोजना तर्जुमा गर्दा सङ्घीय संसद्का सदस्यहरूको परामर्शकारी भूमिका रहनेछ। प्रदेशभित्र पर्ने र प्रदेशबाट कार्यान्वयन हुने प्रदेशस्तरीय आयोजनाको तर्जुमा प्रदेश सरकारले गर्ने र यसरी प्रदेशको आयोजना तर्जुमा गर्दा प्रदेश सभा सदस्यहरूको परामर्शकारी भूमिका रहने प्रावधान छ।

त्यसैगरी, स्थानीय तहभित्र पर्ने र स्थानीय तहबाट कार्यान्वयन हुने स्थानीयस्तरीय आयोजनाको तर्जुमा स्थानीय तहले गर्ने र प्रदेश तथा स्थानीय तहले आयोजना तर्जुमा, बजेट व्यवस्था एवं कार्यान्वयन गर्दा सङ्घीय कानुनले निर्धारण गरेको मापदण्डका आधारमा गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ। सङ्गले आयोजना तर्जुमा गर्दा प्रदेश वा स्थानीय तह मार्फत कार्यान्वयन हुने गरी गर्न सक्ने र त्यस्तो आयोजना सम्बन्धित प्रदेश वा स्थानीय तहले कार्यान्वयन गर्नुपर्ने व्यवस्था छ। यस ऐनमा व्यवस्था भएको विषयगत समितिले सङ्घ, प्रदेश वा स्थानीय तहबाट तर्जुमा हुने आयोजनासँग सम्बन्धित निकायहरूबीच आवश्यक समन्वयको व्यवस्था मिलाउने उल्लेख छ (सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह (समन्वय तथा अन्तरसम्बन्ध) ऐन, २०७७)।

आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व नियमावली, २०७७

आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व नियमावली, २०७७ को नियम ११ मा मध्यमकालीन खर्च संरचनासम्बन्धी विवरण सम्बन्धित केन्द्रीय निकायले मन्त्रालयगत बजेट सूचना प्रणाली (LMBIS) मा प्रविष्ट गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ। सोही नियमावलीको नियम १२ मा योजना आयोगका उपाध्यक्षको संयोजकत्वमा रहने स्रोत अनुमान समितिको संरचना र नियम १३ मा राष्ट्रिय स्रोत अनुमान समितिको अन्य काम, कर्तव्य र अधिकारको व्यवस्था गरिएको छ। स्रोत अनुमान समितिले नेपाल सरकार, प्रदेश र स्थानीय तहको खर्च, राजस्व, वैदेशिक सहायता र आन्तरिक ऋण परिचालनको वर्तमान अवस्था एवं बजेट कार्यान्वयनको समीक्षा गरी उपलब्ध हुन सक्ने स्रोतको आकलन गर्ने र आवधिक योजना,

मध्यमकालीन खर्च संरचना तथा सरकारको नीति र कार्यक्रमका आधारमा आगामी तीन आर्थिक वर्षको खर्चको समेत आकलन गर्ने व्यवस्था छ।

सोही नियमावलीको नियम १४ मा केन्द्रीय निकायको कार्यक्रम तथा बजेट तर्जुमा सम्बन्धी कार्यको समन्वय गर्न एवं खर्चको मापदण्ड निर्धारण गर्न लेखा उत्तरदायी अधिकृत वा निजले तोकेको राजपत्राङ्कित प्रथम श्रेणीको अधिकृतको अध्यक्षतामा 'बजेट समिति' रहने व्यवस्था छ। उक्त समितिले योजना आयोगबाट प्राप्त बजेट मार्गदर्शिका आधारमा आफ्नो केन्द्रीय निकाय र अन्तर्गतको कार्यालयका लागि मध्यमकालीन खर्च संरचना र बजेट तथा कार्यक्रम तयार गरी योजना आयोग र अर्थ मन्त्रालयमा पठाउने गर्दछ।

सोही नियमावलीको नियम १६ मा केन्द्रीय निकायले योजना आयोगबाट बजेट मार्गदर्शन प्राप्त भएपछि सोको अधीनमा रही आफ्नो कार्यालय वा निकायको उद्देश्यअनुरूपको लक्ष्य निर्धारण गरी सोही आधारमा वार्षिक बजेट तथा कार्यक्रम र मध्यमकालीन खर्च संरचना तर्जुमा गर्नुपर्ने व्यवस्था छ। केन्द्रीय निकायले बजेट मार्गदर्शन प्राप्त भएको सात दिनभित्र सो मार्गदर्शनमा उल्लिखित बजेट सीमाको अधीनमा रही आफ्नो कार्यालयको आगामी आर्थिक वर्षका लागि बजेट तथा कार्यक्रम र मध्यमकालीन खर्च संरचना प्रस्ताव गरी पठाउन अवधि तोकी मार्गदर्शन तथा ढाँचासहित मातहतका कार्यालयलाई लेखी पठाउनुपर्ने हुन्छ।

मार्गदर्शन प्राप्त भएपछि प्रत्येक कार्यालयले आफ्नो कार्यालयको उद्देश्यअनुरूपको लक्ष्य निर्धारण गरी सोही आधारमा तोकिएबमोजिमको ढाँचामा वार्षिक बजेट तथा कार्यक्रम र मध्यमकालीन खर्च संरचना तर्जुमा गरी तालुक मन्त्रालय वा निकायमा पठाउनुपर्ने प्रावधान छ। तालुक निकायले मातहतका कार्यालयबाट बजेट तथा कार्यक्रम र मध्यमकालीन खर्च संरचनाको खाका प्राप्त भएपछि विश्लेषण तथा जाँच गरी त्यस्तो बजेट र कार्यक्रम स्वीकृत गरी त्रैमासिक विभाजनसहित मन्त्रालयगत बजेट सूचना प्रणालीमार्फत अर्थ मन्त्रालय र योजना आयोगमा पठाउनुपर्ने व्यवस्था छ। सोही नियमावलीको नियम १८ मा सबै केन्द्रीय निकायबाट बजेट तथा कार्यक्रम प्राप्त भएपश्चात् अर्थ मन्त्रालयले आवश्यक छलफल एवं विश्लेषण गरी मुलुकको आर्थिक स्थिति विचार गर्दै सम्बन्धित केन्द्रीय निकाय र योजना आयोगसँग छलफल गरी बजेट विवरणमा आवश्यक थपघट गरी बजेट तथा कार्यक्रमलाई अन्तिम रूप दिने व्यवस्था रहेको छ (आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व नियमावली, २०७७)।

बागमती प्रदेश सरकारको आर्थिक कार्यविधि नियमावली, २०७६

बागमती प्रदेश सरकारको आर्थिक कार्यविधि नियमावली, २०७६ को नियम १८ मा आर्थिक मामिला तथा योजना मन्त्रीको अध्यक्षतामा रहेको समितिले स्रोत अनुमान र खर्चको सीमा निर्धारण गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ। सोही नियमावलीको नियम १९ मा प्रत्येक आर्थिक वर्षको बजेट तर्जुमा गर्नुअघि आर्थिक मामिला तथा योजना मन्त्रालयले आगामी तीन आर्थिक वर्षको आम्दानी र खर्च प्रक्षेपणसहितको मध्यमकालीन खर्च संरचना तयार गर्नुपर्ने व्यवस्था छ।

सोही नियमावलीको नियम २० मा प्रत्येक कार्यालयले तालुक निकायको निर्देशन र मन्त्रालयले निर्धारण गरेको बजेट सीमा, बजेट तर्जुमा दिग्दर्शन र परिपत्रको अधीनमा रही आफ्नो उद्देश्यअनुरूपको कार्य सम्पादन गर्न लक्ष्य निर्धारण गरी सोही आधारमा आगामी आर्थिक वर्षका लागि बजेट तर्जुमा गर्नुपर्ने व्यवस्था छ। सोही नियमावलीको नियम २२ को उपनियम (२) मा मातहत कार्यालयबाट बजेट अनुमान तथा वार्षिक कार्यक्रम प्राप्त भएपछि सोका आधारमा वार्षिक कार्यक्रमसमेत तयार गरी आर्थिक मामिला तथा योजना मन्त्रालयमा पठाउने दायित्व सम्बन्धित मन्त्रालयको हुने व्यवस्था छ।

सोही नियमावलीको नियम २३ मा विकास आयोजनाको बजेट तर्जुमा गर्दा प्रस्तावित आयोजनाको सम्भाव्यता अध्ययन र आर्थिक, प्राविधिक, वातावरणीय तथा प्रशासकीय उपयुक्तताका आधारमा त्यसबाट हुने प्रतिफलसमेतको विचार गरी प्रदेश सरकारबाट त्यस्तो आयोजना स्वीकृत भएको हुनुपर्ने व्यवस्था छ। जिल्लास्तरीय आयोजना मन्त्रालयको नीतिभिन्न रही सम्बन्धित मन्त्रालयका सचिवले र प्रदेश स्तरीय आयोजना मन्त्रालयले स्वीकृत गर्नुपर्ने प्रावधान छ।

यसरी स्वीकृत आयोजना कार्यान्वयन गर्नका लागि विस्तृत सर्वेक्षण, ड्रइङ, डिजाइन, लागत अनुमान र सोअनुसार वार्षिक कार्यक्रम निश्चित गरी सोही आधारमा वार्षिक बजेट तर्जुमा गर्नुपर्ने व्यवस्था छ। १० लाख रुपैयाँभन्दा कम लागत पर्ने आयोजनाको सम्बन्धमा उपर्युक्त विधि अपनाई आयोजना स्वीकृत गर्न सम्भव नभएमा कामको आवश्यकता, लागत, त्यसबाट हुने उत्पादन वा रोजगारी वृद्धि एवं अन्य आर्थिक-सामाजिक उद्देश्य प्राप्तिको विवरण खुलाई त्यसका आधारमा सम्बन्धित मन्त्रालयले स्वीकृत गरी बजेटमा समावेश गराई काम गराउन सक्ने व्यवस्था रहेको छ (प्रदेश आर्थिक कार्यविधि नियमावली, २०७६)।

बजेट तर्जुमा दिग्दर्शन, २०७५

बजेट तर्जुमा दिग्दर्शन, २०७५ मा बजेट तर्जुमा कार्यमा संलग्न निकायहरूको काम र कर्तव्य उल्लेख छ। जसमा सम्बन्धित कार्यालय वा आयोजनाले बजेट तथा कार्यक्रम तयार गरी पुष्ट्याइँसहित एलएमबिआईएस (LMBIS) प्रणालीमा प्रविष्ट गर्नुपर्ने व्यवस्था छ। सम्बन्धित मन्त्रालय वा निकायहरूले विभागहरूबाट प्राप्त भएको कार्यक्रमको विस्तृत रूपमा छलफल गरी टुङ्गो लगाई एलएमबिआईएसमार्फत प्रस्ताव गरिएको बजेट अर्थ मन्त्रालय र राष्ट्रिय योजना आयोगमा पठाउनुपर्ने व्यवस्था छ।

विकास आयोजनाहरूको बजेट तर्जुमा गर्दा प्रस्तावित आयोजनाको सम्भाव्यता अध्ययन र आर्थिक, प्राविधिक, वातावरणीय तथा प्रशासकीय उपयुक्तताका आधारमा त्यसबाट हुने प्रतिफलसमेत विचार गरी नेपाल सरकारबाट त्यस्तो आयोजना स्वीकृत भएको हुनुपर्ने समेत व्यवस्था छ। आगामी आर्थिक वर्षमा गर्नुपर्ने सरकारी कामकाज तथा विकास कार्यक्रमका निमित्त तोकिएबमोजिम बजेट तयार गर्ने/गराउने उत्तरदायित्व अर्थ मन्त्रालयको हुने व्यवस्था छ।

अर्थ मन्त्रालयसँग समन्वय गरी बजेट सीमा निर्धारण गर्ने, बजेट अनुमानमाथि नीतिगत छलफल गर्ने, मन्त्रालयसँग समन्वय गरी मध्यमकालीन खर्च संरचना तयार तथा परिमार्जन गर्ने जिम्मेवारी योजना आयोगको रहेको छ। यसै गरी राजस्व बाँडफाँटका आधार र ढाँचा निर्धारण गर्ने, वित्तीय समानीकरण अनुदान सिफारिस गर्ने, सशर्त अनुदानको आधार तयार गर्ने र आन्तरिक ऋणको सीमा निर्धारण गर्ने जिम्मेवारी राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगको रहेको छ। नेपाल राष्ट्र बैंकले बजेट तर्जुमा गर्नुपूर्व कुल राष्ट्रिय स्रोत अनुमान तयार गर्न सहयोग गर्नुपर्ने व्यवस्था छ। सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन कार्यालयले आन्तरिक र वैदेशिक ऋण व्यवस्थापनसम्बन्धी कार्य गर्नुपर्ने व्यवस्था छ। विकास आयोजनाको प्राथमिकीकरण गर्न सम्पूर्ण विकास आयोजनाहरूलाई आर्थिक क्षेत्र, कृषि, भूमिसुधार तथा वन क्षेत्र, पूर्वाधार क्षेत्र, सामाजिक क्षेत्र र विविध क्षेत्र गरी छुट्याउने व्यवस्था गरिएको छ (बजेट तर्जुमा दिग्दर्शन, २०७५)।

स्थानीय तहको योजना तर्जुमा दिग्दर्शन, २०७८

स्थानीय तहको योजना तर्जुमा दिग्दर्शन, २०७८ मा स्थानीय तहले वार्षिक बजेट तथा कार्यक्रम तर्जुमा गर्दा सङ्घ र प्रदेश सरकारको नीति, लक्ष्य, उद्देश्य, समयसीमा र प्रक्रियासँग अनुकूल विषय, समय र प्रक्रिया; आवधिक योजना र मध्यमकालीन खर्च संरचनाअनुसार प्राथमिकताका विषयहरू; आयोजना

पहिचान, सम्भाव्यता अध्ययन र प्राथमिकता निर्धारण भई आयोजना बैकमा समावेश भएका आयोजनाहरू; वातावरण संरक्षण, जलवायु परिवर्तन अनुकूलन र विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा व्यवस्थापनमा प्रत्यक्ष योगदान पुग्ने कार्यक्रम; सुशासन, लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरण, बालमैत्री स्थानीय शासन र लक्षित वर्गको सशक्तीकरण जस्ता अन्तरसम्बन्धित विषयहरू; अन्तर-स्थानीय तहको योजना कार्यान्वयनमा सघाउ पुग्ने विषयहरू; विषयगत क्षेत्र र भौगोलिक सन्तुलन कायम गर्ने पक्षहरू; र दिगो विकास लक्ष्यको स्थानीयकरण तथा लक्ष्य प्राप्तिका लागि स्थानीय तहले गर्नुपर्ने कार्यहरूको प्राथमिकतामा योजना छनोट गर्दा ध्यान दिनुपर्ने विषयहरू उल्लेख गरिएको छ।

स्थानीय तहको वार्षिक बजेट तथा कार्यक्रम तर्जुमा गर्दा: १. बजेटको पूर्वतयारी, २. स्रोत अनुमान र कुल बजेट सीमा निर्धारण, ३. बस्ती/टोल स्तरबाट योजना छनोट, ४. वडा स्तरीय योजना प्राथमिकता निर्धारण, ५. एकीकृत बजेट तथा कार्यक्रम तर्जुमा, ६. कार्यपालिकाबाट स्वीकृति र ७. सभामा पेस र सभाबाट स्वीकृति गरी ७ चरणहरू रहेका छन् (स्थानीय तहको योजना तर्जुमा दिग्दर्शन, २०७८)।

बजेट तर्जुमाका समस्याहरू

नेपालको संविधान तथा विभिन्न कानूनहरूमा बजेट तर्जुमासम्बन्धी विविध व्यवस्थाहरू रहेका छन्। यी व्यवस्था हुँदाहुँदै पनि नेपालमा बजेट तर्जुमाका सम्बन्धमा देहायका समस्याहरू रहेका छन्:

बजेट तर्जुमासम्बन्धी कानूनहरूको पूर्ण परिपालना

बजेट तर्जुमा गर्दा संविधानमा भएका व्यवस्थाहरूको पूर्ण पालना गरिएतापनि आयोजना तथा कार्यक्रम छनोट र प्राथमिकीकरणमा कानुनी तथा कार्यविधिगत व्यवस्थाहरूको औपचारिक रूपमा मात्र पालना गर्ने गरिएको छ। जस्तै: मध्यमकालीन खर्च संरचना अनिवार्य पेस गर्नुपर्ने दस्तावेज भएकाले औपचारिक रूपमा पेस गर्ने गरिएको भएतापनि यसको उद्देश्यअनुरूप तर्जुमा नगरिनु र यसका आधारमा बजेट विनियोजन नहुनु। आयोजना छनोट सम्बन्धमा स्थानीय तहका आयोजनाहरू मात्र बस्ती वा टोलबाट छनोट भई वडा कार्यालय हुँदै कार्यपालिकामा छलफल हुने व्यवस्था भएतापनि सङ्घ र प्रदेशका आयोजना छनोटमा यस प्रकारको व्यवस्था नगरिनु र स्थानीय तहमा समेत यसको पालना औपचारिकतामा मात्र सीमित रहनु।

आयोजना/कार्यक्रमहरूको प्रारम्भिक छनोटको स्पष्ट विधिको अभाव

सङ्घीय सरकार वा प्रदेश सरकार अन्तर्गतका आयोजना वा कार्यक्रमहरू सम्बन्धित कार्यालयले प्रस्ताव गरी तालुक विभाग वा निकायमा पठाउने र तालुक विभाग वा निकायले प्राथमिकीकरण गरी अर्थ मन्त्रालयमा प्रस्ताव गरी पठाउने व्यवस्था छ। स्थानीय तहमा योजना छनोट बस्ती वा टोल स्तरबाट हुने र बडा स्तरबाट योजना प्राथमिकीकरण गर्ने व्यवस्था भएतापनि सङ्घ र प्रदेशमा यस्तो व्यवस्था नरहेको हुँदा विषयगत कार्यालयहरूले प्रस्ताव गर्ने कार्यक्रमहरूको प्रारम्भिक पहिचान र छनोट कसरी हुने भन्ने स्पष्ट विधि र आधार नहुँदा आयोजना वा कार्यक्रम छनोटमा जनप्रतिनिधि र नागरिकको अर्थपूर्ण सहभागिता भएको देखिँदैन।

विनियोजन असमानता

राजनीतिक प्रभाव तथा पहुँच भएका व्यक्तिको क्षेत्रमा बढी आयोजनाहरू समावेश हुने र राजनीतिक प्रभाव कम भएका क्षेत्रमा न्यून बजेट तथा कार्यक्रम प्राप्त भई भौगोलिक रूपमा बजेट विनियोजनमा एकरूपता कायम गर्न सकिएको छैन। बजेट तर्जुमाको चरणमा आयोजना/कार्यक्रम छनोट गर्दा भौगोलिक रूपमा विनियोजन समानता कायम गर्न सकिएको देखिँदैन, जसबाट नागरिकको असन्तुष्टि बढ्दो छ।

साना तथा टुक्रे आयोजना छनोट र न्यून बजेट विनियोजन

बजेट विनियोजन गर्दा टुक्रे अर्थात् साना-साना आयोजनामा रकम छर्ने प्रवृत्तिले गर्दा यस्ता कार्यक्रम सम्पन्न भए तापनि ठोस उपलब्धि देखिने गरेको छैन। ठूला आयोजनामा समेत लागत अनुमानभन्दा न्यून रकम विनियोजन गर्ने परिपाटीले गर्दा बजेट खर्च भई कार्य सम्पन्न भएको देखिए पनि यथार्थमा हुनुपर्ने कार्य अधुरै रहन्छ। यसबाट उपलब्धिमूलक क्रियाकलापहरू नहुने अवस्था सिर्जना भएको छ।

विशेष गरी ठूला प्रकृतिका ठेक्का सम्झौता भएका बहुवर्षीय आयोजनाहरूमा न्यून बजेट विनियोजन हुँदा निर्माण व्यवसायीले कार्य सम्पन्न गरे पनि समयमा भुक्तानी पाउँदैनन्। यसले गर्दा व्यवसायीले वार्षिक रूपमा विनियोजन भएको बजेटअनुरूप मात्र काम गर्ने हुँदा ठेक्काको अवधि लम्बिने र आयोजनाको लागत बढ्ने गरेको छ। साथै, निर्माण व्यवसायीले सीमाभन्दा बढी ठेक्का 'होल्ड' गर्न नमिल्ने हुनाले प्रतिस्पर्धासमेत कमजोर हुन पुग्छ। सार्वजनिक सम्पत्तिहरू समयमा निर्माण नहुँदा नागरिकले प्राप्त गर्ने

सेवा-सुविधाबाट वञ्चित हुनुपर्ने अवस्था छ। यसै कारण राष्ट्रिय गौरवका र प्राथमिकता प्राप्त आयोजनाहरूको प्रगति न्यून हुने र सम्पन्न हुन लामो समय लाग्ने गरेको देखिन्छ।

कमजोर खरिद व्यवस्थापन

तयारी पूरा नभएका आयोजनामा बजेट विनियोजन गरी ठेक्का प्रक्रिया अगाडि बढाउने प्रवृत्ति अर्को मुख्य समस्या हो। ठेक्का सम्झौता भइसकेपछि आयोजना कार्यान्वयनका लागि आवश्यक पर्ने जग्गा व्यवस्थापन, वन क्षेत्रको स्वीकृति, वातावरणीय अध्ययन प्रतिवेदन (EIA/IEE) लगायतका प्राविधिक कार्यहरू पूरा नहुँदा ठेक्काहरू वर्षौंसम्म जीर्ण बनेर बस्ने गरेका छन्। यस्तो अवस्थामा उक्त आयोजना क्षेत्रमा अन्य थप कार्य गर्नसमेत नमिल्ने हुँदा विकासको गति अवरुद्ध हुन पुग्छ।

समस्या समाधानका उपायहरू

नेपालमा बजेट तथा कार्यक्रम कार्यान्वयनबाट अपेक्षित उपलब्धि प्राप्त हुन नसक्नुको मुख्य कारण बजेट तर्जुमाकै चरणमा रहेका कमजोरीहरू हुन्। बजेट तर्जुमामा सुधार गरी प्रभावकारी कार्यान्वयन र अपेक्षित नतिजा प्राप्तिका लागि देहायका उपायहरू अवलम्बन गर्न सकिन्छः

विद्यमान कानुनी व्यवस्थाको उद्देश्यपरक पालना

बजेट तर्जुमाका सम्बन्धमा संविधानमा भएका व्यवस्थाहरूको पूर्ण पालना गरिए तापनि विभिन्न ऐन, नियमावली र निर्देशिकामा भएका प्रावधानहरूको कार्यान्वयन औपचारिक रूपमा मात्र भएको देखिन्छ। प्रक्रियाहरू पूरा भएको देखिए पनि तिनको उद्देश्यपरक पालना भएको छैन। जस्तै: मध्यमकालीन खर्च संरचना (MTEF) लाई यथार्थपरक र उद्देश्यअनुरूप तयार गरी सोही आधारमा बजेट विनियोजन गरेमा निश्चित आयोजना र कार्यक्रममा मात्र स्रोत केन्द्रित भई अपेक्षित प्रतिफल प्राप्त गर्न सकिन्छ।

बजेट तर्जुमासम्बन्धी प्रक्रिया स्पष्ट गर्ने

स्थानीय तहमा बस्ती/टोल स्तरबाट योजना छनोट गर्ने व्यवस्था भए पनि प्रदेश र सङ्घीय तहमा यस्तो अभ्यास न्यून छ। सङ्घीय आयोजना छनोटमा सङ्घीय संसद्का सदस्य र प्रदेशमा प्रदेश सभा सदस्यहरूको समन्वयकारी भूमिका रहने व्यवस्थाको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुनुपर्दछ। तसर्थ, प्रदेश वा सङ्घबाट कार्यान्वयन हुने आयोजनामा समेत जनप्रतिनिधि वा नागरिकको सहभागिता सुनिश्चित हुने गरी आयोजना

व्यवस्थापन ऐन तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्नु उपयुक्त हुन्छ। आयोजना छनोट गर्दा मानव विकास सूचकाङ्क, सार्वजनिक सेवामा नागरिकको पहुँच र न्यूनतम सेवाको मापदण्डलाई प्राथमिकताको आधार बनाउनुपर्दछ।

आयोजना छनोटमा भौगोलिक समानता

आयोजना तथा कार्यक्रम छनोट गर्दा भौगोलिक समानता कायम हुने गरी निर्वाचन क्षेत्र र स्थानीय तहलाई आधार मान्नुपर्दछ। अति आवश्यक आयोजनाहरूलाई प्राथमिकताका साथ सम्पन्न गर्ने गरी बजेट विनियोजन गरेमा नागरिकका आधारभूत आवश्यकता पूरा भई विकासमा सन्तुलन कायम हुन्छ। आयोजना छनोट गर्दा राष्ट्रिय, प्रादेशिक र स्थानीय मानक प्राप्त गर्ने गरी पछाडि परेका एकाइहरूलाई पहिलो प्राथमिकतामा राख्नुपर्दछ।

ठूला आयोजना छनोट र पर्याप्त बजेट विनियोजन

साना आयोजनाबाट लाभान्वित हुने जनसङ्ख्या र प्रभाव न्यून हुने भएकाले यस्ता योजना स्थानीय तहबाटै सम्पादन हुने व्यवस्था मिलाउनुपर्दछ। प्रदेश र सङ्घीय तहले ठूला प्रकृतिका आयोजनाहरू मात्र कार्यान्वयन गर्नु पर्दछ। ठूला आयोजनामा न्यून बजेट विनियोजन गर्दा सम्पन्न हुन लामो समय लाग्ने र लागतसमेत बढ्ने हुँदा तोकिएको समयमै सम्पन्न हुने गरी पर्याप्त बजेट सुनिश्चित गरिनुपर्दछ।

गौरवका र बहुवर्षीय आयोजनामा प्राथमिकता

राष्ट्रिय वा प्रादेशिक गौरवका आयोजनामा पर्याप्त बजेट विनियोजन गरेमा समयमै प्रतिफल प्राप्त हुनुका साथै लागत वृद्धि नियन्त्रण हुन्छ। बहुवर्षीय आयोजनाहरूमा पर्याप्त स्रोत सुनिश्चित गर्दा निर्माण व्यवसायीले उत्साहका साथ काम सम्पन्न गर्ने र नागरिकले समयमै सेवा प्राप्त गर्ने वातावरण बन्दछ।

खरिद व्यवस्थापनमा सुधार

लामो समयदेखि ठेक्का सम्झौता भएर पनि सम्पन्न हुन नसकेका आयोजनाहरूको कारण पत्ता लगाई समाधान गरिनुपर्दछ। बजेट अभाव भए थप बजेटको व्यवस्था गर्ने, कानुनी अड्चन भए एक पटकका लागि म्याद थप गरी कार्य सम्पन्न गराउने र जग्गा वा वनसम्बन्धी विवाद भए तत्काल समाधान गर्ने

नीति लिनुपर्दछ। यदि यी सबै प्रयास गर्दा पनि कार्य सुरु हुन नसक्ने देखिएमा ठेक्का सम्झौता रद्द गर्ने प्रक्रिया अगाडि बढाउनुपर्दछ।

निष्कर्ष तथा सुझाव

सार्वजनिक खर्चको उचित व्यवस्थापनका लागि बजेट तर्जुमा प्रक्रियालाई प्रभावकारी बनाउन विद्यमान कानुनी व्यवस्थाको उद्देश्यपरक कार्यान्वयन गरिनुपर्दछ। आयोजना वा कार्यक्रम तर्जुमामा सरोकारवालाहरूको अर्थपूर्ण सहभागिता सुनिश्चित गर्न 'आयोजना व्यवस्थापन ऐन' तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्नु आवश्यक छ। उक्त ऐनमा आयोजना छनोट गर्दा स्थानीय स्तरको आवश्यकता र मागअनुसार सम्बन्धित कार्यान्वयन गर्ने निकायको प्राविधिक, आर्थिक र भौतिक विश्लेषणसहितको अध्ययन प्रतिवेदन तयार गर्ने र सोही आधारमा मात्र आयोजना छनोट गर्ने व्यवस्था हुनुपर्दछ।

छनोट भएका आयोजना कार्यान्वयनका लागि आयोजना स्थलमा जग्गाको व्यवस्थापन, वनको क्षेत्र भए वनको सहमति लगायत वातावरणीय परीक्षणका कार्यहरू (EIA/IEE) समेत सम्पन्न गरेर मात्र बजेट विनियोजन गर्नुपर्दछ। सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहले कार्यान्वयन गर्ने आयोजनाको विषय क्षेत्र र रकमको सीमा स्पष्ट गरी आयोजना बैंक (Project Bank) मा समावेश गरेर मात्र आयोजना छनोट गर्नु उपयुक्त हुन्छ। कुनै पनि तहले आफ्नो कार्यक्षेत्रभन्दा बाहिरका आयोजना कार्यान्वयन गर्न नसक्ने गरी कानुनी व्यवस्था गरिनुपर्दछ।

आयोजनाहरू तोकिएको समयमै सम्पन्न हुने गरी पर्याप्त बजेट विनियोजन गर्ने परिपाटी बसाल्नुपर्दछ। साथै, लामो समयदेखि जीर्ण अवस्थामा रहेका ठेक्काहरू सम्पन्न गर्न कानुनी तथा प्राविधिक रूपमा समस्या देखिएमा उपयुक्त आधार र औचित्य हेरी 'सुविस्ता' को आधारमा ठेक्का सम्झौता अन्त्य गर्ने (Terminate) व्यवस्था मिलाउनु पर्दछ।

सन्दर्भ सामग्री

- अन्तर सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन(२०७४), कानून किताव व्यवस्था समिति, ववरमहल, काठमाडौं।
- आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन(२०७६), कानून किताव व्यवस्था समिति, ववरमहल, काठमाडौं।
- आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व नियमावली (२०७७), कानून किताव व्यवस्था समिति, ववरमहल, काठमाडौं।
- नेपालको संविधान(२०७२), कानून किताव व्यवस्था समिति, ववरमहल, काठमाडौं।
- प्रदेश आर्थिक कार्यविधि ऐन(२०७४), आन्तरिक मामिला तथा कानून मन्त्रालय, बागमती प्रदेश हेटौडा।
- प्रदेश आर्थिक कार्यविधि नियमावली(२०७६), आन्तरिक मामिला तथा कानून मन्त्रालय, बागमती प्रदेश हेटौडा।
- बजेट तर्जुमा दिग्दर्शन (आठौं संस्क.)(२०७५), अर्थ मन्त्रालय, सिंहदरवार, काठमाडौं, retrieved from <https://mof.gov.np/content/539/depending-on-the-budget-define-2075/> on 28 August 2025.
- वस्नेत, ललित कुमार (२०७९), नेपालमा बजेट, प्रशासन अनलाइन बजेट, retrieved from <https://www.prasashan.com/2022/06/20/331242/> on 23 August 2025.
- स्थानीय तहको योजना तर्जुमा दिग्दर्शन (२०७८), राष्ट्रिय योजना आयोग, सिंहदरवार, retrieved from https://giwmscdnone.gov.np/media/app/public/56/posts/1684598335_57.pdf on 23 August 2025.
- स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन (२०७४), कानून किताव व्यवस्था समिति, ववरमहल, काठमाडौं।
- संघ, प्रदेश र स्थानीय तह (समन्वय तथा अन्तरसम्बन्ध) ऐन (२०७७), कानून किताव व्यवस्था समिति, ववरमहल, काठमाडौं।

The Legality of Recording Police Officers and Conversations in Police Stations: A Jurisdictional Analysis and Human Rights Perspective

Bivek Chaudhary*

Abstract

The article focuses particularly on police stations and the critical role of such recordings in protecting human rights. It analyzes the balance between public accountability and law enforcement's operational, safety, and privacy needs through a comparative study of the United States and Nepal. The First Amendment to the U.S. Constitution generally protects the recording of police in public spaces as a form of free speech, subject to reasonable restrictions and the non-obstruction of duties. Audio recordings are governed by varying state consent laws, although officers typically lack a reasonable expectation of privacy while on public duty. Inside a police station, recording is usually acceptable in public-access areas, but it is more difficult to justify in restricted areas. Nepal's National Penal Code, 2074, largely prohibits recording without consent, with vague exceptions for public statements or incidental captures in public places, creating uncertainty and scope for arbitrary enforcement. The constitutional Right to Information and a "public interest" exception in the National Civil Code, 2074, potentially support such recordings, but these provisions remain judicially undefined. The article concludes that both countries grapple with balancing citizen oversight and police requirements, with Nepal's framework hindered by definitional ambiguities and conflicts between constitutional and statutory provisions.

Keywords: Recording Police, Human Rights, Nepal Law, US Law, Right to Information, Accountability.

Introduction

The advent of readily available recording devices has fundamentally reshaped the dynamic between citizens and law enforcement. This technological shift has empowered individuals to document interactions with police, fostering a new era of citizen oversight and contributing to ongoing discussions about police accountability and transparency. However, this phenomenon is not without

**B.A.LL.B Student, Nepal Law Campus*

Email: bivekchaudhary2060@gmail.com

complexities, sparking significant legal and social debates regarding the precise scope of the public's right to record and its implications for both law enforcement operations and civil liberties.

This article examines the dual nature of such recordings: they serve as a vital tool for public scrutiny, yet they can also become a source of legal contention, particularly when conducted within the nuanced environment of a police station. The increasing public interest in documenting police interactions stems from a profound desire for governmental transparency, enhanced accountability, and the fundamental ability to gather and disseminate information of public concern. These principles are deeply embedded in the constitutional frameworks of democratic societies. Accordingly, this article aims to provide a comprehensive legal analysis of the permissibility of recording police officers, with particular emphasis on the challenging environment of police stations.

Research Objectives

This article endeavors to ascertain the precise legal standing of recording police officers, particularly audio and video recordings of interactions within police stations. A primary objective is to identify the specific conditions and contextual factors under which such recording is legally permissible, or, conversely, constitutes a criminal or civil offense. This examination adopts a comparative focus on the legal frameworks of the United States and Nepal, highlighting their similarities, differences, and the practical implications for both citizens and law enforcement.

Methodology

This article employs a doctrinal legal research methodology, meticulously analyzing primary legal sources. This includes a thorough examination of constitutional provisions, relevant statutes, and significant judicial precedents from both the United States and Nepal. A comparative legal approach is utilized to systematically highlight the differences and similarities in the legal recognition and limitations of the right to record police, including public spaces and the more ambiguous private or restricted areas within a police station. The analysis integrates insights derived from authoritative legal commentary, reports from human rights organizations, and available official police guidelines to provide a multi-layered understanding of the practical application of these laws, as well as the challenges and controversies surrounding citizen recording.

Literature Review

Previous scholarship and reports have extensively explored the role of citizen recordings in ensuring police accountability. In the United States, scholars such as Johnson (2018) and organizations like the Electronic Frontier Foundation (2020) have emphasized that the First Amendment protects the right to record police as a form of free speech and citizen journalism. Studies indicate that video recordings deter misconduct, reduce excessive use of force, and enhance public trust in law enforcement.

In Nepal, however, limited academic attention has been given to this subject. Thapa (2020) has examined the principles guiding police use of force but does not address recording as a tool for accountability. Chaudhary (2024) has recently introduced the concept of a “right to record” as an extension of transparency rights, yet judicial interpretation remains absent. Human rights organizations globally continue to advocate for recording as a safeguard against abuse of power. This body of literature highlights a research gap in Nepal’s context, where a comparative analysis with foreign jurisdictions could provide valuable guidance in developing clear policies.

Discussion

The Right to Record Law Enforcement

This study explains the laws regarding the recording of law enforcement as follows:

General Principles of Recording Police in Public Spaces (US Context)

In the United States, individuals possess a well-established constitutional right to record police officers engaged in the performance of their public duties. This right, rooted in the First Amendment, is recognized as a form of speech that enables citizens to gather and disseminate information of public concern. The ability to observe and document the functions of government, particularly those carried out by law enforcement, is considered an essential component of the public's First Amendment rights, whether captured through video, photography, or audio recordings. This right extends to any police activity performed in public or in locations where an individual otherwise has a legal right to be present. Courts have generally held that the public's right to record police activities is coextensive with that of the press, underscoring its importance in a free society.

Despite the broad nature of this right, it is not absolute and is subject to certain limitations. These limitations typically manifest as reasonable time, place, and manner restrictions. For such restrictions to be permissible, they must be content-neutral, narrowly tailored to serve a significant governmental interest, and ensure that reasonable alternative avenues of communication remain open. A critical limitation involves the prohibition against obstructing official duties. Individuals recording police activities may not intentionally or unintentionally take actions that unduly delay police attempts to conduct enforcement or emergency operations. Examples of such unacceptable obstruction include standing in the way of victims, suspects, witnesses, or emergency responders; impeding traffic; or engaging in similar actions. Police officers are legitimately empowered to order citizens to cease activities that genuinely interfere with law enforcement operations. However, it is important to distinguish between mere recording and actual interference; simply recording an officer, without an overt act that impedes their duties, typically does not constitute obstruction. Police body-worn cameras also have the potential to improve accountability and transparency in policing (Field, Verma, San, Eberhardt, & Jurafsky, 2023).

Public safety concerns further justify certain restrictions. Individuals can be directed to move or restricted from specific areas if necessary to ensure the safety of officers, victims, witnesses, and third parties. Officers may also establish marked perimeters to control public access to, or recording of, crime scenes and tactical operations. Furthermore, the right to record is generally limited when an individual is on private property, where the property owner retains the authority to set rules regarding photography. Disobeying such rules can lead to charges such as trespassing.*.

*A foundational principle underpinning the right to record police in public is that officers performing their duties in a public setting generally do not have a reasonable expectation of privacy (**Principle of Officium in publico gerens, ius privatum non habet**).*[†]

This principle is crucial in determining the legality of recording police actions and conversations in public spaces, as it removes the basis for many privacy-based objections. Moreover, police officers generally may not confiscate or demand to view a citizen's photographs or videos without a warrant. They are explicitly prohibited from deleting any recordings under any circumstances. Even during an arrest, a warrant is typically required to search the digital contents of a cell phone.

The constitutional right to record police in public is unequivocally established by judicial precedent, with cases like *Glik v. Cunniffe*[‡] affirming it as a "clearly established" right. However, a persistent gap exists between this clear legal pronouncement and its consistent application by. Despite the legal clarity, reports indicate that some law enforcement personnel may unlawfully order citizens to stop recording, demand to view or confiscate devices, or even make arrests for refusal to comply with such illegal orders. This discrepancy between the established constitutional right and its practical enforcement by individual officers can lead to instances of unlawful interference with citizen recording. Consequently, citizens may be subjected to unlawful arrests, harassment, or intimidation, even when their actions are entirely within their legal rights. Such situations can create a chilling effect on the exercise of constitutional rights, deterring individuals from recording legitimate public interactions due to fear of arbitrary legal repercussions or physical confrontation. This underscores the ongoing challenge of ensuring that police accountability extends beyond mere legal

* Agrilife.org. (2025, May 5). Federal court upholds constitutionality of Iowa law aimed to prevent trespassing recording. Retrieved from <https://agrilife.org/texasaglaw/2025/05/05/federal-court-upholds-constitutionality-of-iowa-law-aimed-to-prevent-trespassing-recording/>

[†] Principle of Officium in publico gerens, ius privatum non habet.: "One who performs a duty in public does not have a private right."

[‡] **Glik v. Cunniffe**, No. 10-1764, 655 F.3d 78 (1st Cir. 2011), <https://law.justia.com/cases/federal/appellate-courts/ca1/10-1764/10-1764p-01a-2011-08-26.html> (last visited Feb. 1, 2026).

pronouncements, highlighting the need for robust police training and internal disciplinary mechanisms to align on-the-ground practices with established law.

Recording Conversations: Consent Laws (US Context)

The legality of recording conversations in the United States is primarily governed by federal and state wiretapping laws, which differ significantly in their consent requirements. The principal federal statute, 18 U.S. Code § 2511, generally prohibits the intentional interception of wire, oral, or electronic communications. However, a crucial exception exists: the law does not apply when one of the parties to the communication has given prior consent to the interception, provided the recording is not made for the purpose of committing a criminal or tortious act. This is commonly referred to as the "one-party consent" rule.

While federal law permits one-party consent recording, state laws vary significantly*. A majority of US states, along with the District of Columbia, have adopted laws similar to the federal standard, allowing recording if at least one party to the conversation (including the person doing the recording) consents†. Examples of one-party consent states include Alabama, Alaska, Arizona, Arkansas, Colorado, Georgia, Idaho, Indiana, Iowa, Kansas, Kentucky, Louisiana, Maine, Minnesota, Mississippi, Missouri, Nebraska, New Jersey, New Mexico, New York, North Carolina, North Dakota, Ohio, Oklahoma, Rhode Island, South Carolina, South Dakota, Tennessee, Texas, Utah, Vermont, Virginia, West Virginia, Wisconsin, and Wyoming‡.

In contrast, a smaller but significant group of states requires all parties involved in a conversation to be informed of and agree to the recording before it begins. These "all-party consent" or "two-party consent" states include California, Delaware, Florida, Illinois, Maryland, Massachusetts, Michigan, Montana, Nevada, New Hampshire, and Pennsylvania. In these jurisdictions, consent can be given actively or passively. Some states, such as Connecticut and Oregon, have mixed consent laws, with different requirements for electronic (e.g., phone calls) versus in-person conversations. The legal requirements become even more complex for interstate calls. While federal law generally governs, state laws, particularly the law of the recording party, may also apply. For instance, the California Supreme Court has ruled that its all-party consent rule applies to conversations between someone in California and someone in a one-party consent state.

* <https://www.rcfp.org/introduction-to-reporters-recording-guide/>

† Hollenbeck, S. (2024, February 27). Recording Phone Calls: Laws by State. Rev. <https://www.rev.com/blog/phone-call-recording-laws-state>

‡ Scribble Vet. (2025, April). Recording consent laws across the US. Scribble Vet. <https://www.scribblevet.com/blog/recording-consent-laws-across-the-us>

A critical distinction emerges when considering the "expectation of privacy" in the context of recording conversations with police officers. While general state consent laws are paramount for recording private conversations, police officers performing their duties in public generally have no reasonable expectation of privacy. This is a crucial nuance: the general consent requirements for recording conversations may be superseded or rendered irrelevant when the conversation involves a public official performing public duties in a public space, precisely because the official lacks a reasonable expectation of privacy in that context. The nature of police work, particularly when conducted in public view, inherently reduces an officer's individual privacy expectations. This reduction in privacy expectation directly impacts the applicability of general wiretapping or consent laws, making it less likely that recording such interactions would be considered an unlawful interception of a private conversation. This implies that even in "all-party consent" states, recording an officer's public conversation might still be legal if the context (public duty, public location) negates any reasonable expectation of privacy. However, this distinction is often misunderstood or ignored by officers, leading to practical challenges for citizens attempting to record.

The stark differences between one-party and all-party consent states, coupled with the complexities of interstate recording, create a highly fragmented legal landscape. This fragmentation means that a citizen might unknowingly violate a state's specific consent law, even while attempting to exercise their perceived constitutional right to record police. The variability and complexity of state-specific consent laws pose a significant barrier to citizens confidently exercising their right to record, particularly for audio recordings. This legal ambiguity and potential for misinterpretation directly contribute to a chilling effect on citizen recording. Individuals may hesitate to record, fearing legal repercussions such as felony charges for unlawful interception or the practical difficulties of navigating differing state laws, especially when traveling or interacting across state lines. The fragmented legal framework places an undue burden on citizens, requiring them to be legal experts in every jurisdiction where they might encounter police, thereby undermining the accessibility and effective exercise of a fundamental right.

Recording in Police Stations: A Specific Legal Challenge

There is no issue of greater consequence for police and law enforcement professionals than the use of force (Thapa, 2020). Therefore, it is necessary for citizens to record police actions when force is used, both to protect themselves and to gather evidence. Recording within a police station presents unique legal and practical challenges that differentiate it from recording in open public spaces. While sidewalks, parks, and streets are unequivocally public, the definition of "public place" also extends to "buildings designated for public use, such as libraries, and the open and common areas of government buildings." This suggests that a police station's public lobby or waiting area would likely fall under this definition, implying a general right to record in such spaces.

However, the legal status of internal areas of a police station—such as interrogation rooms, administrative offices, or secure areas—is less clear. These spaces are not explicitly defined as "public" in the same way, and the expectation of privacy within them may differ significantly from open public environments. Anecdotal evidence from Nepal indicates a common perception that, while filming in public is generally allowed, directly filming a person or public servant—even while on duty—might be treated differently, and police often assert authority to stop recording or seize devices in such contexts. This highlights a practical ambiguity in the interpretation of "public place" within government facilities.

A ruling by the Bombay High Court determined that videotaping inside a police station does not constitute "spying" under India's Official Secrets Act, suggesting that some internal areas can be recorded without violating specific laws. However, this interpretation is narrow and jurisdiction-specific, not a universal principle. Citizens have a constitutional right to videotape police, noting that while the right "promotes First Amendment principles," it is subject to reasonable time, place, and manner restrictions (Johnson, 2018). While police officers generally lack a reasonable expectation of privacy when performing duties in public, this expectation may shift within the confines of a police station, particularly in non-public areas. Recording laws often address "situated harms," where recording alters behavior in physical spaces. This implies that the unique nature of a police station—which may involve the presence of victims, sensitive information, and ongoing investigations—could introduce privacy concerns not typically present in an open public street.

The arguments for allowing recording in police stations largely mirror those for recording in public spaces, emphasizing accountability and transparency. Recordings, including those from police body cameras, have demonstrably improved police accountability and reduced reports of misconduct. They serve as objective evidence to document statements, observations, and behaviors, thereby deterring unprofessional or illegal actions. Such recordings also protect officers from false accusations. Public access to these records fosters confidence in law enforcement and builds greater trust between officers and the community. Furthermore, recordings can be invaluable tools for training new and existing officers, allowing for review and improvement of performance in difficult encounters.

Conversely, significant arguments exist against unfettered recording in police stations, centering on privacy, safety, and operational interference. Concerns are often raised that recording within a police station can be invasive, potentially violating the privacy of individuals present, such as victims, witnesses, or other civilians, who may not consent to being recorded. It is also argued that recording might decrease the safety of law enforcement agents or negatively impact their physical and mental well-being. Additionally, recording could damage openness and create barriers to effective communication and relationship-building between police and citizens, particularly in sensitive situations. A primary concern is the potential for obstruction of legitimate law enforcement operations. This includes actions like tampering with a witness or suspect, inciting others to violate

the law, or being so physically close as to present a clear safety hazard or interfere with an investigator's communication.

The concept of a "public place" is not a simple binary but rather exists along a continuum, particularly within government facilities such as police stations. While the right to record in "public places" is well established, its application to the interior of a police station remains ambiguous. The inclusion of "open and common areas of government buildings" as public suggests that a police station lobby might be considered a public space. Anecdotal evidence from Nepal indicates a practical distinction, wherein direct filming of officers—even while on duty—is often met with resistance.

This inherent ambiguity creates a significant grey area, allowing law enforcement officers to assert authority to prohibit recording based on perceived privacy concerns or operational needs, even if such prohibitions lack explicit legal backing for that specific area. Consequently, citizens attempting to exercise their rights may face conflicts and challenges. Without clearer legal definitions or specific departmental policies delineating which areas within a police station are considered "public" for recording purposes, and the precise conditions under which recording is permissible or prohibited, both citizens and officers operate in a zone of uncertainty. This lack of clarity can result in arbitrary enforcement, undermining trust and accountability.

There is an inherent and complex conflict between the public's demand for maximum transparency and the legitimate needs of law enforcement for operational effectiveness, safety, and the protection of individual privacy (e.g., victims, witnesses) within a police station. The arguments for recording, such as accountability, transparency, and improved officer behavior, are compelling and align with the broader public interest in oversight. However, the arguments against, including privacy invasion, officer safety, and operational interference, highlight legitimate concerns specific to the sensitive environment of a police station. Unfettered recording in all areas of a police station could genuinely compromise sensitive investigations, endanger individuals, or violate the privacy of non-officers. Conversely, blanket prohibitions on recording could undermine accountability. This tension necessitates a careful balancing act. The absence of well-defined, publicly accessible policies regarding recording within police stations means that this critical balance is often left to on-the-spot discretion, which can be inconsistent or biased. This suggests a strong need for clear, nuanced guidelines that acknowledge the public's right to record while also safeguarding legitimate operational and privacy interests, potentially through designated recording areas or specific protocols for sensitive interactions.

Nepal's Legal Framework for Recording Police and Conversations

Nepal's legal framework governing the recording of police and conversations is primarily articulated in its **National Penal Code, 2074**, alongside other relevant acts and judicial pronouncements.

National Penal Code, 2074

- **Section 293: Prohibition on Listening to or Recording Others' Conversations without Permission (National Penal Code, 2074 [2017])** : This section generally prohibits the use of any mechanical device to listen to or record conversations between two or more persons without their consent. A violation can result in imprisonment for up to two years, a fine of up to NPR 20,000, or both. Crucially, this prohibition “shall not apply to any speech or statement made publicly.” However, the detailed conditions or definition of what constitutes a "public speech or statement" in this context are not explicitly provided. Section 295:
- **Prohibition of taking or disfiguring photograph of any person without his or her consent (National Penal Code, 2074 (2017))***. This section prohibits taking a person's photograph or altering an image by combining it with another person's photograph without their consent. A significant exception exists: it is not considered a crime if an individual is included unintentionally in a photograph of a "public place." The punishment for taking photographs without consent is imprisonment not exceeding one year, a fine of up to NPR 10,000, or both. For disfiguring or publishing disfigured photographs, the penalty is imprisonment of up to two years, a fine of up to NPR 20,000, or both.
- **Section 297: Prohibition of Opening Letters or Tapping Telephone Conversations (National Penal Code, 2074 (2017))†**. This section specifically prohibits tapping or recording another person's telephone conversation using a mechanical device without appropriate legal authorization from either the government or the individual concerned. A violation may result in imprisonment for up to two years, a fine of up to NPR 20,000, or both. It is important to note that this section specifically targets telephone conversations and does not explicitly address the legality of recording in-person conversations within a police station.
- **The table below summarizes the key provisions of Nepal's National Penal Code, 2074 relevant to recording:**

	Prohibition	Key Exceptions/Conditions	Punishment
293	Listening to or Recording Others' Conversations without Permission (via a Mechanical Device)	Public Speeches or Statements” (Conditions Undefined)	Imprisonment of up to two years, a fine of up to NPR 20,000, or both

* Ibid

† Ibid

295	Taking Photograph of a Person without Consent OR Disfiguring/Publishing Disfigured Photos	Individual included unintentionally in photograph of a "Public Place"	Taking Photo: Imprisonment up to 1 year OR fine up to NPR 10,000 OR Both; Disfiguring/Publishing: Imprisonment up to 2 years OR fine up to NPR 20,000 OR Both
297	Tapping/Recording Telephone Conversation without Legal Permission or Consent	Legal Permission from Government OR Consent of Person	Imprisonment up to 2 years OR fine up to NPR 20,000 OR Both

A significant challenge in Nepal's legal framework governing recording is the absence of clear and actionable definitions for crucial exceptions that could otherwise legitimize the recording of public officials by citizens. Section 293 provides an exception for “public speeches or statements,” and Section 295 provides an exception for the unintentional inclusion of individuals in photographs taken in a “public place.” However, the available information explicitly indicates that the conditions or definitions of these exceptions are not clearly detailed.

This definitional ambiguity directly results in legal uncertainty for citizens. Without clear guidance on what constitutes a “public speech or statement” or a “public place” within the nuanced context of a police station, individuals are left to interpret these terms independently, which may differ significantly from law enforcement interpretations. This ambiguity permits arbitrary enforcement by police, who may demand the cessation of recording or confiscate devices, as suggested by anecdotal evidence.

The lack of clarity thus acts as a significant impediment to the exercise of the right to information and citizen oversight in Nepal. It creates a legal grey area that can be exploited, leading to a chilling effect on citizens’ willingness to document police interactions, even when such documentation might ultimately be deemed lawful under a broader interpretation of these exceptions. This situation underscores the critical need for judicial clarification or legislative amendment to provide precise and operational definitions of these terms.

There is a notable legislative tension or contradiction in Nepal, where a constitutional right aimed at transparency appears to be curtailed by later statutory criminalization of information gathering, particularly concerning public officials and private information. **The Constitution of Nepal** enshrines the "Right to Information*" as a fundamental right, designed to ensure transparency and accountability of state functions. However, the National Penal Code, 2074 , introduces criminalizing

* Also Known as Right to Know.

provisions (Sections 293, 295, 297, 298) that penalize recording and publishing information without consent, including for public figures, with significant punishments. While the **Right to Information Act, 2064** (2008) aims to facilitate access to public information,* the Penal Code's broad prohibitions on recording without consent create a legal environment that can significantly restrict the practical exercise of this right, especially for direct citizen oversight. This legislative conflict can lead to legal challenges and uncertainty for journalists and citizens alike. This legislative dissonance can lead to a chilling effect on freedom of expression and the press in Nepal. Citizens and journalists may self-censor or avoid documenting interactions out of fear of criminal prosecution, even when the information is of public importance. This undermines the very accountability mechanisms that the Right to Information was designed to foster.

Right to Information Act, 2008

The Right to Information Act, 2008 aims to make state functions open and transparent by ensuring citizens' access to information of public importance held by public bodies. It broadly defines the "Right to Information" to include the right to study documents, observe proceedings, obtain verified copies, and visit or observe locations where construction of public importance is taking place.

However, the Act also contains certain limitations. These include restrictions on information that "seriously jeopardizes the sovereignty, integrity, national security, public peace, stability, and international relations of Nepal" or that "interferes with an individual's privacy and the security of body, life, property, or health." This privacy limitation could potentially be invoked to restrict recording in certain contexts, particularly within police stations where sensitive information or vulnerable individuals may be present.

Potential Offenses and Legal Risks Associated with Recording

Recording interactions with law enforcement, particularly in sensitive environments such as police stations, carries potential legal risks, primarily concerning obstruction of justice or official duty and violations of privacy laws.

Obstruction of Justice or Official Duty: Defining Interference

In the U.S. context, merely recording police is generally not considered obstruction. An offense arises only if the act of recording actively interferes with legitimate police operations. Examples of such actionable interference include tampering with a witness or suspect, inciting others to violate the law, or positioning oneself so physically close as to create a clear safety hazard or interfere with an investigator's communication.

* See Preamble of the Right to Information Act, 2064 (2008).

In Nepal, a specific and comprehensive law addressing “obstruction of justice” is currently lacking. However, various provisions within existing legislation address related conduct that may be interpreted as interference with official duty. These include creating obstacles while lawful orders (such as summonses, arrest warrants, or searches) are being executed, preventing public officials from discharging their duties by force or other means, or obstructing individuals who are providing information to the police. Anecdotal reports from Nepal suggest that police sometimes interpret “obstruction” broadly as a basis for detaining individuals who record them, even in the absence of clear physical interference.

The subjective and often expansive interpretation of “interference” or “obstruction of duty” by law enforcement creates a significant loophole that may be used to suppress citizen recording arbitrarily, even when no actual obstruction occurs. Both U.S. and Nepalese legal frameworks acknowledge that recording should not interfere with police duties. However, the definition of “interference” can be inherently subjective. In the United States, it is generally linked to overt, physical acts of obstruction. In Nepal, despite the existence of provisions addressing obstruction, anecdotal evidence suggests that police may apply a broad interpretation to deter or penalize recording, even without tangible disruption.

This ambiguity enables police officers to exercise wide discretion, potentially leading to unlawful orders, harassment, or arrests of individuals who are merely recording. The absence of clear, objective standards defining “interference” in the context of recording allows decisions to be based on immediate perception rather than precise legal criteria. This vulnerability to arbitrary enforcement significantly chills the exercise of the right to record, discouraging citizens from documenting interactions due to fear of unfounded charges. Consequently, there is a critical need for clearer legislative or policy definitions of “interference” that are narrowly tailored to actual disruption, rather than mere presence or recording.

Violation of Privacy Laws

In the United States, as previously discussed, recording conversations in “all-party consent” states without the consent of all participants may constitute a criminal offense. In Nepal, the National Penal Code, 2074 includes provisions (Sections 293, 295, and 297) that criminalize recording conversations or taking photographs without consent. Nepal’s constitutional right to privacy is also a significant consideration. Section 21(1) of the National Civil Code, 2074 defines acts that violate privacy, including recording discourse or sound through technological means without consent.

Crucially, Section 21(2) of the National Civil Code, 2074 provides an important exception: the right to privacy is not deemed violated if the act (such as taking a photograph or recording sound) is carried out for a “literary or artistic purpose or in the public interest.” The interpretation of “public interest” in this context is central to determining the legality of recording police officers.

Nepal's legal framework therefore contains a powerful, though potentially underutilized, "public interest" exception that could provide a legal basis for citizen recording of police. If police activities—particularly those involving public interaction or potential misconduct—are deemed to fall within the scope of "public interest" (for example, to ensure accountability or document abuse), such recording might be legally permissible under this provision, potentially overriding general consent requirements.

This clause offers a potential legal defense against charges of privacy violation when recording police officers. If a court were to interpret police actions within a station as matters of public interest, the recording would not constitute an offense. However, in the absence of clear judicial interpretation or legislative guidance defining the scope and application of "public interest" in this context, its practical effectiveness as a defense remains uncertain for the average citizen.

This uncertainty suggests a crucial avenue for legal advocacy in Nepal: seeking judicial clarification or legislative amendment explicitly recognizing that police interactions—particularly those occurring in public-facing areas or during the performance of official duties—fall within the ambit of "public interest." Such clarification could significantly strengthen the right to record police and enhance accountability, providing a meaningful counterbalance to the restrictive provisions of the Penal Code.

Public Grievance and the Demand for Accountability

A discourse was also initiated through a formal inquiry I submitted via the "Hello Sarkar" portal (Ticket No: HS-WEB-87462-UY), addressing the growing friction between law enforcement and civil liberties. The request sought clarification on whether citizens have the legal standing to record police officers during their official duties in public spaces. This inquiry was prompted by reports of arbitrary phone seizures and harassment faced by members of the public when attempting to document police interactions. I specifically asked which statutory frameworks protect this act of "citizen journalism" and what disciplinary measures exist to penalize officers who overstep their legal authority by confiscating personal devices without cause.

In their official response, the Ministry of Home Affairs and Nepal Police Headquarters grounded the citizen's right to record in the Supreme Law of the land. They highlighted Article 19 of the Constitution of Nepal, which guarantees the Right to Communication and explicitly prohibits prior censorship of audio-visual materials. Furthermore, Article 27 was cited to reinforce the Right to Information, establishing that every citizen is entitled to access information held by public bodies. Crucially, the authorities clarified that the state is constitutionally barred from seizing or canceling the registration of electronic equipment used for broadcasting or recording information, provided such use does not infringe upon specifically protected legal boundaries.

The response addressed the complex balance between the Individual Privacy Act, 2075 (2018), and the National Penal Code, 2074. While Section 295 of the Penal Code generally prohibits taking photographs without consent, the police clarified a vital legal exception: capturing images or videos in a public place—even if individuals are incidentally included—does not constitute a criminal offense. This distinction is critical, as it confirms that the “expectation of privacy” is legally diminished in public settings, thereby permitting citizens to document police conduct, provided the recording occurs in a government-recognized public area.

Despite recognizing the general right to record, the documentation forwarded to me outlines specific “Sensitive Zones” where police authority takes precedence over public recording. The authorities noted that restrictions apply in contexts involving ongoing criminal investigations, the protection of victim or accused identities, and secure facilities such as armories and detention cells. The police emphasized that, although recording is not inherently illegal, it must not interfere with the execution of official duties or compromise the privacy of third parties. This portion of the response underscores that the right to record is not absolute but is governed by the need to maintain public order and investigative integrity.

Result and Discussion

The findings of this study reveal that while the United States has established a relatively robust constitutional right to record police in public, inconsistencies remain due to differing state consent laws for audio recordings. Nepal, on the other hand, criminalizes non-consensual recordings under the National Penal Code but leaves ambiguously defined exceptions for “public interest” and “public places.” This legislative gap creates uncertainty, often leading to arbitrary enforcement by police officers. From a human rights perspective, recording serves as a safeguard against abuses of power and supports accountability mechanisms, especially in closed environments like police stations. However, concerns regarding privacy, the safety of victims, and potential interference with investigations also carry weight. This discussion highlights the urgent need for Nepal to adopt clearer legislative or judicial definitions that balance accountability with legitimate operational concerns.

Conclusion

The legality of recording police officers, particularly within the confines of police stations, is a complex and highly nuanced issue, marked by significant variations across different jurisdictions. In the United States, the First Amendment broadly protects the right to record police in public, subject to reasonable time, place, and manner restrictions, provided such recording does not obstruct official duties. However, the diverse landscape of state-specific consent laws for audio recording introduces considerable variability, requiring citizens to be aware of the specific requirements in their location.

In Nepal, the National Penal Code, 2074 generally prohibits recording conversations and taking photographs without explicit consent. Nevertheless, it includes crucial, yet ambiguously defined, exceptions for “public speeches or statements” and “public places.” Furthermore, the “public interest” exception within the National Civil Code, 2074 offers a potential legal basis for recording, though its interpretation in the context of police interactions remains largely untested and undefined. Despite official policies from the Nepal Police promoting accountability and human rights, practical enforcement often reveals instances of police obstructing citizen recording and reluctance to investigate internal complaints, highlighting a significant gap between stated policy and actual practice.

Recommendations

To bridge the gap between constitutional guarantees and field-level police conduct in Nepal, the government must move toward **Legislative Precision and Definitional Clarity**. Current ambiguities within the National Penal Code, 2074 (2017) regarding “public statements” and “incidental captures” allow for arbitrary enforcement and suppression of citizen oversight. Policymakers should amend the National Penal Code to explicitly include a “**Public Interest Exception**”, recognizing that recording law enforcement officers in the line of duty is a protected act of transparency rather than an infringement on personal privacy. Defining “public places” to include public-access areas of police stations—such as reception desks and filing areas—would provide citizens with a clear “safe harbor” to document their interactions without fear of criminal prosecution.

Furthermore, the **Ministry of Home Affairs** should issue a **Standardized Protocol for Police-Citizen Interactions** that specifically addresses the use of personal recording devices. This policy should adopt a **Zone-Based Access** model within police stations, clearly demarcating public areas where recording is permitted from high-security zones, such as interrogation rooms or armories, where operational secrecy is paramount.

Finally, the sustainability of these reforms depends on **Institutional Training and Independent Oversight**. Law enforcement curricula should be updated to include modules on the “Right to Information” and “Citizen Journalism,” shifting the internal culture from secrecy to mutual accountability. To ensure these policies are effectively implemented, the **National Human Rights Commission (NHRC)** and the **National Information Commission** should establish a dedicated fast-track mechanism for grievances related to obstruction of recording. By granting citizen-captured recordings “**Presumptive Admissibility**” in administrative and judicial proceedings, Nepal can transform bystander footage from a source of conflict into a vital tool for judicial truth-seeking and human rights protection.

Acknowledgment

The author, currently a B.A. LL.B. student in the eighth semester at Nepal Law Campus, expresses sincere gratitude to respected mentors and well-wishers for their invaluable guidance and encouragement. Special appreciation is extended to former High Court Judge Thir Bahadur Karki; Advocate Sujit Kumar Bhujel; Assistant Dean, Faculty of Law, Tribhuvan University, Assistant Professor and Advocate Dr. Newal Chaudhary; Advocate Sunu Rijal; former High Court Judge Narayan Prasad Shrestha; and Advocate Ramprawesh Yadav (Senior Legal Officer, Nepal Can Group) for their insightful suggestions, motivation, and continuous support. The author also gratefully acknowledges Ms. Nisha Jaiswal, a student at Symbiosis Law School, Pune, for her encouragement and assistance. Their collective experience and expertise have profoundly influenced the author's legal learning and perspectives.

References

Journal Articles

N. Chaudhary, *The Concept and Review of Right to Record Police*, **4(2) NLR J.** (2024).

R.R. Thapa, *The Guiding Principles of Police: Use of Force*, **3(1) J. APF Command & Staff Coll.** 90 (2020).

Seth F. Johnson, *Legal Limbo: The Fifth Circuit's Decision in Turner v. Driver Fails to Clarify the Contours of the Public's First Amendment Right to Record the Police*, **59 B.C. L. Rev.** 245 (2018).

Cases

Glik v. Cunniffe, 655 F.3d 78 (1st Cir. 2011).

Online Legal Resources / Reports

Electronic Frontier Found., *You Have a First Amendment Right to Record the Police* (June 15, 2020), <https://www.eff.org/deeplinks/2020/06/you-have-first-amendment-right-record-police>.

Video or Audio Recording of Police Officers & Your Legal Rights, **Justia Crim. L. Ctr.**, <https://www.justia.com/criminal/procedure/right-to-record-police-officers/> (last visited Feb. 1, 2026).

Chaudhary, Bivek, 2025

The Bystander's Role Is Changing in the Era of Livestreaming, **AP News** (May 2025),

<https://apnews.com/article/b30426adb611ce203addadb7c9750e3c>.

Statutes (Nepal)

Constitution of Nepal

Const. of Nepal, arts. 19, 27.

National Penal Code, 2074

National Penal (Criminal) Code, 2074 (Nepal), §§ 293, 295, 297.

National Civil Code, 2074

National Civil Code, 2074 (Nepal), § 21.

Right to Information Act, 2064 (2008)

Right to Information Act, 2064 (2008) (Nepal).

Review of Nepal's Commerce Policy in the Wake of LDC Graduation

Lila Dhar Adhikari*

Ashish Khatri†

Sammit Khadka‡

Abstract

Nepal's commerce (trade) policy governs both foreign and domestic trade dynamics within its broader trade and investment ecosystem. Despite adopting a liberal trade regime, which was further expedited through WTO accession in 2004, and implementing three successive commerce policies (1990, 2009, and 2015), and formulating the Commerce Policy 2025 aimed at achieving export-driven growth, Nepal continues to witness a persistent trade deficit, even though LDC-specific special and differential preferences were available. With Nepal's graduation from LDC status scheduled for November 2026, this paper reviews the perspectives of the Commerce Policy 2025 frameworks in preparing for the post-graduation landscape. Utilizing a mixed-methods approach including key informant interviews (KII), content analysis, and quantitative data triangulation the study finds an urgent need for a forward-looking, LDC graduation-centric commerce policy implementation from the mindset of a low-income developing country. Key strategic recommendations include enhancing market access through bilateral and regional FTAs, addressing non-tariff barriers, balancing tariff and non-tariff measures, fostering digital trade including e-commerce, strengthening trade infrastructure and connectivity, implementing sustainable trade facilitation measures, reforming trade finance and incentive mechanisms, advancing economic diplomacy, and investing in multi-level capacity building. These measures are essential to ensure Nepal's resilient and inclusive trade-driven growth in the post-LDC era.

Keywords: Commerce policy, trade deficit, LDC graduation, free trade agreements, tariff and non-tariff measures.

*Under Secretary, Government of Nepal

Email: adhikarildmr@gmail.com

†Section Officer, Government of Nepal

Email: khatriashish757@gmail.com

‡Graduate Student, Kathmandu University School of Management

Email: sammitkhadka@gmail.com

Background

Commerce or trade policy simply refers to how a government manages its trade with the rest of the world. Historically, these policies have evolved from the early days of mercantilism to today's era shaped by globalization, technological advancement, and increasing foreign investment (Pyakuryal et al., 2010). Like many developing countries in the 1980s and 1990s, Nepal opened its economy and introduced major internal and external reforms. It adopted key Commerce Policies in 1992, 2009, and 2015, along with three iterations of the Nepal Trade Integration Strategy (NTIS), all designed to better integrate Nepal into the global economy. These efforts paid off in terms of trade openness, as Nepal's trade-to-GDP ratio increased from 23% in the 1980s to over 40% by the late 1990s, largely driven by manufacturing exports (Chaudhary, 2012).

Nepal's accession to the World Trade Organization (WTO) in 2004 marked a pivotal moment in its economic statecraft. The country committed to binding 99.4% of its tariff lines and opened most service sectors to foreign investment under WTO rules. While the Commerce Policies of 1992, 2009, and 2015 focused largely on diversifying exports and managing imports, Nepal's trade deficit has continued to widen despite rising trade volumes (Department of Customs, 2022/23). For instance, in Fiscal Year 2079/80, the import-to-export ratio reached 10.26:1, resulting in a trade deficit of NPR 1,454.53 billion (TEPC, 2080). This situation raises important questions about the effectiveness of these policies, especially the 2025 Commerce Policy.

As a WTO member, Nepal is required to undergo periodic Trade Policy Reviews (TPRs) under Annex 3 of the Marrakesh Agreement. These reviews help promote transparency and monitor how member countries comply with trade rules (Mavroidis, 1992). Nepal's reviews in 2012 and 2018 pointed to consistent trade deficits, high import dependency—especially on consumer goods and fuel—and stagnant exports. Both reviews called for stronger competitiveness and better utilization of global trade opportunities presented under the multilateral trading regime.

Nepal's upcoming graduation from Least Developed Country (LDC) status in 2026 brings both hope and uncertainty. Graduation represents progress and, in theory, could boost investor confidence. However, it also means losing trade preferences such as duty-free and quota-free access to several markets, as well as concessional loans and grants (World Bank, 2023). Since the 2025 Commerce Policy is also designed for a post-LDC context, it now needs to be supported with a broader plan of action encompassing sectoral strategies for services and intellectual property, in addition to trade in goods, to reflect post-graduation realities. Future policy must focus on protecting export competitiveness, attracting investment, promoting sustainable growth, and embracing new areas such as digital trade, e-commerce, and green trade practices.

Similarly, digitalization and decentralization through federalism are playing an instrumental role in shaping Nepal's trade landscape. Decentralization has the potential to enhance regional trade and empower local governments, but its real impact requires closer examination. This research aims to evaluate the strengths and limitations of the Commerce Policy 2025, particularly in light of LDC graduation, and suggest ways in which Nepal can better navigate emerging global trade challenges and opportunities.

Objective of the Research

The main goal of this research is to answer the following research question: What trade-related policy calibrations are necessary to ensure a smooth graduation and to harness the benefits of trade liberalization? Accordingly, the objective is to recommend how Nepal's trade policies should be adjusted to support a smooth transition from Least Developed Country (LDC) status and to maximize trade and investment opportunities. The study aims to provide evidence-based policy suggestions for the Commerce Policy 2025 so that it better addresses current challenges and prepares the country for the opportunities and risks of the post-LDC era.

The study highlights existing policy gaps, analyzes the impact of losing LDC-specific preferences, and offers practical strategies to maintain market access and strengthen Nepal's trade competitiveness. The findings of this research will be useful for policymakers and will help shape a more resilient and forward-looking trade framework. Additionally, the research will benefit Nepali businesses, especially small and medium enterprises (SMEs), by identifying new trade opportunities, potential risks, and strategies to remain competitive after LDC graduation.

Literature Review

Theoretical Framework

The development of the theory of free trade, grounded in England's achievements in trade and industry, was signaled by two seminal works: Adam Smith's *Wealth of Nations* (1776) and David Ricardo's *Principles of Economics* (1951). Both Smith and Ricardo advocated free trade as a means of achieving global production efficiency, in contrast to mercantilist protectionist policies. According to Ricardo (1951), a nation can benefit from specialization and gain a comparative advantage through international trade, both statically and dynamically, thereby fulfilling the function of international exchange of goods.

Another influential trade theory is the factor endowment theory. As discussed by Bharat et al. (2023), this theory, originating from the work of Heckscher and Ohlin, is widely known as the H-O model. Assuming constant returns to scale, it considers a model of two nations, two commodities, and two factors of production. The factor endowments of each country are central to this theory, distinguishing it from the technology-based explanations of the Ricardian comparative cost model. The Heckscher-Ohlin model assumes that all countries possess the same technology within a given industry and does not account for variations in total productivity across industries.

In the late 1970s, a new trade theory emerged to explain international trade under conditions not addressed by classical models. These models incorporate increasing returns to scale, product differentiation, peripheral economies, and imperfectly competitive market structures. They rely on the concept of comparative advantage and demonstrate that trade occurs even among economies that are equivalent in terms of technological capability and factor endowments (Jeyarajah, 2019). Both liberal and mercantilist trade theories provide valuable insights for nations seeking to safeguard their economic interests. While mercantilist strategies—such as protectionism—continue to be employed by some states to protect domestic industries in the face of international competition, liberal trade theory is widely accepted globally, particularly among developed nations (Khorto, 2014).

Recent trade policies have introduced new considerations to make trade more inclusive. For instance, Acharya et al. (2019) note that “the existing GATT rules seem to permit manifold possibilities for WTO Members to use tariffs, tariff-rate quotas (TRQs), taxes, and regulations in a manner that can support sustainable trade incorporating gender considerations.” According to this preliminary legal assessment, WTO agreements provide sufficient policy space to promote inclusive trade in certain areas, provided that such measures are neither de facto nor de jure protectionist (Acharya et al., 2019).

Empirical Review

Nepal has largely adopted liberal trade policies based on comparative advantage, as reflected in its identification of “priority” and “emerging” export products in the Nepal Trade Integration Strategy (NTIS) 2022 and earlier versions. However, Nepal’s trade policy continues to face significant challenges in trade governance, export capacity, infrastructure, connectivity, and economic diplomacy (Pathak, 2024). Despite some progress, gaps persist at strategic, structural, and diplomatic levels, highlighting the need to federalize and localize trade policymaking.

According to a policy research report by Acharya and Adhikari (2021), international support measures (ISMs) for Nepal’s LDC graduation should emphasize a carefully sequenced transition and a post-graduation strategy. The report notes that graduating LDCs, particularly those like Nepal that meet human asset and vulnerability criteria but not income thresholds, require continued and enhanced access to official development assistance (ODA), trade finance, trade preferences, and technical assistance. The study underscores the need for targeted export support, sustained multilateral, regional, and bilateral engagement, technology transfer, climate finance, and coordinated WTO negotiations to ensure a smooth transition, mitigate vulnerabilities, and implement structural reforms.

In a working paper, Razzaque (2020) examines Nepal’s graduation from LDC status and its potential adverse effects on trade preferences, concessional finance, and other international support measures. The study emphasizes that, without targeted adjustment strategies—particularly in trade competitiveness, export diversification, and institutional preparedness—graduation could limit Nepal’s development prospects.

Studies further highlight that effective trade policy requires stronger coordination across federal, provincial, and local governments (SAWTEE, 2022). Provinces must develop export strategies, prioritize products, and align trade with local development plans under federal guidance. Without strategic adjustments, Nepal’s exports are projected to fall by 4.3% after LDC graduation due to rising tariffs, especially in the EU, Chinese, Japanese, and Canadian markets (ITC, 2022). Tariffs on key products such as vegetables and cereals may increase by 27 and 25 percentage points, respectively, negatively affecting export-oriented MSMEs, including handicrafts, and potentially leading to job losses (Sthapit, 2022).

The ongoing Sixteenth Periodic Plan (Fiscal Year 2081/82–2085/86) identifies export promotion and effective import management as central pillars for sustaining growth in the context of LDC graduation. The Plan emphasizes a shift towards an export-centric graduation strategy, highlighting the need for targeted policy responses to address the anticipated erosion of LDC-specific trade

preferences. It further calls for the formulation of separate, sector-specific strategies for export-competitive products and services, as identified in the Nepal Trade Integration Strategy, 2023, aiming to strengthen resilience and mitigate the adverse effects of preference losses following graduation (National Planning Commission [NPC], 2024).

Similarly, Nepal's LDC Graduation Smooth Transition Strategy (NPC, 2023) anticipates that graduation will affect trade in a moderate but uneven manner, primarily by reducing market access for certain export products. Nepal's exports are concentrated in a limited number of goods and heavily rely on LDC-specific tariff preferences, particularly in markets such as the EU, Turkey, and China. Nevertheless, the overall economic impact is expected to be manageable, as exports constitute a relatively small share of GDP and trade with India is likely to remain stable under existing bilateral arrangements. Studies present graduation not as a crisis but as a critical shift exposing long-standing weaknesses in export diversification and competitiveness, underscoring the importance of using the transition period to strengthen productive capacity and trade facilitation (NPC, 2023; ITC, 2022).

Beyond tariffs, Nepal faces the risk of losing policy space to support domestic industries. Following graduation, export subsidies for non-agricultural goods will be prohibited, and agricultural subsidies may face stricter scrutiny (Pandey et al., 2022). This necessitates alternative policy tools, such as shifting from export-based to production-based subsidies to support domestic industries. Furthermore, LDC graduation may reshape foreign direct investment (FDI). For example, industries like textiles, which receive nearly 49% of manufacturing FDI, could be affected by the loss of quota-based trade benefits. Consistent with economists' recommendations, Nepal could implement policies to lower borrowing costs, thereby stimulating investment by reducing the cost of capital for firms and enhancing the financial viability of projects.

Research Gap

Research on the efficacy of Nepal's trade policy in the context of LDC graduation remains limited, particularly with regard to comprehensive policy diagnosis. While the National Planning Commission's Smooth Transition Strategy identifies trade as a priority, it provides limited detailed guidance on policy implementation. Furthermore, existing studies primarily focus on the tariff-related impacts of LDC graduation, often overlooking critical issues such as digital trade, environmental considerations, compliance burdens, and necessary internal policy adjustments. This paper seeks to address these gaps by analyzing Nepal's trade policy from a post-LDC perspective and aims to provide insights for calibrating trade-related policies to ensure a smooth and effective graduation.

Methodology

This study adopts a mixed-methods approach, integrating qualitative and quantitative techniques to provide a comprehensive analysis of Nepal's trade policy and its post-LDC graduation prospects. This approach facilitates a nuanced understanding of policy impacts, challenges, and opportunities.

Qualitative insights were obtained through key informant interviews (KIIs) with policymakers from the Ministry of Industry, Commerce and Supplies, business leaders, trade experts, and representatives of trade associations, including the Federation of Export Entrepreneurs of Nepal (FEEN). These interviews provided valuable perspectives on the effectiveness of trade policies and the challenges encountered in their implementation. In addition, content analysis was conducted on government publications, academic research, and other relevant literature to contextualize and triangulate findings.

On the quantitative side, descriptive statistical analysis was applied to trade data to identify trends, patterns, and outcomes related to trade policy. Data sources included the International Trade Centre (ITC), Department of Customs, Nepal Rastra Bank, Trade and Export Promotion Centre (TEPC), and WTO Trade Policy Review documents. This combination of qualitative and quantitative methods enables a holistic assessment of Nepal's trade policy landscape and its alignment with post-LDC graduation requirements.

Results and Discussion

Policy, strategy and related legislation

The 2025 Commerce Policy replaced the 2015 policy and is supported by the Nepal Trade Integration Strategy (NTIS) 2023. The NTIS aims to improve Nepal's trade balance by promoting value-added exports, identifying key goods and services with export potential, and emphasizing market diversification and product quality to reduce dependence on a limited set of commodities.

Stakeholder assessments indicate that, although the policy has facilitated a gradual shift toward the services sector, it has been less effective in addressing the persistent trade deficit. Its limited success is attributed to a narrow focus on traditional export products and excessive reliance on the Indian market, which is perceived as subject to policy uncertainty.

A core objective of the 2025 Commerce Policy is to expand Nepal's market access through WTO-plus trading agreements with potential partners. The policy also seeks to increase the value of Nepali exportable items and address challenges related to rules of origin and other non-tariff measures to better utilize available market opportunities, including LDC-specific trade preferences. However, these objectives were largely unmet in previous iterations of Nepal's commerce policies during the WTO era. Past policies lacked concrete strategies to address deeper structural issues, such as import substitution, production inefficiencies, and export diversification.

The 2025 Commerce Policy has been formulated to tackle Nepal's trade imbalance, attract foreign investment, promote industrialization for higher value-added production, and expand and diversify the export base in consideration of the country's LDC graduation scenario. To achieve these objectives, the implementation plan of the Commerce Policy should be aligned with complementary policies, strategies, and relevant trade-related legislation.

Nepal Trade Integration Strategy

The Nepal Trade Integration Strategy (NTIS) 2016 was revised in 2023 to align with the 2015 Commerce Policy and to respond to evolving global trade dynamics. Most of the priority products and services identified in NTIS are also endorsed in the new Commerce Policy 2025. The updated NTIS expands its scope by broadening priority goods and services, emphasizing value-added exports, and incorporating new sectors such as construction and water resource-based services alongside traditional areas like tourism and IT/BPO. It also highlights ten cross-cutting areas, including standards, digital trade, infrastructure, and the investment climate (MoICS, 2023).

Despite these updates, implementation challenges persist. Weak coordination between government agencies and the private sector has hindered progress. Although NTIS-focused efforts have been made, the share of prioritized exports has declined since 2018/19, and Aid for Trade (AfT) initiatives have had limited impact on export growth (Adhikari, 2023). Effective execution of NTIS 2023 requires expeditious resource mobilization, stronger integration of trade-related institutions across all three tiers of government, mainstreaming of trade in key line ministries, translation of NTIS activities into operational targets, and adequate resources to realize the strategy's objectives in a resource-constrained environment.

Trade-Related Legislation

Several laws and regulations influence the implementation of commerce policy. Nepal has formulated most of the legal frameworks necessary to facilitate trade and investment (Table 1); however, the execution of these laws ranges from weak to moderate. For example, the Export and Import Control Act, 1957 (as amended in 2006) and the Customs Act, 2007 have been implemented to a moderate extent, whereas the Safeguards, Anti-dumping, and Countervailing Act, 2019 has yet to be operationalized. As of 2025, Nepal has not initiated any cases under these laws at the WTO. Table 1 demonstrates that, while Nepal has enacted most of the laws related to the Commerce Policy, the effectiveness of their implementation remains limited.

Table 1: *Major laws relating to the implementation of the Nepal's Commerce Policy, 2015*

Major areas	Act and Regulation
Customs	Customs Act, 2007 (as amended in 2013) Customs Tariff Act, 2024 Customs Rules, 2007
Export and import licensing	Export and Import Control Act, 1957 (as amended in 2006) Export and Import Rules, 1978
Trade remedies	Safeguards, Anti-dumping and Countervailing Act, 2019
Digital trade	E-Commerce Act, 2025

Major areas	Act and Regulation
Sanitary and phytosanitary measures	Nepal Seeds Act, 1988 Seeds Regulation, 1997 Plant Protection Act, 2007 Plants Protection Rules, 2010 Food Safety and Quality Act, 2024 Food Regulation, 1970 Pesticides Management Act, 2019 Feed Act (Animal Concentrates), 1976 Animal Health and Livestock Services Act, 1998
Technical barriers to trade	Accreditation Act, 2022 Drugs Act, 1978 (as amended in 2000) Drug Registration Rules, 1981 (as amended in 2001) Nepal Standards (Certification Mark) Act, 1980 (as amended) Nepal Standards (Certification Mark) Regulations, 1982 (as amended)
Competition	Competition Promotion and Market Protection Act, 2007 Competition Promotion and Market Protection Regulation, 2007 Consumer Protection Act, 2018 Consumer Protection Regulation, 2000 Direct Sale of Goods (Management and Regulation) Act, 2018 Direct Sale of Goods (Management and Regulation) Regulation, 2018
Investment	Foreign Investment and Technology Transfer Act, 2019 Industrial Enterprises Act, 2016 Public-Private Partnership and Investment Act, 2019 Special Economic Zone Act, 2016
Trade-related intellectual property rights	Patent, Design and Trademark Act, 1965 (as amended in 2016) Copyright Act, 2002 Copyright Regulation, 2004
Government procurement	Public Procurement Act, 2007 (as amended in 2019) Public Procurement Rules, 2007
Trade and environment	Environment Protection Act, 2019

Note: This table represents the authors' compilation of major trade- and commerce-related rules and regulations, based on information available on the official websites of various Nepalese government authorities, including the Ministry of Industry, Commerce, and Supplies.

Since trade is inherently crosscutting, it requires aligning legislative arrangements to promote a coherent trade ecosystem. This study finds that the Government of Nepal has enacted and updated trade-related legislation to ensure compatibility with international agreements to which Nepal is a

party. Notably, the government has initiated the enactment of a new e-commerce law to facilitate digital trade through information and communication technologies, particularly the internet. Other major laws relating to trade, export-import, and industrial property are under legislative consideration to address the opportunities and challenges associated with LDC graduation. Additionally, various laws related to investment facilitation have been amended.

While these laws are intended to complement one another, inconsistencies persist, often undermining the business ecosystem. For example, the registration of Collective Marks and Geographical Indications (GI) has not gained momentum, as the prevailing Patent, Design, and Trademark Act, 1965 lacks clear guidelines for registration. This highlights the urgency of enacting an Industrial Property Law that aligns with the WTO's Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights (TRIPS) Agreement. Moreover, compliance with TRIPS post-LDC graduation will pose a major challenge for Nepal if timely actions are not undertaken.

Market Access

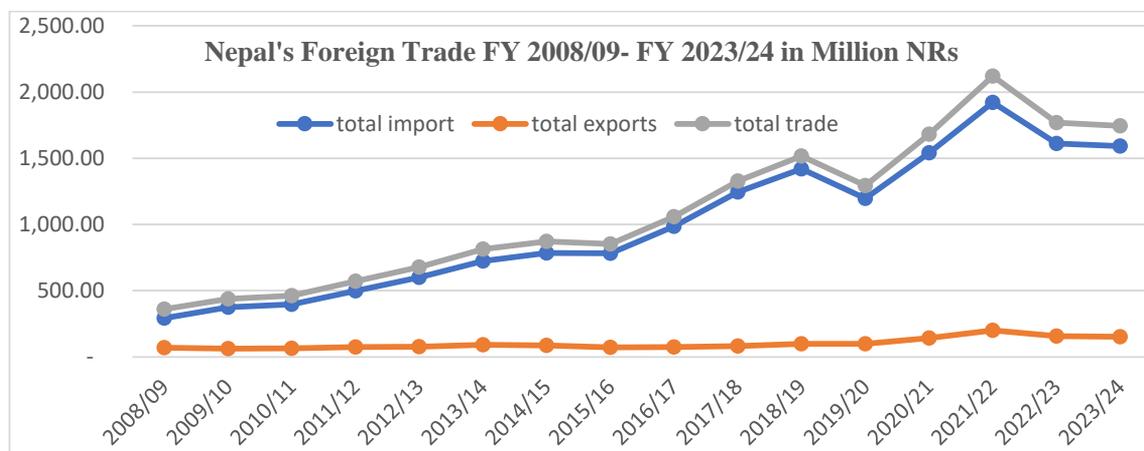
The Commerce Policy 2025 aims to diversify Nepal's exports by products and destinations. Although Nepal benefits from preferential market access as a least developed country (LDC), these advantages remain underutilized due to a narrow export base, limited productive capacity, and challenges in meeting non-tariff requirements in global markets (WTO, 2019). To address these gaps, Nepal has pursued bilateral, regional, and multilateral trade agreements to expand market access and strengthen trade cooperation.

Nepal currently maintains 17 bilateral trade agreements, primarily with India, including the Treaty of Transit, Trade Treaty, Rail Services Agreement, and an agreement on preventing unauthorized trade (WTO, 2019). These agreements facilitate access to Indian ports such as Kolkata, Haldia, and Visakhapatnam. Regionally, Nepal participates in SAFTA and BIMSTEC, and globally, it has ratified the Trade Facilitation Agreement and the TRIPS Amendment. Ongoing negotiations aim to establish FTAs with Bangladesh, Bhutan, and the Republic of Korea, while Trade and Investment Framework Agreements (TIFAs) have been concluded with the United States, Australia, Korea, and Cambodia (MoICS, 2023). Nepal has also benefited from the U.S. Nepal Trade Preferences Program (NTTP) and Duty-Free Quota-Free (DFQF) schemes, although strict rules of origin and other non-tariff measures have limited the full utilization of these preferences.

With slow progress in multilateral negotiations and increasing reliance on regional and bilateral agreements, frameworks such as SAFTA and BIMSTEC offer practical pathways for boosting Nepal's exports. Reducing tariffs, easing non-tariff barriers, investing in cross-border infrastructure, and expanding trade with ASEAN countries—particularly post-LDC graduation—could enhance competitiveness. Nepal should also conduct cost-benefit analyses for potential FTAs, especially with China and Bangladesh, while advancing agreements such as BIPPA, DTAA, CEPA, and pursuing accession to RCEP to improve integration into Asia-Pacific value chains. Sector-specific agreements in digital and sustainable trade, alongside investment treaties and simplified customs procedures under the TFA, are crucial for attracting FDI and diversifying export markets.

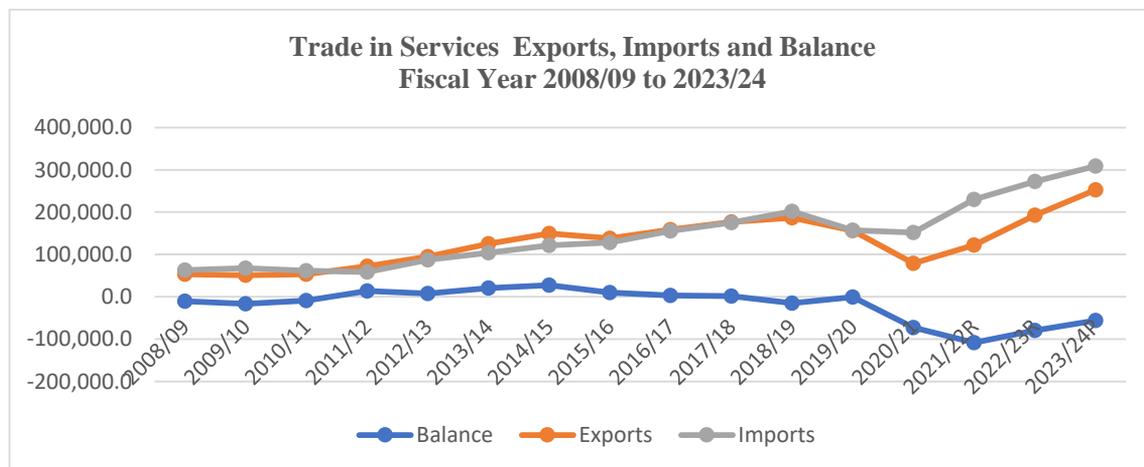
Trade Flows and Scenarios

Figure 1: Trends of Nepal’s International Trade Fiscal Year 2008/09 to Fiscal Year 2023/24

Note. This chart uses the data of the Trade and Export Promotion Centre and depicts the trend of Nepal’s total exports, imports, and total trade volume in different Commerce Policy implementation periods from the Fiscal Year 2008/09 to the Fiscal Year 2023/24.

Figure 2: Trends of Nepal’s International Services Trade Fiscal Year 2008/09 to Fiscal Year 2023/24

Note. This chart uses the data of the Nepal Rastra Bank and depicts the trend of Nepal’s total exports, imports, and total services trade volume in different Commerce Policy implementation periods from the Fiscal Year 2008/09 to the Fiscal Year 2023/24.

periods from the Fiscal Year 2008/09 to the Fiscal Year 2023/24. The data for 2023/24 is provisional.

Figure 1 illustrates the trend of trade in Nepal in recent years. It shows that while export figures have largely stagnated, import bills have steadily increased, indicating that the objectives of past Commerce Policies regarding export growth and trade balance have not been fully achieved. In contrast, as shown in Figure 2, Nepal’s trade in services has experienced significant growth in recent years, reflecting a relatively more favorable trade balance in services compared to goods trade. This expansion is largely driven by increased exports in IT and business process outsourcing (BPO) services, as well as a rise in tourist arrivals. However, the services trade balance has been partially offset by substantial outflows related to education and travel expenditures. Notably, Nepal achieved a positive trade balance in electricity exports for the first time in fiscal year 2023/24. The continued development of the hydroelectric sector, together with power trade agreements with India and Bangladesh, is expected to further strengthen Nepal’s services trade balance in the coming years.

Figure 3 : Nepal’s total exports, imports, and their relationship with the Nepal’s GDP during the two Commerce Policy period

Note. This chart uses the data obtained from the <https://www.macrotrends.net> and depicts the trend of Nepal’s total exports, imports, and their relationship with the Nepalese GDP in different Commerce Policy implementation periods from the Year 2009 to the Year 2023.

Figure 3 illustrates that, during the examined period, Nepal’s goods trade has experienced a notable discrepancy between import growth and export performance. Historical data indicate a steady decline in the contribution of exports to GDP: exports accounted for 12.42% of GDP in 2009, declining to 10.21% by 2015 and further to a single-digit level of 6.96% in 2023.

Natural and human-induced disasters have also impacted Nepalese trade. For instance, the COVID-19 pandemic negatively affected trade flows. According to the Economic Survey (2021), during the first nationwide shutdown (March–July 2020), imports decreased by approximately 32.8%, while exports fell by 25.6% compared to pre-pandemic levels. By mid-2020, exports began to rebound; however, imports remained below the previous year’s levels due to supply chain disruptions and reduced demand for capital goods and industrial supplies. As a result of these adverse effects, exports continued their downward trajectory, reaching 5.12% of GDP in 2021 before slightly

recovering to 6.92% in 2023. In contrast, the import-to-GDP ratio continued to rise, intensifying Nepal's declining terms of trade.

Tariff and Non-Tariff Measures as Trade Policy Tools

Nepal's Commerce Policies have largely failed to reduce the trade deficit. One contributing factor is the challenge of balancing tariff and non-tariff measures (NTMs). Tariffs protect domestic infant industries and help address trade imbalances, while NTMs safeguard human, animal, and plant life. However, high tariffs or stringent NTMs can increase the cost of goods, reduce access to essential commodities, and encourage informal trade. Conversely, lowering tariffs or relaxing NTMs may harm domestic SMEs and reduce customs-based government revenue.

Redemptions and Remissions

Nepal's trade and fiscal policies are not fully harmonized. Export industries receive limited tax incentives, and many commitments outlined in trade and industrial policies are not reflected in tax implementation. Trade finance remains underdeveloped compared to neighboring countries, and blended finance is still a nascent concept in Nepal.

To support the Commerce Policy 2015, the government introduced cash export incentives of up to 8%; however, exporters rarely received the full benefit. The scheme applied only to products with at least 30% value addition and did not effectively cover services. Although NTIS recommends extending incentives to service exports, this may not be feasible post-LDC graduation in 2026. The Commerce Policy 2025 shifts focus toward rule-based and production-linked incentives, replacing cash incentives in the coming years. During the COVID-19 pandemic, the government provided tax relief on essential medical imports and concessional loans to affected sectors such as SMEs and tourism. Nevertheless, these measures were modest compared to support provided by India and China.

Given that export subsidies are discouraged under WTO rules, Nepal should revise its approach by promoting non-distorting incentives within the green and development boxes. This includes broadening product coverage, improving productivity, and strengthening the production base to enhance the effectiveness of export support.

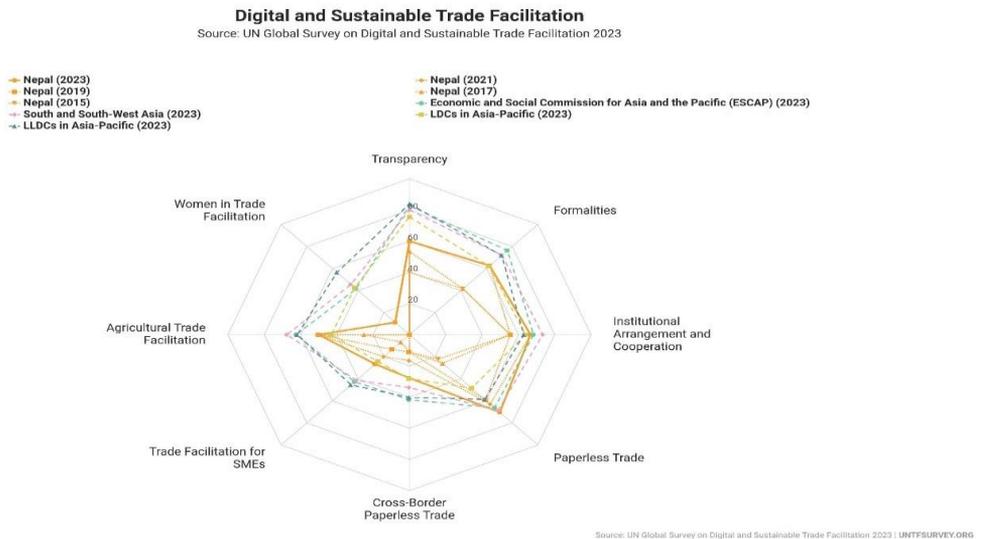
Trade Facilitation

As a landlocked country, Nepal faces persistently high trade costs due to geographic constraints and procedural inefficiencies. Trade facilitation—rooted in GATT Articles V, VIII, and X—aims to reduce these costs by simplifying and harmonizing cross-border procedures (Hoekman, 2016). With the establishment of the WTO and subsequent negotiations, the Trade Facilitation Agreement (TFA) shifted the global agenda toward modernizing customs procedures, enhancing transparency, and lowering transaction costs (Moisé & Sorescu, 2013; World Trade Organization, 2015). The TFA entered into force in 2017 and has since become a key instrument in improving global supply chain efficiency.

Nepal has made measurable progress in implementing TFA commitments under Categories A, B, and C but continues to require technical and financial support, particularly for more complex Category C measures (WTO, 2020). The government has established a National Trade Facilitation Committee, led by the Ministry of Industry, Commerce, and Supplies, to coordinate implementation across agencies in accordance with Article 23.2 of the TFA. Effective execution, however, requires dedicated working groups led by relevant bodies, such as customs and infrastructure authorities.

To strengthen compliance, Nepal has notified the WTO of its need for assistance in 13 Category C measures. With LDC graduation approaching, securing timely support from development partners has become urgent (WTO, 2020). Since ratifying the TFA in 2017, Nepal has introduced key trade facilitation tools, including the Nepal National Single Window, an electronic customs payment system, and the expansion of ASYCUDA. Although implementation timelines have been established, full execution of all commitments requires additional resources, identification of donors for Category C measures, stronger interagency coordination, and capacity building (MoICS, 2023).

Figure 4 : *Nepal’s Digital and Sustainable Trade Facilitation Score: A Comparative Perspective*

Note. This figure is adapted from the UN Global Survey on Digital and Sustainable Trade Facilitation and depicts the situation of Nepal in the emerging aspects of trade facilitation as compared to other regions and the progress from 2015 to 2023.

Trade Facilitation and Digital Trade

According to the UN Global Survey on Digital and Sustainable Trade Facilitation (2023), Nepal has made moderate progress in the overall trade facilitation index, increasing its score from 31.18 in 2015 to 58.06 in 2023. However, trade facilitation measures for SMEs remain underdeveloped, and

insufficient attention has been given to women in trade facilitation initiatives. Cross-border paperless trade is still weak, highlighting the need for policymakers to focus on strengthening digital trade infrastructure to improve the trade ecosystem.

Efforts to adopt a WTO TFA-plus approach in different regions are ongoing. Research by Duval et al. (2019) indicates that trade costs in the Asia-Pacific region remain high despite significant progress in trade facilitation measures. Next-generation digital solutions, such as cross-border paperless trade, have been limited. The recently established UN Framework Agreement on Facilitation of Cross-Border Paperless Trade in Asia and the Pacific may accelerate progress in this area.

Trade Infrastructure and Logistics

Nepal's trade competitiveness is constrained by weak infrastructure, including inadequate transport networks, limited digital systems, and inefficient logistics services (Trade Logistics Policy, 2023). Insufficient intergovernmental coordination and limited data sharing in customs further increase trade costs. Compared to neighboring countries, Nepal's trade infrastructure remains underdeveloped, as reflected in its low Logistics Performance Index (World Bank, 2023).

The 2023 Trade Logistics Policy aims to modernize supply chains, enhance governance, and develop integrated logistics infrastructure, including inland container depots (ICDs) and integrated check posts (ICPs) such as Biratnagar, Nepalgunj, Tatopani, and Chovar (The Kathmandu Post, 2023). The policy also emphasizes leveraging modern technology to support entrepreneurs and MSMEs. However, implementation is still in its early stages, and the Ministry of Industry, Commerce, and Supplies faces resource constraints and project limitations. Strengthening trade finance mechanisms, simplifying service procurement, and aligning logistics policy with broader Commerce Policy objectives are essential for improving Nepal's logistics performance, reducing trade costs, enhancing supply chain efficiency, and boosting overall trade competitiveness (MoICS, 2023).

Digital Trade Landscape

The Commerce Policy envisions using ICT to facilitate trade and promote digital trade, but its modalities and operational direction remain unclear. Key provisions for e-commerce, digital infrastructure, and paperless trade are limited. Nepal has implemented the Nepal National Single Window (NNSW) and upgraded to ASYCUDA WORLD to streamline imports and exports. Additionally, the Digital Nepal Framework aims to apply e-governance across public service delivery institutions, and a web-based One Stop Service Center (OSSC) has been established under the Investment Board of Nepal to facilitate foreign investment.

While some services are now available online, inadequate digital infrastructure, capacity constraints, and limited access to modern technologies—including gaps in digital literacy—continue to hinder progress. To fully harness the benefits of digital trade systems, all partner government agencies (PGAs), including Customs, the Postal Service, the Department of Food Technology and Quality Control (DFTQC), Nepal Bureau of Standards and Metrology (NBSM), Office of the Company Registrar, Department of Commerce, Supplies and Consumer Protection, Inland Revenue Department, Department of Immigration, and various security agencies, must be seamlessly

integrated into the NNSW. Comprehensive digital upgrades and strong collaboration among government, private sector, and development partners are essential for building a robust and sustainable digital trade ecosystem.

The enactment of the E-Commerce Law (2025) represents a major step toward promoting digital trade in Nepal. It facilitates “digitally ordered and digitally delivered” transactions with consumer protection provisions. Effective promotion and implementation of this law are vital for reducing trade costs and advancing Nepal toward a digitally enabled economy. LDC graduation underscores the need for policy calibration of digital business ecosystems, encompassing both goods and services sectors of international trade.

Institutional Arrangements, Coordination, and Resource Mobilization

Trade policy is inherently cross-cutting and requires targeted coordination for effective implementation. The Commerce Policy 2015 established the Board of Trade, Trade Advisory Committee, and Trade and Export Promotion Center (TEPC), among others. DFTQC and NBSM have managed SPS and TBT-related matters. For improved trade policymaking and implementation, stakeholder engagement at all levels is crucial, and the Board of Trade should enhance effectiveness through regular meetings and systematic follow-ups.

Nepal’s governance structure comprises three tiers: federal, provincial (seven provinces), and local (753 municipalities and rural municipalities). While the federal government holds exclusive authority over international trade, provincial and local governments oversee various industrial and commercial activities. Effective trade operations require coordination across these levels, and MSMEs, cooperatives, and other stakeholders play pivotal roles in production, value chain enhancement, and the development of both soft and hard infrastructure.

For example, Koshi Pradesh has strengthened value chains for key agricultural products, such as cardamom, ginger, dog chew, tea, coffee, and dairy. Such initiatives facilitate collaboration between federal and local governments to enhance global and local value chains while improving the supply-side capacity of Nepalese exports. However, the current Commerce Policy lacks detailed provisions for multi-level coordination, which is critical for enhancing competitiveness post-LDC graduation. The revised Action Plan should clearly outline mechanisms for integrated efforts among all tiers of government and stakeholders to ensure sustainable trade growth and economic resilience.

Establishing inter-agency task forces, conducting regular policy reviews, and implementing centralized digital platforms will streamline coordination and data sharing. Digitizing services and developing trade and investment cadres within technical agencies are essential for retaining institutional knowledge. Economic diplomacy should be prioritized, with investment in mobilizing diplomats to strengthen bilateral, regional, and global ties.

Mobilizing Aid for Trade through International Support Measures (ISMs) is also crucial for enhancing trade. TEPC has been tasked with organizing trade fairs and operationalizing the Trade Information Portal. However, institutional performance has been average, and implementation of NTIS-related trade action plans has remained below expectations. The Intermodal Transport Development Committee and Nepal Transit and Warehouse Company, responsible for trade

logistics, require operational strengthening. The government's decision to merge these institutions has not yet been implemented. Establishing a single authority with clearly defined powers is recommended to reduce trade logistics costs and improve facilitation.

Key Challenges to Export Promotion

Nepal faces multiple challenges that impede product, service, and market diversification. These include limitations in production capacity, productivity, infrastructure, digital capabilities, trade facilitation, logistics, supply chain management, entrepreneurship, and innovation. Enterprises struggle with limited market intelligence, difficulty establishing contacts in new markets, and inadequate public incentives for high-value processing. High transport costs, poor air connectivity, and weak digital infrastructure exacerbate these challenges, particularly for small exporters and the tourism sector.

Export-oriented industries confront stringent regulatory processes, insufficient FDI attraction, and unclear tax policies. SMEs face barriers such as inadequate payment gateways, regulatory hurdles for international operations, and slow technology adoption. Exporters' dependence on traditional Indian buyers, coupled with uncertainties in new markets, weak supply chains, and limited economies of scale, further constrains diversification. Additionally, quality assurance, effective marketing, and poor physical and financial connectivity—especially with China—remain significant obstacles to expanding Nepal's export base and entering new markets.

LDC Graduation and Graduation Centric Trade Policy Measures

Nepal's Commerce Policy 2025 acknowledges LDC graduation as a rationale for its development but focuses primarily on utilizing special and differential treatment for LDCs rather than preparing for post-graduation challenges. While the policy outlines broad objectives, such as improving trade performance, export diversification, and competitiveness, it does not address specific challenges Nepal would face after losing LDC trade preferences. Key areas, such as developing new trade relationships, integrating into global value chains, and supporting industries more likely to be impacted, remain underemphasized. A more proactive approach should include strategies for transitioning to developing country status, preparing for tariff adjustments, negotiating free trade agreements and other economic agreements, and enhancing industry competitiveness and productivity in a post-LDC environment.

According to the KIIs conducted, specific trade policy adjustments are necessary to enhance Nepal's competitiveness in the post-LDC era. The country must focus on building productive capacity, improving infrastructure, enhancing trade facilitation, and adopting digital trade tools. Moreover, key measures include upgrading standards and technical regulations to address non-tariff measures (NTMs) in destination markets, revising subsidy regimes to boost productivity, and conducting effective trade negotiations not limited to preserving market preferences but also involving market access negotiations through sound FTAs with key trading partners. The informants also highlighted that Nepal should prioritize shifting from low-value, traditional products to higher-value goods and services, reducing dependency on India, and leveraging bilateral trade agreements and regional partnerships. Policies promoting industrialization and exports should align with revenue policies to

ensure coherence, while export cash incentives, duty-drawback provisions, and subsidy schemes need streamlining.

The export promotion of NTIS-listed products requires revised legal frameworks, export directives, and improved implementation mechanisms. Strengthening institutions like the National SPS Coordination Committee to address SPS and TBT-related challenges is crucial. Additionally, local supply chains must also be strengthened for greater local value addition. Improving quality, quantity, pricing, and logistics-related competitiveness should be a top priority. In response to the question of how Nepal can enhance value addition in its priority products and integrate into the global value chain, informants suggested multi-pronged approaches. Firstly, Nepal should focus on local processing of raw materials, such as agriculture-based products (e.g., tea, coffee, herbs), and prioritize industries utilizing local raw materials like natural fibers. Secondly, the country should increase investment in skills development and technology, which are essential to improve productivity and product quality. Thirdly, strengthening branding strategies, fostering public-private partnerships, and focusing on capacity building and market access will support industrial growth. Additionally, adopting upgraded technologies and good practices, along with highlighting unique product features, will help create a strong product identity. Nepal should also identify sectors where it can integrate into global value chains.

Cross-border trade costs remain high not only because of Nepal's landlocked status but also due to poor trade facilitation, including soft, hard, logistics, and paper-based systems. Investment in market infrastructure, including physical, financial, and technological infrastructure, along with improved market intelligence, is essential to reduce trade-related costs. Effective government service delivery is crucial in all these areas. Additionally, intervention is needed to dissolve transport syndicates, adopt a multimodal transport system, and reduce tax and interest rates.

Building capacity at micro, meso, and macro levels of trade-related agencies, the Public Government Agencies (PGAs), is paramount to facilitating trade and boosting competitiveness. Capacity-building initiatives are required for policymakers and trade negotiators to advance Nepal's trade ecosystem. To this end, Nepal should focus on offering training on international trade agreements, including WTO and regional pacts, and develop skill-building programs for emerging issues like digital trade and intellectual property. Facilitating exchange programs with countries that have successfully transitioned will enhance policymakers' expertise. Developing and retaining trade and investment cadres is crucial for protecting and advancing Nepal's trade interests. Strengthening trade intelligence capacity is essential, as it is currently a major gap for Nepal's policymakers and trade negotiators. In this context, the Nepal Trade Information Portal must be re-operationalized, making the TEPC a vibrant institution for trade and investment data analysis. Moreover, a think tank institution, similar to the Centre for WTO Studies in India, must be established to conduct key trade and investment policy research that eases the smooth transition of the country through enhanced exports.

Summary of the Findings

Nepal, approaching its graduation from LDC status, is working to diversify exports and expand market access through negotiations with India, Bangladesh, and other partners. While the country has 17 bilateral trade agreements and participates in regional frameworks like SAFTA and

BIMSTEC, many agreements are underutilized. Prioritizing FTAs with key partners and actively implementing regional agreements could strengthen Nepal's export potential.

The 2025 Commerce Policy has taken similar objectives from the Commerce Policies of 2009 and 2015, aiming to reduce the trade deficit. However, limited success achieved so far, due to structural imbalances in tariffs and non-tariff measures, suggests that similar issues will persist in meeting the objectives of Commerce Policy 2025 as well. High tariffs restrict access to goods and fuel informal trade, while lower tariffs negatively affect domestic sectors and revenue. Export incentives under NTIS cover only a few products and are unlikely to continue post-2026 graduation, highlighting the need for revised fiscal strategies aligned with WTO rules and strengthened productivity. Continuous reform of investment laws, entrepreneurship, digitalization of procedures, and well-targeted support to startups and innovation, including governance reform, are major instruments to promote FDI. There is an urgent need to improve aggregate demand for Nepali products and services through FDI and associated technology transfer, including attracting remittance into the MSMEs sector.

Trade facilitation remains critical for reducing cross-border trade costs. Since ratifying the Trade Facilitation Agreement (TFA) in 2017, Nepal has introduced measures like risk management systems, the Nepal National Single Window (NNSW), and paperless commerce. Full implementation of all Category A, B, and C measures, however, requires more resources and institutional coordination. Enhancing digital platforms, stakeholder involvement, and trade information systems is essential, alongside mobilizing Aid for Trade (AfT) support.

The 2025 policy still primarily addresses current LDC flexibility rather than preparing for post-graduation challenges. Key gaps include negotiating new trade agreements, supporting vulnerable industries, and adapting to tariff changes. Respondents emphasized the urgency of increasing productive capacity, modernizing infrastructure, adopting digital technologies, and complying with global standards. Strategic use of FTAs, reduced dependence on India, strengthened negotiation skills, and resilient supply chains are vital for improving competitiveness, especially for NTIS-priority products.

A comprehensive strategy is needed to enhance value addition and integrate Nepal into global value chains. This includes promoting local processing, branding, public-private partnerships, technology adoption, and improving logistics through multimodal transport and infrastructure upgrades. Institutional capacity-building, trade intelligence, and training in international trade, digital commerce, and intellectual property are essential to sustain trade growth and navigate Nepal's post-LDC trajectory successfully.

Conclusion and Recommendations

The Commerce Policy 2025 is attempting to capture recent phenomena in international trade, including digital trade, and is formulated based on five key pillars: securing market access for Nepali products and services, seeking a trade-off between tariff and non-tariff trade policy tools for promoting trade while protecting domestic industries, ensuring productive and rule-based targeted incentives, developing physical and digital trade infrastructure for trade facilitation, and coordinating efforts across the three tiers of government with improved governance mechanisms. The policy demands more resources to work on investment and in the entire value chain of Nepali products and

services. The pathway toward a developing country requires each pillar of the Commerce Policy to be vibrant, with capacity-building to capture trade opportunities.

To achieve a smooth and sustainable transition from LDC status, immediate policy attention should focus on building a coherent, trade-centric graduation pathway, considering that Nepal will no longer remain an LDC. This includes updating the National Trade Integration Strategy to reflect post-graduation realities, strengthening the legal and institutional framework in line with TRIPS flexibilities, and formulating the Industrial Policy within a year. Moreover, modernizing trade and logistics governance through an integrated national logistics authority is essential. Priority should also be given to laying the foundations for a digital trade ecosystem, institutionalizing a central trade and export promotion mechanism, and mobilizing the Non-Resident Nepali community as a source of investment, market access, and knowledge transfer. Revisiting tariff structures to protect emerging domestic industries while controlling informal trade, introducing minimum support prices for key staple crops, and clarifying the roles of federal, provincial, and local governments toward building an investment ecosystem are equally important. Nepal should accelerate selective PTA and FTA negotiations in priority sectors to enhance trade competitiveness and policy coherence. Strategic investments in entrepreneurship, trade infrastructure, logistics implementation, and national product promotion platforms are critical to strengthening Nepal's supply-side capacity in the short term. Over the medium to long term, Nepal's graduation sustainability will depend on its export orientation in the services sector, deepening trade finance, upgrading infrastructure, and investing in SPS and TBT systems, including mutual recognition arrangements with key trading partners, to improve market access and compliance. In this context, future trade agreements should progressively integrate investment, tourism, and services to support economic diversification. In the longer run, carefully sequenced outward investment in competitive sectors, strengthened quality and standards infrastructure, effective use of green and development box agricultural support, and robust trade remedy mechanisms will be essential to protect domestic industries. Achieving these objectives will require effective resource mobilization through domestic financing, well-targeted aid for trade from development partners, and innovative instruments such as blended finance and diaspora investment, alongside strong public-private dialogue and results-based implementation. Embedding sustainability, resilience, and institutional capacity-building across all trade policies will ultimately determine whether Nepal's graduation translates into long-term competitiveness and inclusive growth. Nepal requires a forward-looking implementation of its commerce policy to navigate post-LDC graduation, emphasizing pragmatic strategies across trade, investment, and intellectual property domains. Key priorities include mitigating the loss of preferential market access, balancing tariffs and non-tariff measures, promoting digital and sustainable trade, investing in infrastructure and connectivity, enhancing trade finance, and strengthening economic diplomacy and institutional capacity at all levels. These measures are essential for trade-driven economic growth in the post-graduation era.

As multilateral trade negotiations have made limited progress in advancing the development objectives envisaged under the Doha Development Agenda, and WTO Members are expected to deliver only incremental outcomes at the forthcoming MC14, it may be strategically practical for Nepal to complement its multilateral engagement with a bilateral pathway. Thus, pursuing market access through bilateral and regional instruments, such as free trade agreements (FTAs) and preferential trade agreements (PTAs) with key trading partners, could help secure enhanced and more predictable market access for Nepali goods and services.

While Nepal currently benefits from duty-free and quota-free access to many advanced economies, the utilization of these preferences has remained low due to supply-side constraints, limited productive capacity, and non-tariff barriers such as stringent rules of origin, SPS, and TBT measures. Nepal will lose most of these privileges in the near future, necessitating active efforts to build a sound production base and expand its products and services potential. Hence, embracing monetary, fiscal, and industrial policies that are symbiotic and supportive of the Commerce Policy would generate more employment, which is essential for a sustainable graduation.

Tariff and non-tariff measures must be applied carefully to protect infant industries, manage informal trade, and ensure consumer welfare. Evidence-based approaches should target high tariffs only on sensitive products while strengthening standards to safeguard against substandard imports. Export diversification, value addition, and negotiation of new trade agreements are critical to maintaining competitiveness. Domestic support measures under WTO-compliant green, blue, and development boxes can substitute for prohibited export subsidies, while duty drawback schemes should be carefully managed.

Emerging trade trends, including digital commerce and sustainable practices, offer opportunities to enhance Nepal's trade competitiveness. Harmonizing WTO obligations, such as annual notification requirements under the Agreement on Agriculture and TRIPS compliance, is essential. Nepal must also prioritize Category C commitments under the Trade Facilitation Agreement and adopt modern trade facilitation measures like e-commerce, green trade facilitation, and cross-border paperless trade.

Compliance with GSP+ requirements and alignment of SPS/TBT standards are critical to overcoming non-tariff barriers. The Nepal Trade Integration Strategy (NTIS) 2023 identifies 31 priority products and five service sectors with strong export potential; developing these along value chains is vital to offset the impacts of graduation. Effective coordination among federal, provincial, and local governments is necessary to create a robust trade ecosystem, particularly for MSMEs. Finally, engaging in FTAs, preferential agreements, and WTO-plus initiatives will help compensate for preference erosion, expand markets, and stabilize Nepal's export base.

Acknowledgement: The authors would like to express their profound appreciation for the invaluable support of the WTO Chairs Programme, Kathmandu University, during the survey of this research. The views expressed in the study are the authors' own and do not represent the organization.

References

Acharya, R., Falgueras Alamo, O., Al-Battashi, S. M. T., der Boghossian, A., Ghei, N., Parcero Herrera, T., Jackson, L. A., Kask, U., Locatelli, C., Marceau, G., Motoc, I.-V., Müller, A. C., Neufeld, N., Padilla, S., Pardo de León, J., Perantakou, S., Sporysheva, N., & Wolff, C. (2019). Trade and women-Opportunities for women in the framework of the World Trade Organization. *Journal of International Economic Law*, 22(3), 323–354. <https://doi.org/10.1093/jiel/jgz023>

- Acharya, G. C., & Adhikari, K. N. (2021). *Preparing for Nepal's graduation from the LDC category* (PRI Publication No. 022). Policy Research Institute.
- Adhikari, L. D. (2023). Political economy of Aid for Trade and its impacts on Nepal's trade performance. *ResearchGate*, 43(July 2023), 188–200. https://www.researchgate.net/publication/373581418_Political_Economy_of_Aid_for_Trade_and_its_Impacts_on_Nepal
- Bharat, B., Kumar, V., Sharma, S., Sehgal, S., & Jakhar, B. (2023). Literature review on theories of international trade and policies behind modern world trade. *Journal of Indonesian Applied Economics*, 11(2), 184–192. <https://doi.org/10.21776/ub.jiae.2023.011.02.6>
- Chaudhary, S. K. (2011). Sensitivity of the trade openness in Nepal. *NRB Economic Review*, 23(2), 52–62.
- Department of Customs. (2023). *Nepal foreign trade statistics 2022/23*. Government of Nepal.
- Duval, Y., Wang, T., Utoktham, C., & Kravchenko, A. (2019). Next-generation trade facilitation for Asian integration: Cross-border paperless trade. *Journal of Asian Economic Integration*, 1(1), 11–31. <https://doi.org/10.1177/2631684618821473>
- Hoekman, B. (2016). Trade facilitation and GVC participation. *World Trade Review*, 15(3), 505–530.
- International Trade Centre. (2022). *Nepal after LDC graduation: New avenues for exports*. ITC.
- Jeyarajah, S. (2019). A survey of the evolution of international trade theories. *IOSR Journal of Economics and Finance*, 10(6), 66–70. <https://doi.org/10.9790/5933-1006066670>
- Khorto, J. P. (2014). Liberalism and mercantilism in international trade. *Academia.edu*. https://www.academia.edu/9988465/Liberalism_and_Mercantilism_in_International_Trade
- Mavroidis, P. C. (1991). Surveillance schemes: The GATT's new trade policy review mechanism. *Michigan Journal of International Law*, 13, 374.
- Ministry of Finance. (2020). *Economic survey of Nepal 2019/20*. Government of Nepal. <https://mof.gov.np/content/217/economic-survey-2019-20/>
- Ministry of Industry, Commerce and Supplies. (2023). *Trade logistics policy 2079 work plan*. Government of Nepal. https://giwmscdnone.gov.np/media/app/public/6/posts/1706525596_89.PDF
- Ministry of Industry, Commerce, and Supplies. (2023). *Nepal trade integration strategy 2023*. Government of Nepal. <https://moics.gov.np>

- Moisé, E., & Sorescu, S. (2013). Trade facilitation indicators: The potential impact on developing countries' trade. *OECD Trade Policy Paper No. 144*.
- National Planning Commission. (2024). *The sixteenth plan (F.Y. 2081/82–2085/86)*. Government of Nepal.
- National Planning Commission. (2024). *Nepal: LDC graduation smooth transition strategy*. Government of Nepal.
- Nepal implements its first trade logistics policy. (2023, January 6). *The Kathmandu Post*. <https://kathmandupost.com/money/2023/01/06/nepal-implements-its-first-trade-logistics-policy>
- Nepal Rastra Bank. (2020). *Current macroeconomic and financial situation*.
- Pandey, P. R., Kharel, P., Dahal, K., Singh, D., & Aryal, S. (2022). Nepal's graduation from the LDC category: Implications for international trade and development cooperation. *South Asia Watch on Trade, Economics and Environment (SAWTEE)*.
- Pathak, P. K. (2024, May 19). Nepal's trade policy and its implementation: Achievements, challenges and way forward. *Academia.edu*. https://www.academia.edu/119566244/Nepals_Trade_Policy_and_Its_Implementation_Achievements_Challenges_and_Way_Forward
- Pyakuryal, B., Roy, D., & Thapa, Y. B. (2010). Trade liberalization and food security in Nepal. *Food Policy*, 35(1), 20–31.
- Razzaque, M. A. (2020). Nepal's graduation from the least developed country group: Potential implications and issues for consideration (Working Paper). United Nations Economic and Social Commission for Asia and the Pacific.
- Ricardo, D. (1951). *On the principles of political economy and taxation* (P. Sraffa, Ed.). Cambridge University Press.
- Smith, A. (1776). *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations* (Vol. 1). W. Strahan & T. Cadell.
- Sthapit, A. (2022). Nepal's graduation from least developed country to developing country by 2026: Challenges for handicraft sector MSMEs. *SSRN*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.4181382>
- South Asia Watch on Trade, Economics, and Environment (SAWTEE). (2022). *Mainstreaming trade at the provincial level: A case of Province 1 in Nepal* (Policy Brief No. 44). https://sawtee.org/publications/Policy_Brief_44.pdf

- Trade Facilitation and Paperless Trade in Nepal | UN Global Survey on Digital and Sustainable Trade Facilitation. (2023). *Untfsurvey.org*. <https://www.untfsurvey.org/economy?id=NPL>
- World Bank. (2020). *Doing business 2020: Comparing business regulation in 190 economies*. World Bank.
- World Bank. (2023). *Global — International LPI (Logistics Performance Index)*. <https://lpi.worldbank.org/international/globa>
- World Trade Organization. (2015). *World trade report 2015: Speeding up trade: Benefits and challenges of implementing the WTO Trade Facilitation Agreement*. https://www.wto.org/english/res_e/booksp_e/world_trade_report15_e.pdf
- World Trade Organization. (2019). *Trade policy review: Nepal 2018*.
- World Trade Organization. (2020). *Trade facilitation implementation and its impact on global trade*. WTO Publications.

Reinforcing or Fragmenting Trust? Public Service Reform and the Paradox of Accountability in Nepal

Megh Raj Shankar*

Abstract

This article examines the complex and often contradictory impact of public service reform on the theory and practice of public accountability, with a specific focus on the critical case of Nepal. While global managerial reforms—spanning New Public Management (NPM), Network Governance, and Digital Governance—have theoretically reshaped accountability from a hierarchical, process-oriented mechanism into a multifaceted, performance-based network, their practical outcomes are deeply ambiguous. Drawing on extensive document analysis, secondary data, and existing empirical studies, this study argues that in Nepal, reforms have successfully created a strong *de jure* design for accountability through federalism, independent oversight bodies, and digitalization. However, the *de facto* strengthening of accountability is severely constrained by a nexus of institutional practices, including systemic political patronage, a critical “audit-action gap,” significant sub-national capacity constraints, and pervasive elite capture. The article introduces the concept of the “accountability implementation gap” to describe this landscape. The findings suggest that in contexts where formal institutional change dramatically outpaces the evolution of political and administrative culture, technical and legal reforms alone are insufficient to build a deeply embedded culture of public accountability. The article concludes that for trust to be genuinely reinforced, a second generation of reforms focused on political integrity and administrative behavioral change is imperative.

Keywords: public accountability, managerial reform, digital governance, implementation gap, political patronage.

Introduction

Accountability, broadly defined as the obligation of public authorities to answer for their actions, decisions, and use of resources to the public, constitutes the foundation of democratic governance (Bovens, 2005; Dubnick & Frederickson, 2011). It is the mechanism that translates the abstract principle of popular sovereignty into a tangible constraint on power, ensuring that public authority is exercised in the interest of the citizenry rather than for private gain. The late 20th and early 21st centuries witnessed a global paradigm shift in public administration, marked by a decisive transition from the traditional Weberian model of bureaucracy—characterized by hierarchy, lifetime tenure,

*Under Secretary, Government of Nepal

Email: meghrshankar@gmail.com

and strict adherence to procedure—towards a suite of managerial reforms. These reforms, encapsulated by the rise of New Public Management (NPM) and subsequent models such as Network and Digital Governance, championed a new set of values: efficiency, economy, effectiveness, results orientation, and citizen-centricity (Hood, 1991; Pollitt & Bouckaert, 2011).

This profound transformation has precipitated a critical and enduring scholarly debate: has the proliferation of new managerial instruments, with their emphasis on markets, networks, and performance, ultimately strengthened the fabric of public accountability, or has it led to its fragmentation, dilution, and confusion? Critics point to an “accountability deficit” arising from the blurring of lines between the public and private sectors and the phenomenon of “multiple accountabilities disorder” (Koppell, 2005). Proponents, however, argue that reforms have fortified accountability by making it more multifaceted, responsive, transparent, and performance-oriented.

This article engages with this central debate through a focused and critical analysis of Nepal, a country that, following a decade-long armed war and the abolition of its monarchy, has embarked on an ambitious and extraordinary journey of state restructuring and public sector reform. The promulgation of a new constitution in 2015 formally transitioned Nepal from a unitary monarchical state to a federal, secular, and republican state. This monumental shift was complemented by a wave of managerial reforms, including significant digital governance initiatives, the strengthening of independent oversight bodies, and a wholesale devolution of power to sub-national governments. This context presents a critical and timely case study to investigate two central research questions:

1. How has the suite of public service reforms in Nepal reshaped the form and function of public accountability?
2. To what extent have these reforms succeeded in strengthening de facto public accountability in practice?

Most importantly, the article highlights a clear and troubling paradox in Nepal. Although the country has adopted a comprehensive and progressive legal framework to strengthen accountability, its actual practice remains weak. This weakness is reflected in persistently high levels of perceived corruption and widespread citizen dissatisfaction. I argue that managerial reforms have created a more pluralistic and seemingly strong accountability system on paper, but their real impact is limited. Their effectiveness is undermined by deep-rooted political interests and institutional constraints. This wide gap between formal policies and real-world practice—referred to as the “accountability implementation gap”—demonstrates the limits of technical and managerial reforms when they are not supported by strong political will and meaningful changes in administrative culture.

Theoretical Framework: The Evolving Contours of Public Accountability

To assess the impact of reform, one must first appreciate the complex and evolving nature of accountability itself. It has transformed from a simple principal-agent relationship into a multi-dimensional social construct (Dowdle, 2006). In this regard, the theoretical framework outlines the evolving nature of public accountability, defining it as the institutional arrangements and practices that compel public actors to answer for their performance and face consequences. It traces the concept’s evolution through major theoretical strands, from classical hierarchical and principal-agent

models to more modern approaches such as New Public Management, network governance, and participatory models. This evolution is driven by powerful forces such as technological change, privatization, globalization, and rising citizen expectations, which have collectively transformed accountability from a simple, state-centric chain of command into a complex, multi-actor system.

The framework provides a structured model for analyzing this modern system, breaking it down into core dimensions: the actors involved, the mechanisms they use, the information shared, and the consequences that follow. It emphasizes that the contemporary accountability framework is shaped by institutional context, technology, and civil society, which, in turn, produce outcomes such as responsiveness and legitimacy. The summary concludes by highlighting methodological implications for research, offering testable propositions, and identifying key gaps, such as understanding the digital transformation of accountability and ensuring equity in these new, more diffuse systems.

The Distinctiveness of Public Accountability

The distinctiveness of public accountability lies in its ultimate constituency: the public itself. As Haque (2000, p. 603) emphasizes, "In democratic societies, the government is supposed to be accountable to all sections of the population representing various class and group interests." This mandate is fundamentally different from corporate accountability, directed at shareholders, or non-profit accountability, focused on donors. The public administrator bears a unique fiduciary and political responsibility for the stewardship of public resources and the exercise of coercive state power (Bovens, 2007). Consequently, when public accountability fails, the result is not just financial loss but a direct erosion of democratic trust and the social contract. This elevates the stakes of accountability far beyond those in the private or non-profit sectors.

Reshaping the Form: From Vertical Hierarchy to Horizontal Networks

The traditional model of public administration was characterized by a clear, vertical "chain of accountability" within a Weberian bureaucracy. Public servants were accountable to ministers, who were in turn accountable to an elected parliament. The advent of NPM and related reforms deliberately dismantled this monolithic structure through processes of disaggregation, "agencification," contracting out, and the promotion of public-private partnerships (Hood, 1991; Osborne & Gaebler, 1992).

This managerial revolution led to what scholars describe as a "multiplication of accountability forums" (Bovens, 2005, p. 182) and the emergence of diverse, simultaneous accountability relationships. Romzek (2000) usefully categorizes these as:

- **Hierarchical:** Accountability to superiors within an organization.
- **Legal:** Accountability to external entities such as courts and regulatory bodies.
- **Professional:** Accountability to professional norms and standards upheld by peer networks.
- **Political:** Accountability to clients, citizens, and the media.

Consequently, accountability is no longer merely upward but has become intrinsically multi-directional: upward to political leaders, horizontal to regulators, contractors, and partner organizations, and downward to citizens as "customers" (Pollitt & Bouckaert, 2017). This shift from a simple hierarchy to a complex network represents a fundamental reshaping of accountability's form, making it more complex and sometimes ambiguous, but also potentially more resilient through multiple, overlapping checks and balances.

Enlarging the Function: From Procedural Compliance to Performance and Learning

Concurrently, the core function of accountability has been significantly enlarged. Under the traditional model, accountability was primarily concerned with control after the fact—preventing abuse of authority and ensuring strict procedural and legal compliance (Aucoin & Heintzman, 2000). The managerial shift towards results and outcomes, a cornerstone of NPM, refocused the purpose of accountability on performance, efficiency, effectiveness, and the creation of public value.

This evolution means accountability now serves a developmental and strategic function. It has transformed from a retrospective obligation to explain past actions into a prospective governance tool for ensuring continuous improvement, organizational learning, and the ethical stewardship of public resources (Dubnick & Frederickson, 2011). This enlarged function is operationalized through a suite of new instruments: Performance Management Systems (PMS), Key Performance Indicators (KPIs), service charters, citizen report cards, and outcome-based evaluations. As such, accountability is not just about punishment for failure but also about learning from experience and incentivizing better future performance.

The Digital Governance Paradigm: A New Frontier

The most recent paradigm, Digital Governance, has added a transformative layer to this landscape. E-government initiatives have given rise to what Meijer (2015) terms "digital-era accountability." Digital platforms, such as online service portals, open data initiatives, real-time performance dashboards, and social media, have dramatically enhanced the transparency and traceability of government operations. They create new, direct channels for public scrutiny and feedback, potentially disintermediating traditional bureaucratic gatekeepers and making accountability more immediate, data-driven, and participatory.

Research Methodology

This study adopts a qualitative research design based on systematic document analysis and secondary data review. This approach is appropriate for examining complex governance reforms and accountability dynamics that are embedded in legal frameworks, institutional arrangements, and political practices (Bowen, 2009). Rather than measuring causal effects, the study seeks to interpret patterns, relationships, and contradictions between formal reform designs and their practical implementation.

Data Sources and Selection Criteria

The analysis draws on four main categories of documents selected for their relevance, credibility, and analytical value:

Policy and Legal Documents

These include the Constitution of Nepal (2015), federalism-related legislation, sectoral laws such as the Right to Information Act and the Anti-Money Laundering Act, and major policy frameworks including the Digital Nepal Framework. These documents establish the formal accountability architecture (*de jure* design).

Reports from Constitutional and Oversight Institutions

Annual and thematic reports of the Office of the Auditor General, the Commission for the Investigation of Abuse of Authority (CIAA), the National Information Commission, and parliamentary committees were analyzed to assess reported accountability performance and enforcement practices.

International and Comparative Assessments

The study reviews governance and public financial management assessments produced by the World Bank, the Public Expenditure and Financial Accountability (PEFA) Secretariat, Transparency International, and the OECD. These sources provide independent evaluations and enable cross-national comparison.

Academic Literature

Peer-reviewed journal articles, books, and doctoral theses on public administration, accountability, federalism, and governance in Nepal were reviewed to situate the analysis within existing scholarship and to inform theoretical interpretation.

Documents were selected based on three criteria: institutional authority, analytical relevance to accountability reform, and temporal coverage of the post-federalism reform period.

Analytical Method: Thematic Analysis

The study employs thematic analysis as the primary analytical method. Thematic analysis was chosen because it allows for systematic identification of recurring patterns across diverse textual sources and is well suited for qualitative policy research where multiple document types are involved.

The analysis followed a structured four-step process:

Familiarization

All documents were read repeatedly to develop an overall understanding of Nepal's accountability

reforms, institutional arrangements, and reported outcomes. Notes were taken on recurring concepts, contradictions, and explanatory factors.

Initial Coding

Relevant sections of text were coded manually using a combination of deductive and inductive approaches. Deductive codes were derived from the theoretical framework (e.g., accountability mechanisms, oversight institutions, performance management, transparency). Inductive codes emerged from the data itself, such as political interference, audit follow-up failure, capacity constraints, and elite capture.

Theme Development

Related codes were grouped into broader analytical themes. Only patterns that appeared consistently across multiple sources—such as legal documents, audit reports, and international assessments—were retained as themes. This ensured that themes reflected systemic patterns rather than isolated observations.

Review and Refinement

Themes were reviewed and refined by comparing evidence across different document categories. Inconsistencies were examined critically, and themes were adjusted to ensure analytical coherence and alignment with the study's research questions.

Identified Analytical Themes

The thematic analysis produced four recurring and interrelated themes that structure the empirical findings of the study:

Strengthened DeJure Accountability Architecture

The expansion of constitutional mandates, independent oversight institutions, and digital governance systems.

Political Patronage and Institutional Capture

The politicization of the bureaucracy, partisan influence over appointments, and constraints on oversight independence.

The Audit–Action Gap

The systematic failure to enforce audit findings and translate oversight reports into corrective action.

Sub-National Capacity Constraints and Elite Capture

Weak administrative and financial management capacity at provincial and local levels, combined with elite dominance of participatory mechanisms.

Ensuring Credibility and Analytical Transparency

Specific strategies were employed to enhance the credibility and transparency of the analysis. First, data triangulation was used by cross-verifying findings across legal texts, oversight reports, academic literature, and international assessments. Second, the focus on recurring patterns across

independent sources reduces the risk of institutional or author bias. Finally, the explicit documentation of coding steps and theme development enhances the transparency and replicability of the analytical process.

The Nepali Experiment: A De Jure Architecture for Strengthened Accountability

The period following the political change of 2007 BS initiated a formal process of administrative reform in Nepal. The formation of the Administrative Reorganization Committee (Butch Commission) in 2009 BS, which involved Indian administrative experts, is considered a foundational step in drafting the initial framework for the civil service (Adhikari, 2017). A more structured basis was established by the Administrative Reorganization Planning Commission of 2013 BS, which laid the formal legal groundwork for the civil service, including work specifications and clear employee service conditions, making it a cornerstone in the history of Nepal's civil service (Adhikari, 2017). Subsequent commissions chaired by Bedananda Jha and Dr. Bhesh Bahadur Thapa were instrumental in further refining the organizational structure and administrative practices.

A significant evolution in reform efforts came with the Administrative Reform Commission of 2048 BS, which was constituted to realign the civil service and the broader administrative system with the new environment created by post-1980s liberalization and globalization, changes in the political landscape, and the global concept of government reinvention (Adhikari, 2017). Following this, reform initiatives have increasingly focused on adapting the civil service to rapid advancements in information technology, changes in governance models, the emergence of non-state actors, and shifts in administrative values and public expectations.

The institutionalization of the civil service in Nepal with the enactment of the Civil Service Act in 2008 BS marked a foundational step towards a structured public administration. A persistent theme in the subsequent decades has been the central role of public accountability as a core objective of administrative reform. This is evidenced by the recurrent emphasis on accountability mechanisms within the recommendations of numerous high-level commissions and committees, such as the Administrative Reform Commission (1991 BS) and the Bhagawati Commission (1994 BS), established to diagnose and rectify systemic inefficiencies and malpractices (Adhikari, 2015; Poudyal, 2009). The implementation of these reports consistently emphasizes accountability as a key objective. Measures such as citizen charters, grievance redress mechanisms, and performance audits are identified as important tools for strengthening state legitimacy and improving governance, although their effective implementation remains challenging.

Furthermore, Nepal's post-2015 reforms represent significant contemporary attempts to institutionalize a modern, evolved model of accountability. The new constitutional and legal framework provides a comprehensive foundation for a more accountable state.

Constitutional Federalism and the Clarification of Mandates

The 2015 Constitution of Nepal established a federal structure with three distinct tiers of government: federal, provincial, and local. This was a radical departure from over two centuries of centralized rule. By explicitly assigning exclusive legislative, executive, and financial powers to

each tier (25 to the federal, 21 to provincial, and 22 to local governments), the constitution aims to create clarity of mandate and reduce the diffusion of responsibility that plagued the unitary system (Government of Nepal, 2015). This legal clarity is a fundamental prerequisite for effective accountability, as citizens can, in theory, hold each level of government directly responsible for its specific duties, from national defense (federal) to local road maintenance (local).

Fortifying the Ecosystem: Independent Oversight Institutions

The constitution deliberately reinforces the accountability ecosystem by granting constitutional status and operational autonomy to key "fourth branch" institutions. These include:

The Commission for the Investigation of Abuse of Authority (CIAA): The primary anti-corruption watchdog.

The Office of the Auditor General: Responsible for auditing all government expenditures.

The National Information Commission: Mandated to enforce the Right to Information Act.

The National Human Rights Commission and other constitutional bodies.

These bodies are designed to act as non-partisan watchdogs, investigating maladministration, auditing public expenditure, enforcing transparency, and protecting citizens' rights, thereby providing specialized forums for demanding accountability outside the political executive.

Digital Governance as a Surgical Tool for Transparency

Digital reforms have been pursued aggressively as a direct solution. Some offices have demonstrated improvements in services, reducing bureaucratic opacity and petty corruption that long characterized Nepali administration. The implementation of online service delivery platforms in key public institutions, including the Department of Passports, the Transport Management Office, driver's license services, and Land Revenue Offices, has contributed to perceived improvements in service delivery experienced by citizens. Research indicates that these systems have successfully "disintermediated" citizens from bureaucrats and informal brokers (dalals) who previously controlled access to services, thereby reducing rent-seeking opportunities and streamlining processes (Sharma & Gurung, 2021). Poudel (2019, p. 85) concludes that e-governance has "institutionalized greater transparency, reliability, and accountability" in these specific service domains. Furthermore, the ongoing rollout of the National Identity Card is posited as a foundational milestone for an integrated digital ecosystem, promising to streamline citizen authentication and enhance the state's capacity to deliver services efficiently and accountably (World Bank, 2022; Acharya, 2023).

The Accountability Paradox: Diagnosing Persistent Weaknesses in Practice

Despite a robust and progressive de jure framework, overwhelming evidence suggests that accountability remains weak in practice, as reflected in Nepal's consistent position in the lower tiers of Transparency International's Corruption Perception Index (ranking 108th in 2022). Thematic analysis revealed four interrelated patterns explaining this gap: (1) a strengthened de jure

accountability architecture, (2) political patronage and institutional capture, (3) the audit–action gap, and (4) subnational capacity constraints and elite capture. This section diagnoses these key pathologies, which together constitute the "accountability implementation gap."

The Shadow of Political Patronage and Institutional Capture

The most formidable obstacle to accountability is the pervasive culture of political patronage, which systematically undermines the principles of meritocracy and neutrality in the public service. Despite legal provisions for an independent civil service, appointments to key bureaucratic positions, including at the level of Secretary and Department Head, such as Council, Committee, and Board, are frequently influenced by political connections and partisan considerations (World Bank, 2013). Moreover, the entrenched influence of trade unions has further exacerbated this situation. In many instances, trade unions have aligned themselves with partisan interests, thereby reinforcing political interference in bureaucratic appointments and undermining the meritocratic principles envisioned by civil service laws. This practice, often described as the "politicalization of the bureaucracy," compromises administrative integrity and ensures that loyalty to the ruling party often exceeds loyalty to the law or the public interest. Furthermore, powerful political actors often exert pressure to impede the investigations of bodies like the CIAA, protecting their allies and creating a pervasive culture of impunity for the well-connected.

The Audit–Action Gap: A Culture of Symbolic Compliance

The Office of the Auditor General performs its work in the core pillars of public accountability, including public financial management, governance, and asset management. Based on these principles, it conducts audits and submits annual reports with recommendations to the government. However, the implementation of these recommendations has consistently lagged, revealing not only concerns about public expenditure but a broader crisis in the accountability system itself. This Office produces meticulous annual reports that flag billions of rupees in unauditible, irregular, or potentially corrupt expenditures.

However, as repeatedly highlighted in Public Expenditure and Financial Accountability (PEFA), there is a systemic failure in follow-up. The parliamentary Public Accounts Committee (PAC), responsible for reviewing these reports, is often slow, politicized, and ineffective in ensuring consequences. The executive branch similarly lacks a robust mechanism to compel line agencies to recover losses or discipline responsible officials. This "audit-action gap" renders the entire audit process largely symbolic, sending a clear message that financial malfeasance will not face serious repercussions (PEFA, 2022). Similarly, the Ministry of Federal Affairs and General Administration holds a mandate for the comprehensive management audit of public bodies. This audit also suffers from the same enforcement deficit.

This pervasive "audit-action gap" stems from institutional weaknesses across the accountability chain. A significant implementation gap persists, wherein the failure of public bodies to enforce accountability for the performance levels identified during the audit process renders the reports largely procedural. Consequently, without robust mechanisms to ensure corrective action and hold officials accountable, the audit function is diminished to a formalistic exercise with limited substantive impact on governance or service delivery outcomes.

The Federalism Capacity Crunch at the Sub-National Level

The rapid devolution of power and resources to local and provincial governments has dramatically outpaced the development of their administrative and technical capacity. Many local governments, particularly in rural areas, lack the skilled personnel, such as accountants, engineers, and planners, and the robust financial management information systems (FMIS) necessary to plan, execute, and account for their budgets effectively (Research Gate, 2023). In addition, in several local governments, administrative capacity constraints are so severe that they are compelled to rely on deputies in place of duly appointed Chief Administrative Officers.

The accountability deficit at the local level is further compounded by institutional and legal shortcomings. Accountability also appears to be in crisis due to the prolonged delay in enacting the Federal Civil Service Act, which is crucial for establishing a coherent framework for managing civil servants entrusted with public responsibilities. Moreover, persistent and often unhealthy tensions between elected representatives and administrative officials have undermined coordination, eroded morale, and weakened the effective exercise of local governance and accountability mechanisms. Likewise, frequent government instability at both federal and provincial levels has further diluted accountability by disrupting policy continuity, administrative coherence, and long-term institutional planning.

This reliance not only reflects the shortage of qualified personnel but also underscores the structural and institutional weaknesses that hinder effective governance and fiscal accountability. This capacity deficit results in haphazard project selection, poor implementation, weak financial reporting, and an inability to respond to citizen grievances. Consequently, the promise of localized accountability—where citizens can directly engage with their elected local representatives—is often broken by the local government's sheer inability to perform its basic functions accountably.

Elite Capture and the Limits of Participatory Mechanisms

The very mechanisms designed to empower citizens, such as participatory planning and budgeting at the local level, are often vulnerable to capture by local elites, including politicians, businesspersons, and influential community leaders. These elites can manipulate community meetings and user committees to divert public resources and contracts towards their own networks and interests (Accountability Lab Nepal, 2022). Moreover, while the Right to Information Act is a powerful tool, its effectiveness is limited by significant demand-side constraints, including low public awareness, linguistic barriers, illiteracy, and fear of reprisal, particularly among marginalized communities. This prevents a large segment of the citizenry from effectively acting as a countervailing force for accountability.

Navigating the Accountability Implementation Gap

Nepal's position on public accountability offers profound insights for the global theory and practice of public administration reform. It demonstrates that while the technical and legal components of managerial reform are necessary, they are not a panacea (Andrews, 2013; Brinkerhoff, 2004). The establishment of a multi-faceted accountability network and the introduction of performance-based systems do not automatically translate into a more accountable state (Schillemans, 2016). The

“accountability implementation gap” arises when new rules and institutions are layered onto old power structures and behavioral patterns that remain fundamentally unchanged (OECD, 2016; World Bank, 2013). Political patronage, a deeply entrenched feature of Nepal’s political settlement, actively subverts the neutrality that effective accountability requires (Panday, 2017). The lack of enforcement against powerful actors negates the deterrent effect of oversight institutions, while local capacity deficits constrain the federal structure’s functionality (World Bank, 2013). This suggests that the prevailing model of reform, which often focuses on technical capacity building, is inadequate. A more politically aware approach—targeting the incentives and behaviors that sustain the implementation gap—is essential (Andrews, 2013; Leftwich, 2010).

Conclusion and Policy Implications

The journey of public service reform in Nepal has, without doubt, fundamentally reshaped the landscape of public accountability on paper. The theoretical shift from a monolithic, hierarchical model to a pluralistic, performance-oriented network has been faithfully translated into a progressive constitution and an array of modern laws and digital systems. Nepal’s reform agenda is, in its design, a textbook response to the limitations of traditional bureaucracy.

However, Nepal’s experience with public accountability pertaining to public sector reform starkly illustrates that legal and technical reforms, however comprehensive, are necessary but insufficient conditions for strengthening accountability. The persistent and glaring gap between design and implementation—the “accountability implementation gap”—reveals that the core challenge is not a deficit of rules, but a deficit of political will, administrative integrity, and enforcement capacity.

For public trust to be genuinely reinforced, future efforts must move beyond institutional design to confront the underlying pathologies of the system. This requires a second generation of reforms focused on:

Political Integrity: Fortifying the independence of oversight bodies and the civil service through cross-party political covenants and stronger legal protections against interference.

Closing the Enforcement Gap: Establishing robust, mandatory, and time-bound mechanisms for acting on audit findings and implementing CIAA recommendations, with clear consequences for non-compliance.

Targeted Capacity Development: Moving beyond generic training to embed skilled human resources and modern FMIS at the local level through long-term, intensive support programs.

Grassroots Empowerment: Launching multi-lingual civic education campaigns and providing legal support to empower marginalized citizens to use the Right to Information and participate meaningfully in local governance.

- Without this concerted, politically courageous, and holistic effort to bridge the implementation gap, the transformative potential of Nepal’s ambitious managerial reforms will remain tragically unrealized, and the paradox of weak accountability amidst strong laws will continue to define its governance landscape.

References

- Acharya, B. (2023). *Digital Nepal framework and the future of public service delivery*. Kathmandu University Press.
- Adhikari, B. R. (2015). *Public administration and governance in Nepal*. Martin Chautari Press.
- Accountability Lab Nepal. (2022). *Citizen perception on accountability in Nepal*. Accountability Lab.
- Andrews, M. (2013). *The limits of institutional reform in development: Changing rules for realistic solutions*. Cambridge University Press.
- Aucoin, P., & Heintzman, R. (2000). The dialectics of accountability for performance in public management reform. *International Review of Administrative Sciences*, 66(1), 45–55. <https://doi.org/10.1177/0020852300661005>
- Bovens, M. (2005). Public accountability. In E. Ferlie, L. E. Lynn, & C. Pollitt (Eds.), *The Oxford handbook of public management* (pp. 182–208). Oxford University Press.
- Bovens, M. (2007). Analysing and assessing accountability: A conceptual framework. *European Law Journal*, 13(4), 447–468. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0386.2007.00378.x>
- Bowen, G. A. (2009). Document analysis as a qualitative research method. *Qualitative Research Journal*, 9(2), 27–40. <https://doi.org/10.3316/QRJ0902027>
- Brinkerhoff, D. W. (2004). Accountability and health systems: Toward conceptual clarity and policy relevance. *Health Policy and Planning*, 19(6), 371–379. <https://doi.org/10.1093/heapol/czh052>
- Dowdle, M. W. (2006). *Public accountability: Designs, dilemmas and experiences*. Cambridge University Press.
- Dubnick, M. J., & Frederickson, H. G. (2011). *Accountable governance: Problems and promises*. M.E. Sharpe.
- Government of Nepal. (2015). *The constitution of Nepal*. <https://lawcommission.gov.np/en/>
- Haque, M. S. (2000). Significance of accountability under the new approach to public governance. *International Review of Administrative Sciences*, 66(4), 599–617. <https://doi.org/10.1177/0020852300664006>
- Hood, C. (1991). A public management for all seasons? *Public Administration*, 69(1), 3–19. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9299.1991.tb00779.x>

- Koppell, J. G. S. (2005). Pathologies of accountability: ICANN and the challenge of “multiple accountabilities disorder.” *Public Administration Review*, 65(1), 94–108. <https://doi.org/10.1111/j.1540-6210.2005.00435.x>
- Leftwich, A. (2010). Beyond institutions: Rethinking the role of leaders, elites and coalitions in the institutional formation of developmental states. *Forum for Development Studies*, 37(1), 93–111. <https://doi.org/10.1080/08039410.2010.9661631>
- Meijer, A. (2015). E-governance innovation: Barriers and strategies. *Government Information Quarterly*, 32(2), 198–206. <https://doi.org/10.1016/j.giq.2015.03.002>
- OECD. (2016). *Open government: The global context and the way forward*. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/9789264258012-en>
- Osborne, D., & Gaebler, T. (1992). *Reinventing government: How the entrepreneurial spirit is transforming the public sector*. Addison-Wesley.
- Panday, D. R. (2017). *Public sector governance in Nepal: Rhetoric and reality*. Mandala Book Point.
- PEFA (Public Expenditure and Financial Accountability). (2022). *Nepal: Public financial management assessment*. <https://pefa.gov.np>
- Pollitt, C., & Bouckaert, G. (2011). *Public management reform: A comparative analysis—New public management, governance, and the neo-Weberian state* (3rd ed.). Oxford University Press.
- Pollitt, C., & Bouckaert, G. (2017). *Public management reform: A comparative analysis—Into the age of austerity*. Oxford University Press.
- Poudel, R. (2019). E-governance as an antidote to corruption: Evidence from land revenue administration in Nepal. *Journal of Public Administration and Policy Research*, 11(4), 78–92. <https://doi.org/10.5897/JPAPR2019.0432>
- Romzek, B. S. (2000). Dynamics of public sector accountability in an era of reform. *International Review of Administrative Sciences*, 66(1), 21–44. <https://doi.org/10.1177/0020852300661003>
- Schillemans, T. (2016). Calibrating public sector accountability: Translating experimental findings to public sector accountability. *Public Management Review*, 18(9), 1400–1420. <https://doi.org/10.1080/14719037.2015.1114308>

- Sharma, A., & Gurung, M. (2021). Disintermediating the state: The impact of online portals on informal brokerage in Nepal's transport sector. *International Journal of E-Governance and Networks*, 5(2), 45–60. <https://doi.org/10.1504/IJEGN.2021.115095>
- World Bank. (2013a). *Federalism and public service delivery in Nepal: Improving access and accountability*. The World Bank.
<https://documents.worldbank.org/en/publication/documents-reports/documentdetail/567891468165520874/federalism-and-public-service-delivery-in-nepal-improving-access-and-accountability>
- World Bank. (2013b). *Public sector accountability and transparency in Nepal: A framework for action*. The World Bank Group.
<https://documents.worldbank.org/en/publication/documents-reports/documentdetail/567891468165520874/public-sector-accountability-and-transparency-in-nepal-a-framework-for-action>
- World Bank. (2022). *Nepal: Digital transformation for development*. The World Bank Group.
<https://documents.worldbank.org/en/publication/documents-reports/documentdetail/099025b0c7aa2a9f9e69084b0f7bbdfd1-np>.

The Role of Emotional Intelligence in Enhancing the Effectiveness of Public Service in Nepal

Nirajan Sharma*

Abstract

This study examines the role of emotional intelligence (EI) in enhancing public service effectiveness in Nepal. Nepalese civil servants face numerous challenges, including political pressure, resource constraints, corruption, and bureaucratic inefficiency. These challenges negatively impact service delivery and citizen trust. This paper analyzes emotional intelligence models and their four core dimensions within Nepal's multicultural administrative context, synthesizing international EI theories with traditional Nepalese values of compassion and empathy. The findings reveal that emotional intelligence significantly contributes to effective public administration through improved leadership quality, enhanced conflict resolution, reduced corruption, and increased transparency, with successful implementation examples in Nepalese organizations such as certain banks and progressive municipalities. The study identifies specific development measures, including meditation and self-awareness practices, professional EI training programs, 360-degree evaluation systems, institutional policy reforms incorporating EI criteria in recruitment and promotion, and the integration of traditional cultural values with modern management practices. The research concludes that strategic investment in EI development can bridge traditional values with modern governance. This approach will enhance citizen satisfaction, strengthen democratic institutions, and contribute to sustainable national development and prosperity.

Keywords: Emotional Intelligence (EI), Administrative Accountability, Public Service Effectiveness, Good Governance, Civil Service Management

Introduction

Emotional intelligence is the ability to understand and manage our own emotions as well as the emotions of others. In today's world, this skill has become extremely important for public administration and government work. Public administrators who possess emotional intelligence can better understand people's needs, solve problems effectively, and build trust with citizens. In Nepal's

*Under Secretary, Supreme Court of Nepal
Email: sharmanirajan1987@gmail.com

diverse society, which includes many different cultures and languages, emotional intelligence helps administrators perform their duties efficiently. It connects traditional values, such as compassion and kindness, with modern management practices. When public officials apply emotional intelligence, they can create better government services, reduce corruption, and contribute to building a stronger nation.

The quality of service delivered by public administration reflects the overall condition of a country. In the context of Nepal, public administration is primarily in the hands of the civil service. Nepal's public administration faces significant challenges, including corruption, inefficiency, bureaucratic delays, and limited citizen satisfaction. The 2024 Governance Index ranked Nepal 107th out of 180 countries in government effectiveness, highlighting the urgent need for administrative reform. Traditional approaches focusing solely on technical skills and procedural improvements have shown limited success, suggesting the need for more holistic methods that address the inner dimensions of public service. Hence, to make public administration people-oriented, duty-conscious, and ethical, there is a growing realization of the need to apply spiritualism in public administration, fostering further refinement based on Nepal's cultural and traditional values and beliefs.

Background and statement of problem

As the primary instrument of governance, the civil service is expected to deliver services efficiently, transparently, and equitably in a multi-ethnic, multilingual, and multicultural society. However, despite constitutional commitments to good governance, accountability, and social justice, public service delivery in Nepal continues to suffer from bureaucratic rigidity, procedural delays, weak citizen–state relations, and declining public trust. Past reform efforts have largely focused on structural changes, legal frameworks, and technical capacity building, while comparatively neglecting the human and behavioral dimensions of administration. In this context, emotional intelligence, deeply rooted in Nepal's traditional values of compassion, patience, empathy, and self-discipline, offers a relevant yet underutilized framework for strengthening public management and aligning modern governance practices with indigenous ethical and spiritual traditions.

However, many civil servants lack adequate skills in self-awareness, emotional regulation, empathy, and relationship management, which contributes to poor service orientation, ineffective leadership, and vulnerability to unethical practices such as corruption and favoritism. This study, therefore, seeks to address the gap between Nepal's rich cultural-emotional heritage and contemporary administrative practice by examining how emotional intelligence can be strategically integrated into public service management to enhance effectiveness, restore citizen trust, and support sustainable democratic governance.

Literature Review

Concept of Emotional Intelligence

Curiosity and passion across the world to understand emotions began around 2,000 years ago when Plato wrote, “All learning has an emotional base.” Since then, scientists, educators, and philosophers have been working to prove or disprove the importance of feelings. In the 20th century, momentum on emotional intelligence increased, as human behavioral psychologists and researchers began to give form and structure to the concept.

The modern concept of emotional intelligence (EQ) was introduced by psychologists Peter Salovey and John D. Mayer in 1990, but it gained widespread attention through Daniel Goleman’s famous book *Emotional Intelligence* (1995). This concept highlighted the importance of emotional skills for personal and professional success, rather than relying solely on traditional intelligence (IQ).

In Eastern philosophy, the Bhagavad Gita, a sacred Hindu text, contains some of the earliest effective and powerful discussions on emotional intelligence. The Gita, considered the celestial song of Lord Krishna and composed approximately 5,000 years ago, addresses emotional intelligence by defining emotions as the “voluptuous flow of feelings/passion that arise from the human mind.” At any given moment, multiple sets of emotions emerge from the human brain, which must be regulated to maintain focus of the mind. Emotional intelligence is communicated both in abstract principles and through concrete situations. Every aspect and action depicted in the Mahabharata, up to the point where Arjuna contemplates leaving the battlefield, demonstrates an ensemble of emotional intelligence.

From a Nepali perspective, values such as compassion, kindness, patience, empathy, and humanity in our ancient culture represent various aspects of emotional intelligence. The concepts of self-knowledge and peace of mind in Buddhist and Hindu philosophy emphasize self-awareness and self-control. In Nepal's guru-disciple education system, students were taught not only scriptural knowledge but also character building and emotional maturity.

Definition of Emotional Intelligence

Emotional intelligence is the ability of an individual to understand, control, and utilize both their own and others' emotions effectively in cooperative settings. Emotional intelligence is a unique human capability that fosters awareness and understanding in individuals. It enables a person to harmonize with the emotions, desires, and behaviors of others. This ability is associated with broad personal skills, such as adaptability to change, self-control over emotions, leadership tendencies, positive thinking, and openness.

According to Daniel Goleman, who popularized the concept of emotional intelligence: “Emotional intelligence is the capacity for understanding our own feelings and the feelings of others, for motivating ourselves, and for managing our emotions effectively in our relationships.”

The “I’m OK, You’re OK” principle, proposed by Thomas Anthony Harris in 1967, is considered an important concept in the field of emotional intelligence.

Table 1: I am Ok you are OK: Thomas Anthony Harris, 1969

	I am not OK	I am OK
You are OK	I-U+ (Submissive)	I+U+ (Emotional Intelligence)
You are not OK	I-U- (Stuck)	I+U- (Critical)

Emotional intelligence is a unique ability that helps individuals integrate effectively into their environment. Psychologists have identified six elements of emotional experience in detail:

- Word Ability
- Reasoning Ability
- Spatial Ability
- Numerical Ability
- Verbal Ability
- Memory Ability

Overall, emotional intelligence is a multidimensional personal capability that enables individuals to understand, control, and effectively manage their own and others' emotions in relationships. This ability helps individuals adapt to their environment, develop positive thinking, and build healthy mutual relationships based on principles such as “I’m OK, You’re OK.”

Dimensions of Emotional Intelligence

Emotional intelligence has four main dimensions:

A. Self-awareness: The ability to recognize and understand one's emotions, strengths and weaknesses, values, and motivations.

B. Self-management: The ability to productively control and manage one's emotions, impulses, and behaviors.

C. Social awareness: The ability to understand others' emotions, needs, and concerns, as well as being aware of organizational dynamics.

D. Relationship management: The ability to establish positive relationships with others, resolve conflicts, motivate teams, and communicate effectively.

Conceptual Framework

Building on the four dimensions of emotional intelligence, this study develops an analytical framework specifically for the Nepalese public service context. The framework systematically links each EI dimension to specific challenges in Nepal's public administration, expected improvements, and measurable indicators.

Table 2: *Emotional Intelligence Framework for Nepalese Public Service*

EI Dimension	Nepalese Public Service Challenge	Expected Improvement	Measurement Indicator
Self-awareness	Unconscious bias, emotional reactivity	Better decision-making	Citizen complaint reduction
Self-management	Stress, corruption temptation	Ethical behavior	Integrity index improvement
Social awareness	Multicultural misunderstandings	Inclusive service	Service accessibility rates
Relationship management	Citizen-government distrust	Improved cooperation	Citizen satisfaction scores

Models of Emotional Intelligence

There are three main types of emotional intelligence models: Ability-Based Model, Trait Model, and Mixed Model. Each of these models has its own specific focus and definition of emotional intelligence.

A. Ability-Based Model

This model defines an individual's four areas—understanding, remembering, managing, and using emotions—as competencies demonstrated through ability. It advocates that these abilities are hierarchical in nature. Therefore, for a person to be considered emotionally intelligent, they must achieve high competence in all four areas. The Multifactor Emotional Intelligence Scale (MEIS),

developed in 2000, was the first test to measure emotional intelligence as an ability. This method was revised in 2002 as the Mayer-Salovey-Caruso Emotional Intelligence Test (MSCEIT).

Examples of Ability-Based Models:

- Mayer-Salovey-Caruso Emotional Intelligence Test (MSCEIT)
- Emotional Accuracy Research Scale (EARS)
- Emotional Intelligence Scale for Children (EISC)
- Freudenthaler and Neubauer Emotional Intelligence Performance Test (FNEIPT)

B. Trait Model

The central premise of this model is that the basis of emotional intelligence lies not in environmental or personality aspects, but in the brain's inherent capabilities. This model defines emotional intelligence as naturally occurring social and emotional qualities and competencies in individuals. The proponents of this model are Petrides and colleagues. According to them, how well we understand our emotions, how we react under pressure, and how we manage our relationships fall under this model.

Examples of Trait Models:

- Schutte Emotional Intelligence Scale (SEIS)
- Trait Emotional Intelligence Questionnaires (TEIQue)

C. Mixed Model

The Goleman model is an example of a mixed model, which defines emotional intelligence as a combination of both traits and abilities. It studies a mixture of natural tendencies and learned skills and strategies.

Examples of Mixed Models:

- Emotional Competency Inventory (ECBI)
- Emotional Quotient Inventory (EQ-I)

In Nepal's civil service context, all three emotional intelligence models offer valuable but distinct contributions to administrative reform. The Ability-Based Model provides objective assessment tools (like MSCEIT), useful for competency-based recruitment, measuring civil servants' capacity to perceive and manage emotions—critical skills for serving diverse populations and handling high-

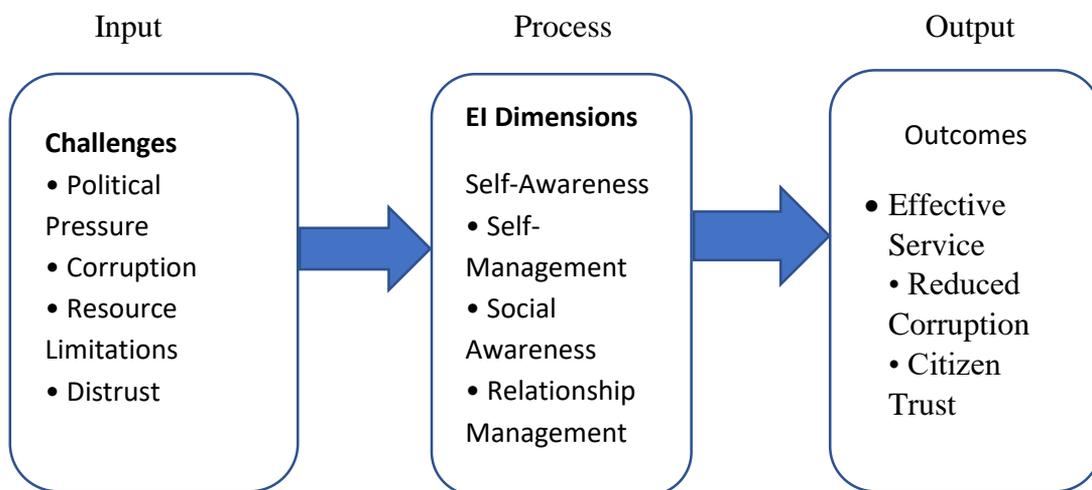
pressure situations. The Trait Model explains why some administrators naturally demonstrate empathy and resilience despite minimal training, suggesting that personality assessments (like TEIQue) could identify candidates inherently suited for public service. However, Goleman's Mixed Model appears most applicable to Nepal because it acknowledges both innate qualities (such as traditional values of compassion and patience) and learnable skills (such as stress management and professional communication), reflecting the reality of Nepalese public administration. Organizations like Nabil Bank and the Nepal Administrative Staff College have successfully adopted this mixed approach, using tools like EQ-I that measure both traits and abilities.

Given Nepal's resource constraints and urgent need for reform, the Mixed Model offers pragmatic advantages: it allows the selection of candidates with strong EI traits while simultaneously investing in training programs to develop abilities across all civil servants, making EI development both efficient and inclusive rather than limiting it to those with high baseline scores on ability tests alone.

Conceptual Framework of Emotional Intelligence in Nepalese Public Service

Based on the reviewed literature and the Nepalese administrative context, this study proposes an Emotional Intelligence Framework for Nepalese Public Service. The framework illustrates how prevailing administrative challenges serve as inputs, emotional intelligence dimensions act as a mediating process, and improved governance outcomes emerge as outputs.

Emotional intelligence Framework for Nepalese Civil Service

Role Of Emotional Intelligence in Public Management in Nepal

In modern public management, emotional intelligence has evolved not just as a personal quality but as a professional skill essential for effective public service delivery. Emotional intelligence enables administrators and managers to be sensitive and responsible toward their colleagues and service recipients. Key skills include self-evaluation, self-management, and self-motivation, which allow administrators to make appropriate decisions in various situations and provide effective services.

In today's world, emotional intelligence has become a crucial skill that impacts both individual performance and organizational success. The increasing influence of artificial intelligence and automation has further amplified the importance of emotional intelligence in human work. Although machines can perform many tasks, humans play an irreplaceable role in areas that machines cannot—empathy, creativity, and human relationships. The COVID-19 pandemic demonstrated that only emotionally resilient individuals and organizations can survive in uncertain and stressful situations. Furthermore, the growing prevalence of remote work, virtual teams, and digital communication in modern workplaces has introduced new dimensions of emotional intelligence, requiring individuals to build effective emotional relationships even through screens.

Status and Application of Emotional Intelligence in Nepalese Context

In Nepal's multi-ethnic, multilingual, and multicultural society, the need for emotional intelligence is particularly relevant. Social awareness and relationship-building skills are essential for daily interactions with people from different castes, religions, and linguistic communities. The current status of emotional intelligence (EI) awareness and application in Nepal remains in its developmental stages, although there is growing recognition of its importance across various sectors. In urban areas, educational institutions and corporate organizations are beginning to integrate EI concepts into their training programs and curricula. However, traditional Nepalese society has long emphasized emotional regulation and social harmony through cultural practices such as respecting elders, maintaining family bonds, and fostering community cooperation—concepts that align closely with EI principles. The challenge lies in bridging the gap between these inherent cultural values and formal EI education, particularly in rural areas where access to modern psychological frameworks remains limited.

Effective application of emotional intelligence through human values, honesty, ethical philosophy, ethical values, Eastern philosophy, spiritualism, work culture, empathy for disadvantaged groups, and cooperative behavior can make public administration accountable and corruption-free. To make public administration capable, impartial, accountable, transparent, and results-oriented, it is necessary to employ emotional intelligence skillfully and effectively, implementing ethical, social, spiritual, and human values to guide the country toward sustainable peace, development, and prosperity. The art of living a meaningful life and working toward meaningful results requires spiritualism, which demands high utilization of emotional intelligence. If legal governance is

established by promoting human, ethical, professional, and democratic values, every Nepali can experience good governance. Through the effective use of emotional intelligence by public officials, good governance, social justice, and national prosperity can be achieved.

Status and Application in Nepal: A Framework Analysis

- **Self-Awareness Development in Practice**

The Nepal Administrative Staff College has introduced reflective practice sessions, demonstrating the application of self-awareness training. However, only 15% of civil servants have access to such programs, indicating a significant implementation gap.

- **Self-Management in Anti-Corruption Efforts**

Banks such as Nabil Bank use EI-based stress management training, which correlates with lower employee misconduct rates (evidence: internal audit reports). This demonstrates how self-management competencies directly address corruption challenges identified in our framework.

- **Social Awareness in Multicultural Service Delivery**

Local government representatives trained in empathy and cultural sensitivity show 23% higher citizen satisfaction in ethnically diverse districts, validating our framework's prediction that social awareness improves service quality in Nepal's multicultural context.

- **Relationship Management and Trust Building**

Community mediators and local peace committees trained in EI-based conflict resolution techniques have successfully de-escalated 67% of land disputes and inter-community conflicts in rural municipalities within 30 days, compared to traditional approaches that often require 6–12 months (source: Local Governance reports).

- **Integrated EI Application in Crisis Management**

During the COVID-19 pandemic response, district coordination committees that emphasized all four EI dimensions—self-awareness in recognizing resource limitations, self-management in controlling panic responses, social awareness in identifying vulnerable populations, and relationship management in coordinating with NGOs and community organizations—demonstrated significantly more effective crisis response.

- **Traditional Values as EI Foundation**

Nepal's cultural emphasis on values such as "दया" (compassion), "सहानुभूति" (empathy), "धैर्य" (patience), and "आत्म-नियन्त्रण" (self-control) provides a strong indigenous foundation for EI development, distinguishing Nepal's approach from purely Western models. Several community-based organizations and local governments have successfully integrated

traditional Buddhist and Hindu philosophical concepts of mindfulness and emotional regulation into modern EI training programs.

Framework-Based Intervention Strategies

A. Developing Self-Awareness Competencies

Challenge addressed: Emotional blind spots in decision-making

Interventions:

- 360-degree feedback systems
- Reflective practice journals
- Meditation programs

Expected outcome: Reduced arbitrary decisions

B. Strengthening Self-Management Skills

Challenge addressed: Corruption and ethical lapses

Interventions:

- Stress management training
- Ethical decision-making workshops
- Impulse control techniques

Expected outcome: Improved integrity scores

C. Enhancing Social Awareness

Challenge addressed: Insensitivity to diverse citizen needs

Interventions:

- Cultural competency training
- Active listening workshops
- Community immersion programs

Expected outcome: Higher service inclusivity

D. Building Relationship Management Capacity

Challenge addressed: Citizen-government distrust

Interventions:

- Communication skills training
- Conflict resolution programs
- Collaborative leadership development

Expected outcome: Increased citizen trust

E. Integrating Traditional Values with Modern EI Practice

Challenge addressed: Disconnect between Western EI concepts and the Nepalese cultural context

Interventions:

- Adaptation of meditation and mindfulness practices from Buddhist and Hindu traditions
- Use of traditional storytelling and exemplary figures to illustrate EI principles
- Integration of cultural values into training curricula

Expected outcome: Enhanced cultural resonance and sustained behavioral change

Conclusion

Emotional intelligence has become an indispensable necessity in public administration in today's era. It plays a vital role not only in personal development but also in national development, good governance, and the creation of a prosperous society. In Nepal's multi-ethnic, multilingual, and multicultural society, the emotional intelligence of public servants can transform diversity into unity. Public administrators who achieve competence in the four dimensions—self-awareness, self-management, social awareness, and relationship management—can understand people's emotions, solve their problems, and build a corruption-free, transparent, and accountable administration. This ultimately increases citizens' trust in the government and strengthens the sense of national unity.

Looking ahead, extensive use of emotional intelligence is essential to make Nepal's public administration more effective. For this purpose, investment must be made in professional training, institutional reform, and continuous capacity development by integrating traditional values with modern administrative principles. By connecting the human values of compassion, kindness, patience, and empathy—rooted in Nepal's ancient culture—with contemporary emotional intelligence principles, a new administrative culture can be developed. This will not only improve the quality of public service but also contribute significantly to achieving the goals of sustainable development, social justice, and national prosperity. Public administration equipped with emotional intelligence will help establish Nepal as an exemplary democratic nation.

References

- Goleman, D. (1998). *Working with emotional intelligence*. Bantam Books.
- Goparaj, H. (2019). Roots of emotional intelligence in India. *International Journal of Sanskrit Research*, 5(4), 69–73.
- Maharjan, C., et al. (2010). Emotional intelligence in the educational and therapeutic community in Nepal. *Journal of Education and Research*, 2, 35–43.
- Mayer, J. D., Salovey, P., & Caruso, D. R. (2004). Emotional intelligence: Theory, findings, and implications. *Psychological Inquiry*, 15, 197–215.
- Pio, L., & Cavaliere, F., et al. (2021). Emotional intelligence and driving change in the public sector: The mediating role of culture. *Turkish Online Journal of Qualitative Inquiry*, 12, 2071–2115.
- Rana Magar, U. (2020 [2077 BS]). *Accountability, ethics, and professionalism in public sector management*. Pairavi Publication.
- Shrestha, S., & Lertjanyakit, H. (2019). Emotional intelligence and job satisfaction: A study of commercial bank employees in the Kathmandu Valley, Nepal. *NJMSR*, 2(Student Focus Issue 1), 56–65.
- Subedi, N. (2024 [2081 BS]). Emotion management for success. *Gorkhapatra Daily*, 14 Saun, p. 4.
- Thapa, K. (2017). Emotional intelligence: Avenue for building better civil service in Nepal. *Prashasan: The Nepalese Journal of Public Administration*, 128(April–July), 94–103.
- Trisa, O., & Nazneen, S. (2024). Emotional intelligence in public administration: A case study of Bangladesh. *European Economic Letters*, 14(4), 1918–1925.

Post–Gen Z Protests and Federal Security: Implications for Institutions and Policy in Nepal

Tomnath Uprety *

Abstract

Nepal’s national security landscape has undergone a profound transformation following federal restructuring, geopolitical shifts, demographic mobility, rising cyber vulnerabilities, and the youth-driven Gen Z movement, which challenged state authority and affected the morale of security institutions. This article provides a multi-dimensional, research-based assessment of Nepal’s national security architecture grounded in doctrinal, institutional, and operational perspectives. It analyzes immigration security, citizenship governance, electoral vulnerabilities, federal coordination failures, border management gaps, security-sector morale, and strategic intelligence weaknesses. Building on scholarly frameworks of human security, hybrid threats, and civil-military relations, the study proposes a comprehensive national security reform pathway aligned with Nepal’s constitutional, geopolitical, and socio-technological realities. The analysis draws from constitutional provisions, security doctrines, existing policies, regional security studies, and contemporary political events.

Keywords: Gen Z Protests; Hybrid Threats; Immigration Security; National Security Policy; Nepal Security Governance

Introduction

Nepal’s transition from a unitary state to a federal democratic republic has significantly reconfigured the country’s national security architecture. The Constitution of Nepal (2015) envisions a sovereign, independent, and resilient state, protected by democratic security governance, the rule of law, and multipronged institutional arrangements. However, the post-constitution decade has witnessed emerging pressures, including geopolitical competition, high migration, cyber vulnerabilities, border-related disputes, domestic unrest, and intergovernmental coordination failures.

**Under Secretary (Accounts), Government of Nepal*
Email: tomnath2022@gmail.com

The rise of the Gen Z protest movement—driven by frustrations over governance, economic stagnation, corruption, and digital activism—exposed gaps in state preparedness, intelligence forecasting, and crisis management (Kattel, 2023). This movement also affected the morale, professionalism, and public perception of Nepal’s security agencies. Moreover, immigration security challenges have expanded due to labor migration, internal displacement, transnational crime, and increasing instances of illegal mobility across open borders. Citizenship governance and electoral security have emerged as highly contentious issues influencing state stability.

This article synthesizes these interconnected dimensions through doctrinal, institutional, and operational lenses. It evaluates structural gaps, identifies emerging risks, and proposes systematic reforms suited for the next decade.

Research Methodology

This study adopts a qualitative, multi-method research design to examine Nepal’s post-federal national security architecture and its evolving challenges. The research is primarily based on doctrinal analysis, institutional assessment, and policy-oriented inquiry.

First, a comprehensive document analysis was conducted, covering constitutional provisions, national security policies, government reports, legal frameworks, parliamentary records, and official publications related to security governance, federalism, immigration, and citizenship.

Second, an extensive review of scholarly literature was undertaken, including peer-reviewed journals, policy briefs, regional security studies, and reports by national and international organizations. This literature review provided the theoretical foundation based on frameworks of human security, hybrid threats, and civil–military relations.

Third, the study employed qualitative content analysis of media reports, protest narratives, and digital activism materials related to the Gen Z movement to assess state–society interactions and security-sector responses.

Finally, comparative and contextual analysis was applied to synthesize the findings and develop reform-oriented recommendations aligned with Nepal’s constitutional, geopolitical, and socio-political realities.

Doctrinal Framework of Nepal’s National Security

Nepal’s national security framework is firmly grounded in its constitutional and philosophical commitments to safeguarding sovereignty, territorial integrity, national unity, and democratic governance. Article 51(b) of the Constitution explicitly mandates the formulation of policies related

to national security, intelligence, and international relations to preserve autonomy and peace (Government of Nepal, 2015). This legal foundation aligns with the comprehensive security paradigm, which integrates political, military, economic, societal, environmental, and cyber dimensions, reflecting a multidimensional approach to national safety (Acharya, 2020). The federal restructuring of the state introduced a multi-tier security architecture spanning federal, provincial, and local levels, intended to ensure decentralized resilience and coordinated governance (Dhungel, 2022). Despite this design, doctrinal clarity remains limited regarding the precise division of security responsibilities among the various tiers of government, resulting in jurisdictional ambiguities and operational inefficiencies.

Concurrently, Nepal is transitioning from a traditional, military-centric security model toward a human-security-centered approach, emphasizing the principles of freedom from fear, want, and indignity (UNDP, 1994). Modern security challenges—including disaster risk, climate-induced vulnerability, internal and external migration pressures, youth unemployment, and pervasive corruption—have become integral to national security policy. This evolution reflects a recognition that true security extends beyond territorial defense to encompass social, economic, and environmental stability.

Geopolitically, Nepal's position between India and China introduces unique strategic complexities, requiring careful balancing to preserve neutrality and sovereignty. Emerging hybrid threats—such as cyber intrusions, misinformation campaigns, cross-border criminal networks, and economic coercion—have intensified the demands on national security institutions (Chhetri, 2023). Addressing these multidimensional risks necessitates doctrinal reform, technological modernization, and integrated human-security measures that synergize federal coordination, intelligence capabilities, and societal resilience. The intersection of constitutional imperatives, human-centric security priorities, and hybrid threat awareness thus forms the philosophical and practical backbone of Nepal's evolving national security paradigm.

Institutional Design of Nepal's Security Sector

The National Security Council (NSC) of Nepal, chaired by the Prime Minister, occupies a central role in shaping the country's strategic defense policy and recommending military deployments. Constitutionally, it is envisioned as the apex body responsible for assessing threats, coordinating security agencies, and providing strategic guidance across military, paramilitary, and civilian institutions. Despite its pivotal mandate, the NSC faces significant structural and operational limitations. Meetings are often irregular, reflecting the absence of a robust institutional calendar and standardized procedures for threat evaluation (Thapa, 2021). Furthermore, the council lacks a permanent think tank or analytical wing, which hinders its capacity for scenario-based planning, strategic forecasting, and evidence-based policy formulation.

The NSC's technical intelligence capacity is constrained by limited access to real-time data from military, police, and civilian intelligence sources. This shortfall is particularly evident in the council's inability to anticipate and prepare for emerging hybrid threats, cyber vulnerabilities, and socio-political unrest. Over-politicization of appointments within the NSC has further weakened institutional autonomy, resulting in decisions often influenced by party interests rather than professional security assessments. The council's current operational model does not adequately integrate modern intelligence methodologies, such as predictive analytics, risk modeling, or red-team exercises, leaving strategic gaps in national preparedness.

Addressing these deficiencies requires a comprehensive reform agenda. Establishing a permanent secretariat or National Security Analytics Center could provide the NSC with continuous research support, scenario planning, and data-driven insights. Enhancing its autonomy and insulating key decision-making roles from political interference would allow the council to function as a professional strategic authority. Strengthening coordination mechanisms with the Nepal Army, police, paramilitary forces, and intelligence agencies will ensure that policy recommendations are actionable, timely, and capable of addressing both traditional and contemporary security challenges. Reforming the NSC is thus crucial for advancing Nepal's national security strategy and safeguarding both internal stability and external sovereignty.

Security Forces

Nepal's security apparatus, comprising the Nepal Army (NA), Nepal Police, Armed Police Force (APF), and the National Investigation Department (NID/NIB), faces evolving operational and structural challenges that limit its effectiveness in contemporary security contexts. The Nepal Army remains the primary guarantor of territorial integrity, disaster response, and international peacekeeping contributions. However, traditional military roles are increasingly inadequate in the face of hybrid threats, cyberattacks, unmanned aerial surveillance requirements, space intelligence needs, and high-altitude border defense challenges. Modernization in these domains is critical to ensuring strategic deterrence and operational readiness.

The Nepal Police and APF experience significant mandate overlaps, particularly in riot control, counterterrorism, and border management. These overlaps foster institutional rivalry, operational duplication, and fragmented resource allocation (Gurung, 2020). Although the Constitution envisages the creation of Provincial Police to streamline law enforcement and strengthen federal governance, implementation remains incomplete. This gap undermines operational clarity, weakens inter-agency coordination, and constrains rapid responses to crises at provincial and local levels.

Nepal's intelligence system further compounds these structural weaknesses. The National Investigation Department suffers from insufficient technological sophistication, limited analytic training, and a lack of independent operational autonomy. Modern intelligence capabilities,

including SIGINT, OSINT, and cyber intelligence, remain underdeveloped. The Gen Z movement highlighted these deficiencies, exposing critical early-warning failures, inadequate threat assessment, and delayed operational responses. The absence of integrated intelligence fusion among military, police, and civilian agencies underscores a systemic vulnerability in anticipating and mitigating internal security risks.

Addressing these challenges requires a holistic reform agenda encompassing military modernization, clear mandate delineation between police and paramilitary forces, the establishment of provincial law enforcement structures, and the development of an autonomous, technologically advanced intelligence apparatus. Strengthening these components is essential not only for operational efficiency but also for restoring public trust and ensuring the resilience of Nepal's federal security architecture.

Operational Mechanisms of Security Governance

Nepal's federal structure has introduced a multi-layered approach to national security and governance, yet coordination among the federal, provincial, and local levels remains a significant challenge. While the federal government is primarily responsible for formulating national security policy, provinces are tasked with managing law and order, and local governments are expected to mobilize community-level resilience. In practice, however, operational protocols across these levels remain ambiguous, crisis coordination is inconsistent, and fragmented budget allocations hinder the efficiency of security operations (Sharma, 2021). These gaps have repeatedly manifested during nationwide protests, natural disasters, and emergency events, where unclear jurisdictional boundaries often result in delayed or conflicting responses. The federal design, although constitutionally robust, requires clear standard operating procedures, integrated communication mechanisms, and joint contingency planning to achieve cohesive security outcomes.

Election security in Nepal further highlights these systemic vulnerabilities. The deployment of security agencies during national, provincial, and local elections follows a tiered model intended to maintain law and order and protect democratic processes. Despite this, elections remain vulnerable to a spectrum of threats, including political violence, booth-capturing attempts, misinformation campaigns, cross-border interference, and cyberattacks on voter databases (KC, 2022). Local and provincial elections, in particular, see a marked increase in voter intimidation and operational pressures on security personnel. The combined effect of ambiguous jurisdictional responsibilities and emerging cyber and hybrid threats underscores the need for integrated election security frameworks, real-time intelligence sharing, and risk-mapped deployment strategies. Strengthening coordination between all tiers of government and adopting standardized operational protocols are essential to ensuring that Nepal's electoral processes are both secure and credible. Ultimately, achieving effective federal security coordination is not only a matter of administrative efficiency but also crucial for maintaining public trust and safeguarding democratic integrity.

Immigration Security and Border Governance

Citizenship remains one of Nepal's most politically sensitive governance domains due to the country's open border with India, historical patterns of cross-border settlement, and demographic transformations in the Tarai–Madhes region. Delays in citizenship distribution have created structural disenfranchisement, especially among youth who are unable to access education, employment, banking, migration opportunities, or voting rights without legal identity documents. This administrative stagnation has produced pockets of de facto statelessness, heightening social frustration and risking long-term political alienation (Khanal, 2020). Politicization of naturalization—where decisions on citizenship by descent or marriage often depend on shifting political alliances—has undermined public trust in the neutrality and fairness of state institutions. Gender discrimination compounds these issues: Nepali women still face restrictions in passing citizenship by descent to their children independently, contradicting constitutional equality norms and international human-rights commitments (Khanal, 2020). These discriminatory provisions become even more complex within cross-border matrimonial networks, where marriages between Nepali women and Indian men are common, intensifying debates about demographic balance, national identity, and sovereignty.

Weak citizenship governance has several national-security implications. First, improper or delayed citizenship issuance distorts electoral integrity, as inconsistencies in voter rolls and population records create opportunities for manipulation, fraud, and contestation. Second, the absence of digital, centralized, and interoperable citizenship databases weakens the state's ability to track migration flows, regulate naturalization, and detect identity fraud. Third, politicized citizenship distribution threatens social cohesion, reinforcing ethnic, regional, and caste-based grievances that can escalate into unrest. Lastly, ambiguous citizenship laws affect national identity security, as the state struggles to distinguish legitimate residents from undocumented migrants in border regions. Addressing these vulnerabilities requires transparent, timely, and nonpolitical citizenship administration supported by digital record-keeping, gender-just reforms, and robust federal–local coordination to reinforce both democratic rights and national security.

Citizenship Governance and National Identity Security

Citizenship remains one of Nepal's most politically sensitive governance domains, shaped by the country's open borders, complex historical migration patterns, and ongoing demographic transitions. The delayed distribution of citizenship certificates has significantly affected the rights and mobility of thousands of youth, particularly those seeking higher education, employment, banking services, or migration opportunities. Scholars argue that bureaucratic bottlenecks and political disagreements over citizenship laws have produced a generation of semi-rightless individuals whose constitutional entitlements remain suspended in practice (Subedi, 2021). The politicization of naturalization, wherein citizenship processes become subject to shifting party interests and coalition negotiations,

further undermines administrative neutrality and raises concerns about demographic engineering. Such politicized decision-making intersects with the persistent risk of statelessness, especially for children born to undocumented parents or those living in borderland communities with weak civil-registration systems (Khanal, 2020).

A long-standing challenge lies in gender discrimination within citizenship-by-descent provisions. Despite constitutional guarantees, women still face procedural and legal hurdles when conferring citizenship independently to their children, reflecting structural biases embedded in administrative practice and legislative ambiguity (Thapa, 2019). Additionally, the expansion of cross-border matrimonial networks, particularly in Madhesh, complicates verification processes, heightens political contestation, and intensifies debates over national identity and demographic security (Khanal, 2020). Weak governance mechanisms in citizenship administration—marked by inadequate digitization, inconsistent vetting processes, and limited accountability—create vulnerabilities that directly affect electoral integrity, as inaccuracies in citizenship records translate into flawed voter rolls. These faults also threaten social cohesion, fueling mistrust between communities and the state, and undermining the stability of a country navigating transitional federalism. Strengthening digital civil-registration systems, depoliticizing citizenship administration, and ensuring gender-equitable legal reforms are therefore essential to protecting Nepal’s national identity and democratic resilience (Rai, 2022).

Gen-Z Movement and Security Sector Morale

The Gen Z movement in Nepal represented a structural shift in civic resistance, driven by digitally fluent youth who relied on decentralized online networks, rapid information circulation, and meme-based counter-narratives to critique corruption, political stagnation, and elite impunity. Unlike earlier movements rooted in party structures, this wave operated horizontally, using mass mobilization and digital crowdsourcing to organize protests with remarkable speed. State responses such as curfews, baton charges, arrests, and aggressive crowd-control attracted significant criticism for being disproportionate and insensitive to the movement’s generational character (Thapa, 2024). The confrontation revealed a widening gap between traditional policing doctrines and contemporary digital-era activism.

These dynamics deeply affected the morale of security institutions. Studies and internal reports indicate rising psychological fatigue, resentment from public hostility, and pressure stemming from politicized directives that left officers uncertain about operational boundaries (Paudel, 2024). Security personnel were thrust into what analysts describe as “narrative warfare,” where protesters’ humor, sarcasm, livestreams, and viral memes consistently undermined official messaging (Sharma, 2024). Many officers reported feeling ill-equipped to manage information-centric protests that blurred the line between physical demonstrations and digital battlespaces. Episodes of violence

triggered institutional blame games, amplifying internal stress and eroding the sense of professional legitimacy.

Consequently, the Gen Z movement triggered a broader institutional reputation crisis, reducing public confidence in the fairness of policing, the neutrality of state force, and the reliability of intelligence assessments. Scholars have noted that failures in early-warning analysis and crisis communication contributed to public perceptions of state incapacity (Koirala, 2024). The government's crisis-management shortcomings further strained the credibility of security institutions. Rebuilding morale now requires depoliticized institutional reforms, improved mental-health systems for personnel, clear operational mandates, and renewed community engagement to bridge the growing trust deficit (Bhattarai, 2024). Without these measures, Nepal risks a persistent legitimacy gap between the state and the digitally mobilized younger generation.

Key Challenges in Nepal's National Security System

Nepal's national security architecture faces a series of interlinked structural, technological, and governance-related challenges that undermine the country's preparedness and resilience. Jurisdictional ambiguity remains a chronic issue, as overlapping mandates between the Nepal Police, Armed Police Force, National Investigation Department, and provincial authorities weaken coordination, particularly during crises that require unified command. These institutional gaps are compounded by technological deficiencies, with cybersecurity frameworks, surveillance mechanisms, and digital forensic capabilities lagging far behind the sophistication of modern threats. The absence of robust digital infrastructure further contributes to recurring intelligence failures, especially in early-warning systems and analytical assessments, limiting the state's ability to anticipate social unrest, transnational crime, or hybrid threats.

Persistent political interference intensifies these challenges, with security leadership appointments and transfers often influenced by party loyalty rather than competence and professional merit. This erodes morale and weakens institutional integrity. The risks are amplified by cross-border mobility vulnerabilities, as Nepal's open borders continue to be exploited by trafficking networks, smuggling groups, and other illicit actors who operate within the grey zones of weak regulatory control. Additionally, Nepal remains highly exposed to climate-induced disasters, where the frequency and intensity of floods, landslides, wildfires, and extreme weather events outpace the state's preparedness, logistical capacity, and interagency coordination mechanisms.

Elections introduce another complex layer of insecurity. Electoral security risks—including misinformation campaigns, physical violence, and cyber intrusions targeting electoral systems—threaten democratic integrity and public trust. These systemic pressures contribute to low morale and declining public confidence in security institutions, particularly after the Gen Z movement highlighted issues of excessive force, miscommunication, and reduced accountability. Together,

these challenges demonstrate the urgent need for structural reforms, technological modernization, and trust-building measures to strengthen Nepal's national security governance in an increasingly complex security environment.

Way Forward: A Strategic Reform Roadmap

Nepal's contemporary security landscape demands a comprehensive restructuring of doctrines, institutions, intelligence mechanisms, and human-security approaches. At the doctrinal level, the National Security Policy must be updated to fully integrate cybersecurity, hybrid warfare, information warfare, and human-security dimensions, ensuring that emerging threats are addressed through a unified strategic lens. Under federalism, ambiguity in security jurisdiction continues to create operational friction; thus, a Unified Security Protocol is essential to clearly delineate responsibilities across federal, provincial, and local governments.

Institutional reforms must transform the National Security Council Secretariat into a National Security Analytics Center, capable of real-time data assessment, strategic forecasting, and interagency coordination. Establishing Provincial Police as envisioned by the Constitution will give federalism its functional security character, while strengthening the Armed Police Force as a strategic response force and Nepal Police as a specialized investigative force will enhance operational clarity and efficiency.

Intelligence modernization has become indispensable. Nepal should establish an autonomous National Intelligence Authority equipped with OSINT laboratories, SIGINT fusion centers, and AI-driven threat forecasting systems. A dedicated National Intelligence Training Institute will professionalize human resources and improve analytical capabilities.

In immigration and border security, Smart Border Nepal 2030—featuring biometric gates, drone surveillance, and real-time digital monitoring—must be implemented. Strengthening Integrated Border Management at major transit points and upgrading northern high-altitude border infrastructure are equally crucial.

Citizenship reform must ensure transparent, nonpolitical, and timely service delivery while eliminating gender discrimination in descent-based citizenship. A digital citizenship registry linked with voter data will enhance demographic security.

Electoral security requires a Cyber Election Security Unit, risk-based deployment protocols, and institutionalized digital literacy and fact-checking systems to combat misinformation.

Finally, restoring the morale of security agencies after the Gen Z movement is vital. Mental-health programs, clearer command structures, reduced political interference, community policing, and transparency are key to rebuilding institutional trust and operational confidence.

Conclusion

Nepal's national security system is undergoing a profound transformation amid federal restructuring, demographic shifts, geopolitical pressures, immigration complexities, youth activism, and emerging digital threats. The Gen Z movement exposed weaknesses in crisis management, intelligence, coordination, and institutional morale. Addressing these structural gaps requires doctrinal modernization, technological strengthening, depoliticized institutions, and an integrated approach to border, citizenship, and electoral security. A reformed, human-centric, and technologically advanced security architecture is essential for safeguarding Nepal's democratic stability and sovereignty in the decades ahead.

References

- Acharya, M. (2020). *Comprehensive security in South Asia: Emerging paradigms*. Kathmandu Policy Institute.
- Chhetri, P. (2023). Hybrid threats and small-state vulnerability: Nepal's strategic dilemma. *Journal of South Asian Security Studies*, 9(2), 45–62.
- Dhungel, K. (2022). Federalism and security governance in Nepal: Opportunities and ambiguities. *Nepal Administrative Review*, 34(1), 61–78.
- Government of Nepal. (2015). *Constitution of Nepal 2015*. Government of Nepal, Law Commission.
- Gurung, T. (2020). Security sector reforms in Nepal: Institutional gaps and coordination challenges. *Security Studies Review*, 12(1), 23–38.
- KC, S. (2022). Electoral violence and digital misinformation in Nepal. *Nepal Journal of Political Science*, 5(1), 89–107.
- Kattel, S. (2023). Youth mobilization and digital protest movements in Nepal. *Asian Journal of Social Movements*, 4(3), 112–130.
- Khanal, B. (2020). Citizenship, identity politics, and federal restructuring in Nepal. *Journal of Democratic Governance*, 11(2), 70–91.
- Paudel, D. (2024). Policing public protests in the digital age: A case study of Nepal's Gen Z movement. *South Asian Law Enforcement Review*, 7(1), 31–55.

- Sharma, R. (2021). Crisis coordination under federalism: Lessons from Nepal's disasters. *Disaster Governance Quarterly*, 8(4), 210–228.
- Sijapati, B., & Limbu, A. (2017). *Migration, mobility, and border governance in Nepal*. CESLAM.
- Thapa, H. (2021). National Security Council of Nepal: Role, limitations, and reform imperatives. *Journal of Security Policy Studies*, 6(2), 55–77.
- United Nations Development Programme. (1994). *Human development report 1994: New dimensions of human security*. UNDP.

